

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Навчальний посібник для студентів
соціогуманітарних спеціальностей

Харків – 2015

УДК 316.334.3(075.8)

ББК 60.56я73

О-75

Рецензенти:

К. Г. Михайльова – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»;
В. А. Полторак – доктор філософських наук, професор, професор кафедри політології, соціології та гуманітарних наук Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля.

Авторський колектив:

Безносів М. А. («Соціологічне вивчення політичної та електоральної поведінки», «Соціологічний аналіз політичних технологій та політичного маніпулювання»), Дублікаш Т. М. («Соціально-політичні інститути суспільства»), Литовченко А. Д. («Вступ», «Соціально-політична свідомість»), Мурадян О. С. («Соціальні нерівності та політична стратифікація»), Нікулін В. С. («Предмет та методи політичної соціології», «Соціологічний аналіз політичних еліт», «Політичні партії в соціальному контексті», «Висновки»), Панченко Т. В. («Аналіз та прогнозування політичних відносин і процесів у сучасній соціології»), Шерстобоев В. В. («Соціальні підвалини політичного екстремізму»).

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 5 від 27 квітня 2015 року)*

О-75 **Основи політичної соціології** : навчальний посібник для студентів соціогуманітарних спеціальностей / М. А. Безносів, Т. М. Дублікаш, А. Д. Литовченко та ін. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 252 с.

ISBN 978-966-285-233-2

У навчальному посібнику викладено основи політичної соціології як дисципліни, що спирається на міждисциплінарні підходи та досягнення. Розглянуто теоретичні засади та методи дослідження, притаманні політичній соціології. Посібник стане у нагоді студентам соціогуманітарних спеціальностей та всім, хто цікавиться соціополітичними проблемами.

Посібник присвячено десятиріччю заснування кафедри політичної соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

УДК 316.334.3(075.8)

ББК 60.56я73

ISBN 978-966-285-233-2

© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015

© Безносів М. А., Дублікаш Т. М.,
Литовченко А. Д., Мурадян О. С., Нікулін В. С.,
Панченко Т. В., Шерстобоев В. В., 2015

© Дончик І. М., макет обкладинки, 2015

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тема 1. Предмет та методи політичної соціології.....	9
Тема 2. Соціально-політичні інститути суспільства.....	28
Тема 3. Соціальні нерівності та політична стратифікація.....	60
Тема 4. Соціологічний аналіз політичних еліт.....	83
Тема 5. Політичні партії в соціальному контексті.....	115
Тема 6. Соціально-політична свідомість.....	134
Тема 7. Соціологічне вивчення політичної та електоральної поведінки.....	153
Тема 8. Соціальні підвалини політичного екстремізму.....	177
Тема 9. Соціологічний аналіз політичних технологій та політичного маніпулювання.....	195
Тема 10. Аналіз та прогнозування політичних відносин і процесів у сучасній соціології.....	227
Висновки.....	250

ВСТУП

Що вивчає політична соціологія, як вона виникла і навіщо вона потрібна? Ці питання, що не виглядають занадто складними, насправді не мають однозначних та остаточних відповідей. Адже ми маємо справу зі специфічною галуззю знання, що є досить «юною» і водночас нараховує декілька століть попереднього розвитку. Вона викладається як академічна дисципліна і водночас повинна враховувати деякі суто ірраціональні речі. Ця галузь знань народжує експертів, ексклюзивних політичних «спеців» і водночас у неї зовсім не «теплі» стосунки із політиками та політикою. Як же бути із цими, на перший погляд, парадоксальними питаннями?

Відповіді на них все ж є, але простими вони бути не можуть. По-перше, як і в більшості соціогуманітарних дисциплін, в політичній соціології є різні підходи та системи поглядів щодо її предмета, завдань, розвитку, не кажучи вже про пояснення політики. По-друге, політична соціологія є «національно залежною» дисципліною, тобто існують різні національні традиції та локальні особливості розвитку політичної соціології, що ускладнює формування загальної моно-картини її стану. По-третє, політична соціологія – це особлива сфера знання, що є максимально наближеною до практичної політики завдяки своїм консультативним функціям і водночас виконує критичні функції, які помітно загострюють стосунки між політичними соціологами та політикою і державою.

Формально галузь наукового знання, що має назву «політична соціологія» або «соціологія політики» (докладніше про цю різницю йдеться у темі 1), сформувалася на початку ХХ ст., коли склалися декілька наукових шкіл із вивчення взаємодії суспільства та влади. Але неможливо зрозуміти сутність політичної соціології та її місце в системі соціогуманітарного знання, якщо не розглядати історію становлення цієї галузі з урахуванням усіх причинних подій.

Нерідко розвиток політичної соціології («прото-соціології політики») об'єднують із політологією, хоча це не зовсім коректно: все ж таки різниця між двома спорідненими дисциплінами була помітна ще до їхньої академічної інституалізації. Традиційно європейське політичне мислення виводять, як і у випадку із європейським соціальним мисленням взагалі, з античного періоду, з фігур Платона і Арістотеля. В їхніх працях щодо питань політичних режимів, форм правління, соціальної структури можна знайти пряме визнання зв'язків та взаємозалежності соціального і політичного (зауважимо, що для античної філософії нормою було навіть їхнє ототожнення). Епоха Відродження також надала поштовху до розвитку соціально-політичних ідей. Не можна не згадати утопістів Т. Мора та Т. Кампанелу, чий проекти ідеальних суспільств також будувалися на переплетінні соціального та політичного. Питання соціального сприйняття та реакції публіки на дії політичних лідерів досліджувалися Н. Макіавеллі; оригінальні ідеї щодо функціонування політики як соціального інституту та її взаємодії з іншими інститутами містять праці Т. Гоббса. За епох Нового часу, Просвітництва та у XIX ст. декілька міцних каменів до фундаменту майбутньої політичної соціології заклали Ш.-Л. Монтеск'є з його гіпотезами про залежність особливостей політики від довкілля та відмовою від оцінки політики в термінах «краща» – «гірша» (бо можна говорити лише про влучну або недоречну політику); Д. Локк із глибинним розглядом взаємозв'язку держави, права та соціальної структури; А. де Токвіль та його дещо відірваний (попри демонстративну емпіричність) від реальності, але все одно надважливий аналіз взаємовпливу соціальних факторів на політику та політичних – на культуру, освіту, родину.

Коли політична соціологія остаточно склалася як більш-менш самостійна галузь соціологічної науки? Не раніше другої половини XX століття. Але при цьому перші політико-соціологічні концепції з'явилися ще у XIX столітті. Якщо в працях засновника соціології О. Конта важко відшукати щось цінне для політичної соціології, в працях класика натуралістичної соціології Г. Спенсера важко звернути увагу на щось, крім заперечення значущості революцій та не занадто оригінального віднесення політики до соціальних інститутів, то роботи видатного політеконома К. Маркса містять не просто повноцінну політико-соціологічну концепцію, але й основу однієї з двох масштабних парадигм політичної соціології. Попри те, що К. Маркс навряд чи погодив-

ся із визначенням його як політичного соціолога, його класово-конфліктне трактування суспільства, позначення зв'язку політики та економіки як «надбудовно-базисних» разом із визнанням історичного характеру політики та її активної ролі щодо всього суспільства стали ключовими для подальшого розвитку соціально-політичної думки та поклали початок марксистській політичній соціології. Праці таких вчених-марксистів, як А. Грамші, В. Ленін, Д. Лукач, Л. Альтюсер, стали класикою політичної соціології та заклали фундамент її інституціоналізації як науки; в межах широкого розуміння марксистської парадигми та в межах як внутрішньої, так і зовнішньої дискусії розвинулися різні побічні напрямки цієї парадигми у виконанні таких авторів, як Р. Дарендорф, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе, Т. Адорно, Ю. Габермас, І. Валерстайн, П. Бурд'є.

Цікаво, що фундаментом другої парадигми політичної соціології, певною мірою, альтернативною марксизму, стала теоретична концепція М. Вебера, який полемізував із Марксом, але не відкидав його доробок, а намагався доповнити марксизм. М. Вебер приділяв значну увагу неекономічним факторам функціонування політики та влади, перш за все таким, як культура та релігія. Пізніше саме ідеї М. Вебера, поєднані із елітистськими підходами Г. Моски, В. Парето, Р. Міхельса та структурним функціоналізмом Т. Парсонса, використовувалися в працях таких значних для політичної соціології вчених, як М. Дюверже, Ч. Мілс, С. Ліпсет, С. Роккан, Д. Істон, Г. Алмонд, С. Верба, Р. Даль, Р. Патнем та вже згадуваний П. Бурд'є. Необхідно зауважити, що межа між марксистською та веберіанською парадигмами у політичній соціології не є нездоланною: праці Ч. Мілса, Ю. Габермаса, П. Бурд'є, Д. Істона та інших вчених доводять, що можливе поєднання деяких елементів обох парадигм. Крім того, говорити про сталі парадигми в політичній соціології, що досить швидко розвивається, наряд чи є коректним.

Отже, що таке політична соціологія сьогодні, чим вона займається та чого прагне? Знову ж таки, однозначної відповіді на ці питання немає: як бачите, на питання про її виникнення довелося «стисло» відповідати майже два абзаци. Також і сучасний стан політичної соціології є дуже дискусійним. Відповідь на це питання залежить від того, як ми проводимо межу між політичною соціологією та політологією, якими бачимо відносини політичної соціології із соціологією. Ускладнює ситуацію те, що,

наприклад, у США про політичну соціологію майже не говорять, концентруються на «політичній науці» (поєднанні різних надбань політології, політичної філософії, політичної антропології, політичної соціології та емпіричних досліджень політики); у Великій Британії вважають, що політична соціологія є продовженням політекономії; деякі вчені пострадянських країн, навпаки, розрізняють власне соціологічний та марксистський підходи до політики. На цьому фоні статус політичної соціології як академічної дисципліни не викликає сумнівів: у вузах функціонують кафедри політичної соціології (в Україні перша кафедра політичної соціології була відкрита на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за сновником та першим завідувачем О. Д. Куценко), викладаються відповідні навчальні курси, видаються підручники. Політична соціологія сьогодні є невід'ємною частиною як академічного наукового світу, так і простору емпіричних соціологічних досліджень. Можна стверджувати, що саме політико-соціологічні теми – теми конфліктів, ідеологічних зіткнень, соціальних та культурних чинників політичної поведінки, трансформацій політичних режимів, еліт, систем та ін. – сьогодні входять до найбільш актуальних у світовій соціології.

Бурхливі процеси в національній та міжнародній політиці, нерозривний та часом болючий взаємозв'язок політики із соціальною стратифікацією, економікою, культурою, релігією, освітою роблять політичну соціологію водночас затребуваною та суперечливою дисципліною – через примарність межі між вивченням та практикою політики. Дисципліною, яку неможливо переоцінити з точки зору важливості її завдань: пошук ефективних засобів досягнення соціально-політичної рівноваги, пояснення глибинної сутності та соціальних функцій політики, аналіз та прогнозування соціально-політичних процесів та факторів впливу на суспільне життя.

Виходячи з викладеного, **метою** навчальної дисципліни «Політична соціологія» можна вважати створення в аудиторії багатомірної соціологічної картини проявів політичного простору сучасного суспільства, особливостей та тенденцій його структурування, функціонування та розвитку як компонента соціального світу. Досягнення цієї мети **потребує** визначення співвідношення політичної соціології з іншими науками про політику; місця політичної соціології в системі соціологічних знань та особливостей методів

політичної соціології (тема «Предмет та методи політичної соціології»); розкриття сутності політики з позицій соціологічного аналізу як сфери суспільного життя; як соціального інституту; як особливого різновиду соціального простору із специфічною структурою (теми «Соціально-політичні інститути суспільства», «Соціальні нерівності та політична стратифікація»); ознайомлення із основними організаційно-груповими акторами політики (теми «Соціальний аналіз політичних еліт», «Політичні партії в соціальному контексті»), дослідження внутрішніх та зовнішніх факторів розвитку політики (теми «Соціально-політична свідомість», «Соціологічне вивчення політичної та електоральної поведінки», «Соціологічний аналіз політичних технологій та політичного маніпулювання»), аналізу актуальних тенденцій в соціально-політичних процесах сьогодення (теми «Соціальні підвалини політичного екстремізму», «Політичний аналіз та прогнозування»).

Вивчення політичної соціології сприяє формуванню певних **компетенцій**. У результаті студент отримає знання із теорій та методологій соціологічного аналізу політики, влади; познайомиться із механізмами взаємовпливу політики та суспільства; дізнається про інституціональні, структурні, системні та просторові характеристики політики; отримає знання про фактори політичної стратифікації, політичної поведінки та політичної участі. Крім того, студент навчиться аналізувати синхронічний стан політики, визначати типи влади, панування, легітимності, вимірювати ступінь впливу конкретних політичних акторів на соціально-політичні процеси, порівнювати значення та ступінь впливу різних факторів на взаємодію політики та суспільства, аналізувати політичні програми та методи впливу на соціально-політичну свідомість із соціологічних позицій, робити експертний аналіз та прогнозувати політичні події та процеси.

Політичні соціологи сьогодні виконують не тільки традиційні консультативні функції в політичній сфері, але й виступають у якості найбільш ефективних та глибоких експертів з найгостріших питань сучасності. Саме тому цей підручник сфокусовано на найбільш актуальних і в той же час найменш неоднозначних темах та надбаннях політичної соціології. Сподіваємося, що він допоможе не тільки студентам, а й всім зацікавленим розпочати свій шлях в безмежному та швидко змінюваному просторі політичної соціології.

Тема 1 _____

ПРЕДМЕТ ТА МЕТОДИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Завдання: 1) визначити предмет політичної соціології; 2) визначити співвідношення політичної соціології з іншими науками про політику; 3) визначити місце політичної соціології в системі соціологічних знань; 4) розглянути функції політичної соціології; 5) визначити методи політичної соціології.

У чому полягає особливості саме соціологічного підходу до аналізу політичних процесів та явищ? Які дослідницькі цілі та завдання ставить політична соціологія перед собою? Які саме переваги впливають з такого підходу? Що нового може виявити та пояснити політична соціологія у порівнянні з іншими політичними науками? Пошук відповідей на ці питання, в першу чергу, потребує розгляду ключових для будь-якої науки понять – предмета та методу.

Проблема предмета політичної соціології. На сьогодні предмет політичної соціології визначається проблемним питанням, що активно обговорюється та залишається не вирішеним. Складнощі у його визначенні, головним чином, обумовлені граничним становищем політичної соціології на межі політичних та соціологічних дисциплін. Навіть щодо назви соціологічної дисципліни, що займається дослідженням політики, існує різниця у поглядах, і поруч із терміном «політична соціологія» широко вживаними є такі конструкти, як «соціологія політики», «соціологія політичних відносин». Поряд із цим не можна не зауважити, що соціологія політики є радше однією з галузевих соціологічних дисциплін, тоді як політична соціологія – це перш за все міждисциплінарний підхід до аналізу політики та її місця у суспільстві.

Крім цього, вироблення загальноприйнятого у світовому науковому співтоваристві розуміння предмета політичної соціології, її ролі та місця у системі суспільних наукових дисциплін ускладнюється через різницю у соціальному контексті та специфіку еволюції політичної соціології в різних країнах. Так, згідно з О. Куценко, до недавнього часу політична соціологія в США розвивалась як «радикальна» дисципліна, яка особливу увагу привертала до соціальних конфліктів і змін, до прихованих функцій і дисфункційних аспектів політики. Між тим, в останній чверті ХХ ст. відбувається повернення до проблем політичних інститутів і соціальних передумов їхнього успішного розвитку. Водночас для західнонімецької та французької політичної соціології залишається характерною особлива увага до інститутів політики, держави, влади, права та політичного порядку. Британська політична соціологія є більш зацікавленою в аналізі історичного розвитку політичних явищ і соціальних передумов взаємовпливу між політикою та економікою¹.

Також можна погодитись з думкою О. Куценко, яка, відзначаючи незавершеність процесу виокремлення предмету соціології політики, пояснює це такими чинниками:

- нерівномірністю розвитку соціології політики, соціології та політичної науки у різних країнах Європи та Америки;
- традиціями національних наукових шкіл;
- бурхливим розвитком міждисциплінарних досліджень, які релятивізують предмет окремих наукових дисциплін².

Співвідношення політичної соціології з іншими політичними науками. Отже, перший блок проблемних питань щодо предмета політичної соціології пов'язаний з розмежуванням її предметного поля від кола наукових інтересів інших суспільних наук, що досліджують політику. В першу чергу, це політологія, політична філософія, політична психологія, політична антропологія. В чому полягає їхня специфіка?

Політична філософія являє собою галузь знань, що вивчає політику як ціле, її природу, значення для людини, відносини

¹ Куценко О. Д. Політична соціологія / О. Д. Куценко // Соціологія політики : енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 302–304.

² Куценко О. Д. Соціологія політики / О. Д. Куценко // Спеціальні та галузеві соціології : навч. посіб. – К. : Каравела, 2003. – С. 54.

між особистістю, суспільством і державною владою і розробляє ідеали і нормативні принципи політичного устрою, а також загальні критерії оцінки політики. Вона прагне відповісти на питання, чому і навіщо існують ті або інші політичні явища і якими вони мають бути.

Політична психологія вивчає суб'єктивні механізми політичної поведінки, вплив на неї свідомості та підсвідомості, емоцій і волі людини, її переконань, ціннісних орієнтацій та установок. Ця наука розглядає людську поведінку як процес і результат взаємодії індивіда з середовищем, за якої дії особистості визначаються як характером зовнішньої дії, так і особливостями їх сприйняття та усвідомлення суб'єктом; власне, цей суб'єкт і є безпосереднім предметом психологічного аналізу.

Політична антропологія вивчає залежність політики від родових якостей людини: біологічних, інтелектуальних, соціальних, культурних, релігійних та ін., а також зворотній вплив політичного устрою на особистість. Ця наука приділяє велику увагу дослідженню елементів політики в примітивних етнічних співтовариствах з родоплемінним устроєм.

Центральне місце у дебатах про предмет політичної соціології посідає проблема **співвідношення політичної соціології та політології**. Узагальнюючи різноманітні підходи до цієї проблеми, можна виокремити три основні позиції стосовно співвідношення цих наукових дисциплін.

Перший і, мабуть, найпростіший варіант відповіді на питання про співвідношення політичної соціології та політології зводиться до їх ототожнення. Зокрема, таку точку зору поділяє М. Дюверже, який стверджує, що у найзагальнішому сенсі ці два поняття (політична соціологія та політичні науки) синонімічні.

Інший погляд, поширений переважно серед політологів, передбачає розгляд політичної соціології як складової частини політології. Політологія в такому випадку є комплексною інтегративною наукою, що вивчає політику всебічно в усіх її проявах, а політична соціологія є лише окремим розділом політології, поруч із політичною психологією, політичною антропологією, геополітикою, прикладною політологією та іншими дисциплінами.

Нарешті, найпоширеніша серед соціологів, що досліджують політику, точка зору ґрунтується на розведенні предметів

політичної соціології та політології. Як з цього приводу зауважує В. Полторак, «якщо політика є однією із сфер соціального життя суспільства, то наука про неї виступає як один із розділів соціології». Отже «соціологи, які вивчають політичні явища, відносини, процеси, діють у межах своєї „компетенції“ і зовсім не зобов'язані „віддавати“ цю важливу сферу функціонування та розвитку суспільства на „відкуп“ виключно політологам»³.

Найбільш чітко таку позицію висловлював П. Бурд'є, згідно з яким соціологія політики, на відміну від політології, вивчає не конкретні партії, політичні течії чи реальних політиків, а соціальні механізми формування політичних інститутів та політичних думок.

Також загальновідомою є позиція М. С. Ліпсета, відповідно до якої обидві ці науки досліджують сферу взаємодії держави та суспільства, однак кожна з них розглядає її з різних боків. Політична наука починає з держави і досліджує, як вона впливає на суспільство, а політична соціологія починає з суспільства і вивчає, як воно впливає на державу.

Ж. Тощенко різницю між політологією та політичною соціологією вбачає в такому. Якщо політичні науки (політологія) досліджують політичні (владні) відносини ніби «згори», з позицій державних та партійних програм, заяв, декларацій політичних діячів щодо поточних та перспективних процесів, то соціологія, враховуючи все це, підходить до цих процесів ніби «знизу», з боку людини, соціальних груп та верств, які мають власні судження, оцінюють ситуації, своє становище та перспективи не так, як це роблять офіційні структури, і навіть більше того, часто всупереч їх установкам і рекомендаціям, пропаганді та позиції⁴.

На думку Г. Артемова, політологію більшою мірою, ніж політичну соціологію, цікавлять політичні інститути як самостійна частина політичної реальності, що регулює поведінку

³ Полторак В. А. Соціологія політики: предмет, структура, функції / В. А. Полторак // Соціологія політики : підручник: у 2-х частинах / [за ред. В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухова]. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2011. – Ч. 1. – С. 8 – 9.

⁴ Политическая социология : учебник для вузов / Ж. Т. Тощенко, В. Э. Бойков, Ю. Е. Волков и др. ; под ред. Ж. Т. Тощенко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 15.

людей. Політичну соціологію, навпаки, більше цікавлять дії людей (інтелектуальні і практичні), здійснювані ними в процесі створення, використання і зміни політичних інститутів (політичному житті)⁵.

Зв'язок політичної соціології із загальною соціологічною теорією. Визначення предметного поля політичної соціології також вимагає розгляду питання про зв'язок цієї дисципліни з загальною соціологічною наукою. Традиційно цей зв'язок розглядається через виокремлення в структурі соціологічного знання загальної соціологічної теорії, що намагається описати та пояснити суспільне життя в цілому, та галузевих соціологій або соціологічних теорій середнього рівня, які зосереджуються на дослідженні окремих частин та сфер суспільного життя (економіка, політика, право, культура тощо).

Відповідно до такого погляду політична соціологія розглядається як одна з галузей соціології, що використовує категоріальний апарат, методологічні принципи, положення та методи загальної соціологічної теорії у дослідженнях політичної сфери суспільного життя. За такою логікою її завданням є узагальнення первісних соціологічних даних, отриманих в результаті емпіричних досліджень політичних явищ та процесів, пошук закономірностей, розкриття їх чинників, умов та перспектив розвитку. Крім цього, політична соціологія як галузева теорія має виконувати низку функцій практичного характеру, зокрема, виробляти рекомендації щодо вирішення проблем політичного розвитку суспільства, давати науково обґрунтовані прогнози, забезпечувати механізм «зворотнього зв'язку» у системі соціального управління, сприяти підвищенню ефективності управлінських рішень та оптимізації соціально-політичного процесу.

У той же час існує інша точка зору щодо співвідношення соціології та політичної соціології, яка передбачає більшу автономність останньої. Політичну соціологію в цьому випадку розуміють як продукт міждисциплінарного синтезу соціологічних та політологічних знань, «міждисциплінарний гібрид», що об'єднує політичну науку та соціологію, їх спільна дитина.

⁵ Артемов Г. П. Политическая социология : учебное пособие / Г. П. Артемов. – М. : Логос, 2002. – С. 11.

Зокрема, таку позицію відстоюють автори російського підручника «Політична соціологія» за редакцією В. Іванова та Г. Семігіна. За їхньою логікою, після розділення політичної науки і соціології постає питання про наведення мостів через прірву, що їх розділяє, – мостів інтердисциплінарних. Політична соціологія є одним з таких єднальних мостів. Вона – міждисциплінарний гібрид, в якому повинні поєднуватися соціальні та політичні пояснюючі змінні. У той же час визнається, що запропоноване визначення політичної соціології значною мірою є нормативним. Створення політичної соціології як достовірно міждисциплінарного підходу, як результат збалансованої перехресної угоди між соціологами і політологами є швидше завданням майбутнього, ніж характеристикою сьогодення її стану.

Зміст предмета політичної соціології. Розглянувши формальні відношення політичної соціології з іншими науковими дисциплінами, що мають спільний об'єкт дослідження – політику, перейдемо до більш детального аналізу змістовного аспекту її предмета. Для цього потрібно відповісти на питання, які аспекти політики виокремлюються політичною соціологією як значущі закономірності і відносини, що підлягають вивченню.

У загальному сенсі такими аспектами виступають взаємовідносини між суспільством та політикою, між соціальною системою та політичними інститутами і процесами. Це означає, що політична соціологія розглядає політичні процеси, діяльність політичних акторів, функціонування політичних інститутів у широкому соціальному контексті, зокрема, цікавлячись їх взаємозв'язком із різноманітними аспектами соціальної структури (клас, етнос, гендер та ін.) та культури суспільства, механізмами соціального контролю та соціалізації. В цілому, якщо загальна соціологія, починаючи з О. Конта, намагається розкрити проблему існування соціального порядку та закономірностей розвитку суспільства, то політична соціологія має дати відповідь на питання, яку роль відіграє політика у відтворенні суспільства, підтримці соціального порядку та забезпеченні соціального розвитку і яким чином суспільство, в свою чергу, організовує, впорядковує та спрямовує політичні процеси та дії людей у політичній сфері.

Прикладом такого загального визначення предмету політичної соціології є думка Є. Золотарьової, згідно з якою

соціологічний підхід до дослідження політики орієнтований на дослідження політики як засобу виробництва, підтримки або зміни соціального порядку. Діяльність урядів, політичних партій, рухів, соціальних груп, електорату або бюрократії розглядається з точки зору дослідження умов формування і функціонування владних структур в суспільстві, механізмів впливу і контролю як основи існування соціальної організації на різних рівнях, в різних сферах і галузях соціального життя⁶.

Аналогічна позиція відстоюється в підручнику «Політична соціологія» за редакцією В. Іванова та Г. Семігіна. Предмет політичної соціології пов'язується з діалектикою взаємодії та взаємовпливу соціальних та політичних відносин, де політика розглядається як особлива сукупність соціальних дій, що відтворюються або формуються у численних та різноманітних організаційних контекстах. Політика пов'язана з проблемами організацій, правил, обов'язкових між членами цих організацій, процесом вироблення правил. Політична соціологія розглядає ці проблеми з точки зору процесів, що підкреслюють факт вироблення правил. Вона передбачає вирішення проблеми соціального порядку, оскільки правила, що приймаються, у будь-якому випадку мають бути обов'язковими. Вивчення соціальної детермінізації політичних відносин і політичної діяльності, виявлення закономірностей взаємовпливу політичної та соціальної сфер в конкретних історичних умовах і є предметом політичної соціології.

Згідно з О. Куценко, політична соціологія вивчає соціальні умови виникнення, функціонування та зміни певного політичного порядку й конфліктів у соціальній системі, а також вплив політичного порядку на соціальну участь і згуртованість суспільства. Політична соціологія прагне розглядати політичні структури, процеси та їхніх акторів як тісно пов'язані з усіма соціальними інститутами (формальними й неформальними) та культурою⁷.

⁶ Золотарева Е. В. Политическая социология в системе социальных наук: эволюция методологических принципов / Е. В. Золотарева // Вестник РУДН. Сер. Социология. – 2003. – № 1 (4). – С. 124.

⁷ Куценко О. Д. Політична соціологія / О. Д. Куценко // Соціологія політики : енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. В. А. Полторах, О. В. Петров, А. В. Толстоухов]. – К. : Вид-во Європ. Ун-ту, 2009. – С. 302–304.

Однак, конкретизуючи це загальне положення, науковці займають різні позиції щодо сутнісних складових цих відносин між суспільством та політикою, що складають основу предмета політичної соціології. Серед сучасних підходів до визначення змісту предмета політичної соціології найпоширенішими є такі точки зору:

1. Перший підхід розглядає взаємодію суспільства та політики крізь призму **відносин влади**, роблячи акценти на проблемах її виникнення, розподілу та реалізації в суспільстві. Так, за Є. Вятром, політична соціологія визначається як соціологічне пояснення проявів влади, як така інтерпретація загальної соціологічної теорії, що проблемі влади відводить центральне місце.

М. Яновіц, виходячи з такого розуміння політичної соціології, трактує її предмет доволі широко. Політична соціологія виступає як наука, що займається суспільними основами влади в усіх інституціоналізованих секторах суспільства.

2. Інший підхід виокремлює **державу** в якості центральної категорії у взаємовідносинах суспільства та політики, зосереджуючись на вивченні соціальних механізмів її виникнення та діяльності. Прикладом такої точки зору щодо предмета політичної соціології є визначення Р. Арона, згідно з яким це наука, що займається певними інститутами, партіями, парламентами, адміністрацією сучасних суспільств.

Також можна згадати визначення С. М. Ліпсета, який під політичною соціологією розуміє дисципліну, що вивчає взаємовідносини між суспільством та державою, між соціальним устроєм і політичними інститутами.

3. Згідно з наступним підходом специфіку предмету політичної соціології складає, в першу чергу, вивчення **політичної поведінки та політичної свідомості** людей. Так, на думку Ж. Тошченка, політична соціологія виражає суттєві аспекти дослідження влади, що опинилися поза полем зору інших політичних наук, а саме аналіз політичних процесів з позицій їх сприйняття і відображення в свідомості та поведінці людей. Політична соціологія в цьому випадку виступає як галузь соціологічної науки, що розкриває ставлення суспільства до держави та інститутів розподілу і формування влади, яке, перш за все, проявляється у спрямованості політичної свідомості та політичної поведінки.

Схожою є позиція В. Полторака: він в якості предмета соціології політики виокремлює не власне політичні інститути і структури, а політичну свідомість, механізми впливу людей та соціальних груп на діяльність цих інститутів, органів влади взагалі⁸.

4. Також можна назвати **інституційно-системний підхід**, який, на думку О. Куценко, ґрунтується на уявленні про суспільство як складну систему соціальних відносин і політику, яка визначає порядок цих взаємозв'язків. Зокрема, Д. Хелд, ототожнюючи політичну соціологію з політичною наукою, до її предмета включає складні зв'язки та відносини між різними аспектами соціального життя, а саме: державним устроєм, економікою та соціальною структурою, тобто тим, що обумовлює цілісність колективного життя.

5. Нарешті, варто також відзначити **інтегративно-соціологічний підхід** П. Бурд'є, який орієнтується на визначення політичного поля як специфічної соціальної реальності, приділяє увагу соціальним механізмам його утворення та функціонування.

Узагальнюючи викладене вище, можна дати таке визначення політичної соціології.

Політична соціологія – це соціологічна дисципліна, що, спираючись на міждисциплінарні підходи, вивчає взаємовідносини та взаємний вплив суспільства та політики через дослідження політичної свідомості та політичної поведінки людей, яка втілюється у різноманітних формах діяльності соціальних суб'єктів (акторів, агентів): державних та громадських інститутів, організацій, соціальних груп та спільнот, еліт, лідерів, окремих індивідів тощо.

Особливості соціологічного підходу до вивчення політики. Отже, виходячи з такого розуміння предмета політичної соціології, можна визначити такі її специфічні риси, що демонструють переваги та обмеження соціологічного підходу до вивчення соціально-політичних відносин.

⁸ Полторак В. А. Соціологія політики: предмет, структура, функції / В. А. Полторак // Соціологія політики : підручник: у 2-х частинах; [за ред. В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухова]. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2011. – Ч. 1. – С. 9.

У першу чергу, варто наголосити на тому, що політична соціологія досліджує політичне життя через людину, особистість та соціальні групи, їх свідомість та поведінку.

Крім того, до специфіки політичної соціології віднесемо те, що політичні процеси та явища розглядаються нею у взаємозв'язку з різними сферами суспільного життя (економіка, культура, освіта, релігія,) та функціонуванням соціальної системи в цілому. Як відзначає В. Полторак, «соціологія політики вивчає, розглядає те, яким чином політичні явища та події впливають на суспільство, та навпаки, якого впливу з боку суспільства, соціальних груп та індивідів, що його складають, зазнає сама політика»⁹.

Відповідно до цього в якості **основних дослідницьких завдань** політичної соціології можна виокремити:

1. Аналіз соціальних механізмів розподілу влади в суспільстві.

2. Дослідження політичної діяльності різних соціальних груп, їх політичних інтересів, установок, практик та соціально-політичних відносин, що, з одного боку, породжуються цією діяльністю, а з іншого, – спрямовують її: політичні нерівності, соціально-політичне партнерство та конкуренція, політичні конфлікти тощо.

3. Вивчення ключових соціальних суб'єктів політики: політичних еліт та лідерів, політичних партій, громадських організацій та рухів, груп інтересів та тиску тощо.

4. Дослідження різноманітних аспектів політичної свідомості, в першу чергу, питань політичного дискурсу та ідеології, масової свідомості та громадської думки.

5. Вивчення політичної культури та процесів політичної соціалізації.

6. Проведення порівняльних досліджень, що дозволяють вивчати динаміку суспільно-політичних процесів.

В останні десятиліття у проблемному полі політичної соціології актуалізуються питання вивчення соціальних переломів і наслідків демократії в різних соціальних, культурних,

⁹ Полторак В. А. Соціологія політики: предмет, структура, функції / В. А. Полторак // Соціологія політики : підручник: у 2-х частинах ; [за ред. В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухова]. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2011. – Ч. 1. – С. 14.

історичних контекстах, які змінюються, що, на думку О. Куценко, стало певною відповіддю на виклики політичних трансформацій кінця ХХ ст., плюралізацію та кризові проблеми в сучасних демократіях. Крім того, на межі ХХ–ХХІ ст. все більше уваги привертають неформальні інститути, соціальний капітал, процеси глобалізації, економічної та культурної модернізації, які впливають на демократію, до політизації соціального та політичного радикалізму, змінам у громадянському суспільстві та функціям політичних інститутів, політичним ідентичностям і соціальним розколам. Важливою рисою сучасних досліджень з політичної соціології також стає широке застосування порівняльних методів та звернення до історичної соціології¹⁰.

Основні функції політичної соціології виводяться із загальних функцій соціології (дослідницької, прогностичної, інформаційної, соціально-політичного контролю та соціально-політичного управління). Відповідно, виокремлюються такі її функції:

- визначення рівня політичної стабільності того чи іншого суспільства в той чи інший момент часу, виявлення умов, що спричиняють «функціональні розлади» політичної системи, їх соціальних, економічних, політичних причин;
- прогнозування можливих у тих чи інших регіонах, у ті чи інші періоди часу політичних змін, виявлення зон політичної напруженості та запобігання можливим конфліктам; розроблення шляхів і методів забезпечення політичної згоди різних соціальних груп, гармонізації їхніх політичних інтересів;
- збирання та використання в практичній діяльності різноманітної соціально-політичної інформації, в тому числі про рейтинги політиків і політичних партій; проведення опитувань громадської думки з метою виявлення існуючих проблем розвитку суспільства та регіонів, розробки рекомендацій і технологій запобігання кризовим ситуаціям та виходу з них;
- забезпечення соціального контролю за діяльністю державних органів, політиків, політичних партій і громадських організацій, запобігання розвитку політичної корупції, порушення демократії тощо;

¹⁰ Куценко О. Д. Політична соціологія / О. Д. Куценко // Соціологія політики : енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. В. А. Полторах, О. В. Петров, А. В. Толстоухов]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 302–304.

- розробка рекомендацій і технологій щодо активного та цілеспрямованого розвитку політичних процесів у суспільстві, пошуку шляхів виходу із кризових ситуацій та конфліктів¹¹.

Методи політичної соціології. Вирішення питання про предмет політичної соціології («що вивчає політична соціологія?») вимагає наступним кроком розгляд її методів («яким чином?»).

У першу чергу, варто знову підкреслити наявність значної кількості різноманітних методологічних підходів до аналізу суспільно-політичних відносин. Кожному з напрямів політичної соціології, як і загальної соціології в цілому, властиві свої засоби, методи та принципи наукового дослідження. Крім того, через свій міждисциплінарний характер політична соціологія не обмежується тільки соціологічними методами, а звертається до методологічних підходів, концептуальних схем інших споріднених дисциплін, зокрема політології, політичної психології та політичної антропології. Все це дає підстави вести мову про наявність широкого діапазону загальнонаукових, соціологічних та політологічних методів, що дозволяють отримувати об'єктивне комплексне обґрунтоване знання про тенденції та закономірності суспільно-політичних процесів та відносин.

Серед різноманіття методів політичної соціології можна виокремити загальнотеоретичні та емпіричні. Найпоширенішими серед **загальнотеоретичних методів** політичної соціології є порівняльний, історичний, структурно-функціональний, системний, методи моделювання тощо.

Емпіричні методи політичної соціології спрямовані на отримання первинної інформації про факти політичного життя суспільства. Як і в соціології загальній, їх можна розділити на методи збору даних та методи обробки даних. Основними **методами збору даних** в політичній соціології є спостереження, опитування, аналіз документів, статистичних даних.

Спостереження передбачає цілеспрямовану безпосередню візуальну фіксацію соціологом подій політичного життя: суспільно-політичних акцій, конфліктів, зборів, перемов тощо.

¹¹ Полторак В. А. Соціологія політики: предмет, структура, функції / В. А. Полторак // Соціологія політики : підручник: у 2-х частинах ; [за ред. В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухова]. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2011. – Ч. 1. – С. 19–20.

Для фіксації результатів спостереження зазвичай розробляються спеціальні картки і бланки, в які записуються основні характеристики події, що вивчається, наприклад місце і час проведення зборів, число і якісний склад присутніх (стать, вік), перелік питань, що обговорюються, реакція присутніх на виступи політиків, загальна атмосфера тощо. Усі ці дані можна закодувати і обробити за допомогою комп'ютера¹².

Опитування засноване на безпосередній (інтерв'ю) або опосередкованій (анкетне опитування) взаємодії між дослідником і опитуваним (респондентом). Цей метод дозволяє одержувати інформацію про суб'єктивний світ людини, її схильності, мотиви діяльності, думки.

Цей метод збору даних має яскраво виражений вербальний характер. При опитуванні соціолог отримує від людей інформацію лише про ті явища політичного життя, які відбиваються їх свідомістю і можуть бути виражені ними у вербальній формі, причому мовою їх повсякденного спілкування¹³.

Опитування використовується при дослідженні й аналізі політичних процесів у всіх своїх відомих різновидах:

- *інтерв'ю*: особисте, глибинне, телефонне. Глибинне інтерв'ю використовується при розробці стратегій виборних кампаній, аналізі особистісних переконань і настанов населення. Телефонне інтерв'ю є одним з найбільш оперативних методів опитування і дозволяє, зокрема, прогнозувати політичну поведінку населення, попередні результати виборів;

- *анкетне опитування*: поштове, пресове, роздавальне. Використовують у найрізноманітніших ситуаціях дослідження політичних проблем. Важливою рисою анкетного опитування є можливість забезпечення його анонімності, що дозволяє здобувати найбільш об'єктивну інформацію від опитуваних;

- *спеціальні опитувальні методики*: тестування, лінгво- та соціометричні методики, експертні опитування¹⁴.

¹² Артемов Г. П. Политическая социология : учебное пособие / Г. П. Артемов. – М. : Логос, 2002. – С. 44.

¹³ Там само. – С. 44.

¹⁴ Баликіна С. О. Опитування – (метод в політиці) / С. О. Баликіна // Соціологія політики : енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 268.

Окремий вид опитувальних методик складає **експертне опитування**. Експертне опитування є процедурою одержання емпіричної (в першу чергу, оцінної та прогнозної) інформації через опитування відібраних спеціалістів-експертів з урахуванням низки принципів і використанням спеціальних процедур, що дозволяють поєднати в процесі експертизи теоретичний аналіз і суб'єктивні, інтуїтивні думки спеціалістів з метою одержання узагальненої, інтегрованої оцінки або прогнозу щодо розвитку соціальних, політичних, економічних процесів.

Залежно від того, яким чином працює група експертів (разом чи окремо, шляхом заповнення опитувальних листів) та у скільки турів, виділяють чотири основні процедури експертного опитування:

- «мозковий штурм» – експерти працюють разом, за визначеною специфічною методикою, зустрічаються один раз;

- «віч-на-віч» – експерти працюють разом, причому в декілька турів;

- разове експертне опитування – експерти працюють індивідуально (наприклад, відповідають на анкети, що розіслані поштою);

- «дельфійська техніка» – експерти працюють окремо, причому в декілька турів (анкети розсилають, потім збирають, уточнюють проблему, після чого проводять повторні опитування)¹⁵.

До числа найважливіших методів збору даних у соціологічних дослідженнях політики також належить **аналіз документів**. Цей метод спрямований на одержання надійної інформації, що зафіксована і міститься в різноманітних документальних джерелах: статистичних даних, іконографічних документах (кіно- і фотодокументи), фонетичних (магнітні та інші записи), електронних документах. Найбільш придатними для такого використання є письмові документи, які поділяються на особисті, особисто-офіційні та офіційні. У першу чергу, мова йде про офіційні документи, розроблені та прий-

¹⁵ Полторак В. А. Експертне опитування в політиці / В. А. Полторак // Соціологія політики : енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 124.

няті органами влади; матеріали засобів масової інформації; листи, що надходять до органів управління, а також редакцій газет, радіо, телебачення¹⁶.

Серед **методів обробки даних** в політичній соціології набули поширення різноманітні процедури статистичного аналізу (дисперсійний, кореляційний, факторний), контент-аналіз, дискурс-аналіз, аналіз соціальних мереж.

При **статистичному аналізі** даних обробка інформації здійснюється у декілька етапів. Перший етап пов'язаний з побудовою та аналізом розподілів (варіаційних рядів), знаходженням мір центральної тенденції, розрахунком індексів і коефіцієнтів, а також мір варіації рядів розподілу. Другий етап присвячений вивченню взаємозв'язків між ознаками, що вивчаються: побудовою двовимірних розподілів; обчислення коефіцієнтів кореляції; побудова рівнянь парної регресії. Методи угруповання даних (факторний, кластерний і дисперсійний аналіз, багатовимірне шкалювання, множинна регресія) дають дослідникові додаткові можливості для побудови типологій, які засновані на поєднанні великої сукупності ознак, а також для виявлення груп тісно пов'язаних за деякими ознаками респондентів¹⁷.

Контент-аналіз являє собою формалізований метод інтерпретації текстів, що заснований на систематичній і надійній фіксації визначених змістовних елементів і представляє результати в кількісних показниках. Використовується для вивчення стану і динаміки суспільно значущого змісту текстових повідомлень, тенденцій у трансформаціях ціннісної сфери, смислів, культурних зразків, стереотипів і символів, транслюваних інформаційними потоками. Об'єктом контент-аналізу стають сукупності однорідних текстів, насамперед повідомлень мас-медіа. У політичних дослідженнях контент-аналіз

¹⁶ Полторак В. А. Аналізу документів метод в політиці / В. А. Полторак // Соціологія політики : енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 19.

¹⁷ Романенко С. В. Методи соціологічних політичних досліджень / С. В. Романенко // Соціологія політики : енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 235.

застосовується для аналізу впливу еліт на діяльність ЗМІ, спрямованості політичних кампаній, програм політичних сил і публічних виступів їхніх лідерів, передвиборної реклами¹⁸.

Дискурс-аналіз базується на концептуально-методичних засадах етнометодології та використовується при вивченні ситуацій масштабних політичних дискусій, політичних мітингів, публічних виступів політичних лідерів тощо. В усіх цих випадках об'єктом дослідження (окрім висловлювань, риторичних формул, оцінок, суджень) виступає культура інтеракцій, тобто ті соціальні взаємодії людей, що виявляються у межах ситуації, яка вивчається. Наприклад, на основі вивчення ситуацій, пов'язаних із виступами кандидатів у депутати чи мери, можна зрозуміти основні (головне – реальні) проблеми, що їх ставить на виборах політик, визначити ті реальні людські та політичні якості, які йому притаманні.

Найчастіше методика проведення дискурс-аналізу передбачає одночасну участь декількох соціологів, які ведуть спостереження та відповідні записи. Важливо, що при використанні цього методу є можливість (необхідність) повної реконструкції події, де було організоване спостереження. Це дає змогу визначити основні моменти, пов'язані з поведінкою учасників події, їх мовним стилем, нарешті, стереотипів, з використанням яких вони трактують та оцінюють ситуацію, про яку йдеться¹⁹.

Аналіз соціальних мереж (англ.: Social network analysis) – загальнонауковий метод, який широко використовується в сучасних науках, у тому числі при аналізі соціально-політичних процесів. Є складовою мережевого підходу, що охоплює окремий клас дослідницьких засобів (методів, технік, процедур, алгоритмів), фокусуючи увагу на феномені соціальних мереж, розкриваючи структуру зв'язків у певній системі взаємовідносин, зокрема між політичними акторами (індивідуальними чи колективними) та / або соціальними позиціями, які вони займають.

¹⁸ Костенко Н. В. Контент-аналіз / Н. В. Костенко // Соціологія політики : енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 184 – 186.

¹⁹ Полторак В. А. Дискурс-аналіз в політиці / В. А. Полторак // Соціологія політики : енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 105.

Соціальна мережа являє собою сукупність взаємодіючих соціальних акторів і більш-менш усталених зв'язків між ними. Соціальна мережа – це не будь-яка сукупність акторів, а така, в якій постійно здійснюються процеси обміну капіталами, очікуваннями і винагородами на підставі відносин взаємної довіри.

Серед соціальних мереж як окремий вид можна виділити *політичні мережі*, що створюються представниками різноманітних державних, приватних, громадських організацій і установ на основі погоджених формальних та неформальних правил комунікації для реалізації спільних інтересів, обміну ресурсами, вироблення політичних рішень. Політичні мережі розрізняються за кількістю і типом учасників, характером інституціоналізації, сферою політики, в якій вони формуються, розподілом ресурсів між учасниками, особливостями інтересів, що об'єднують учасників мережі, ступенем концентрації влади та ін. характеристиками.

Мережевий підхід припускає можливість використання цілої низки кількісних і якісних методів. Кількісні методи, зокрема *аналіз соціальних мереж*, що базується на методах теорії графів, теорії інформації та математичної статистики, допомагають розкрити структурні характеристики мереж: дистанція, щільність контактів та інтенсивність взаємодій між акторами, сила та стійкість зв'язків, ступінь централізації та формалізації мережі.

Якісні методи спрямовані на вивчення змістовного боку функціонування мереж. За змістом виділяються зв'язки обміну, родинні, комунікативні, афективні, владні та організаційні зв'язки.

Висновки

Визначення предмета політичної соціології й досі залишається проблемним питанням через її міждисциплінарний характер, наявність різних національних традицій та наукових шкіл. Найбільш дискусійними при цьому є такі аспекти, як співвідношення політичної соціології з політологією та загальною соціологією. Найчастіше різницю між політичною соціологією та політологією формують таким чином: по-

літологія пояснює політику політичними факторами, а політична соціологія – усім комплексом соціальних факторів.

За змістом сутність предмета політичної соціології складають взаємовідносини між суспільством і політикою, між соціальною системою та політичними інститутами та процесами. При цьому існують розбіжності щодо ключових складників цих відносин. В якості останніх найчастіше виступають відносини влади, інститут держави, політична свідомість та політична поведінка, політична і соціальна системи, політичне поле.

Відповідно, основними завданнями, що стоять перед політичною соціологією, є аналіз соціальних механізмів розподілу влади, дослідження політичної діяльності соціальних акторів, різноманітних аспектів політичної свідомості, політичної культури та політичної соціалізації, проведення порівняльних досліджень.

Вирішення зазначених завдань відбувається з використанням широкого діапазону загальнотеоретичних та емпіричних методів.

Література

1. Артемов Г. П. Политическая социология : учебное пособие / Г. П. Артемов. – М. : Логос, 2002. – С. 6–11.
2. Золотарева Е. В. Политическая социология в системе социальных наук: эволюция методологических принципов / Е. В. Золотарева // Вестник РУДН. Сер. Социология. – 2003. – № 1 (4). – С. 120–129.
3. Политическая социология : учебник для вузов / Ж. Т. Тощенко, В. Э. Бойков, Ю. Е. Волков и др. ; под ред. Ж. Т. Тощенко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 6–18.
4. Полтораки В. А. Соціологія політики: предмет, структура, функції / В. А. Полтораки // Соціологія політики : підручник: у 2-х частинах ; [за ред. В. А. Полторака, О. В. Петрова, А. В. Толстоухова]. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2011. – Ч. 1. – С. 5–23.
5. Соціологія політики : енциклопедичний словник / [авт.-упоряд. В. А. Полтораки, О. В. Петров, А. В. Толстоухов]. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – 442 с.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає проблема визначення предмета політичної соціології? Якими чинниками обумовлюється її наявність?
2. Назвіть основні підходи до визначення предмета політичної соціології. Проілюструйте ці підходи прикладами визначень з праць їх головних представників.
3. Які ключові питання утворюють проблемне поле політичної соціології? Визначите головні дослідницькі завдання, що постають перед політичною соціологією.
4. Назвіть основні функції політичної соціології. Наскільки ефективно, на Ваш погляд, ці функції реалізуються в умовах сучасного українського суспільства?
5. У чому полягає специфіка застосування соціологічних методів при дослідженні політичних процесів та явищ? Назвіть основні методи, що використовуються в соціологічних дослідженнях політики.

Тема 2 _____

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ СУСПІЛЬСТВА

Завдання: 1) охарактеризувати теоретичні підходи до вивчення соціальних інститутів; 2) розкрити сутність процесу інституціоналізації; 3) визначити різновиди соціально-політичних інститутів; 4) визначити специфіку та функції політичних інститутів.

Сутність соціально-політичних інститутів. Визначення поняття «соціального інституту» та «інституціоналізації». Для того, щоб зрозуміти сутність соціально-політичних інститутів, їхні функції та завдання, можна змодельовати два протилежні типи суспільства. Один – позбавлений будь-яких сталих правил чи норм взаємодії, і увесь соціальний дизайн у суспільстві такого типу змінюється щомиті згідно з хаотичним рухом індивідів, які в ньому проживають. Інший – такий, що працює як годинник або будь-який інший механізм, де усе суворо регламентовано і відхилення від належного патерну взаємодії індивідів карається. При такому порівнянні інститутами будуть саме ті механізми, що підпорядковують хаотичну взаємодію суб'єктів певним патернам або моделям відносин. Інститути раціональні з тієї точки зору, що вони економлять енергію соціальної системи, зменшуючи її невизначеність, а тому і роботу, яку треба кожен раз здійснювати для типологізації тієї чи іншої ситуації.

Стан невизначеності та поведінки людини в ситуації невизначеності докладно досліджувався в психології та соціальній психології і, зокрема, в межах теорії прийняття рішень в умовах невизначеності (Д. Канеман, П. Словик, А. Тверські). Ван де

Мортел, наприклад, пише про три фундаментальні причини, з яких невизначеність є перешкодою для ефективних соціальних дій. По-перше – це те, що «трансакційні витрати здобуття усієї можливої інформації занадто високі. Це призводить до неповної інформації, яка створює невизначеність. По-друге, людські можливості проводити розрахунки обмежені. Чим більш складне інституційне середовище і чим більш обмежені людські можливості, тим більша вірогідність прийняття невірних рішень. Це робить більш привабливим використання «ментальних моделей», конвенцій та рутин»²⁰. Третя причина для невизначеності – неможливість завбачати майбутній результат дій, наприклад у тих випадках, коли деяка інформація стане доступною тільки у майбутньому. Це ситуація «невизначеності Кнайта»²¹, при якій не є реальним прорахувати вірогідність можливих результатів. Тому ментальні моделі допомагають прийняттю рішень за цими обставинами»²².

Саме завдяки інституціональній структурі ця невизначеність та хаотичність взаємодій структурується у сталі патерни, які регулюють усі типи відносин людей у суспільствах. Сучасне розуміння соціальних інститутів було запозичене соціологією з юридичної науки, де воно означало сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини (успадкування, шлюб й т. ін.)²³. Н. Смелзер визначає інститут як сукупність ролей та статусів, що призначені для задоволення певної соціальної потреби²⁴, наприклад, потреби у збереженні та передачі традицій, потреби в прийнятті рішень щодо майбутнього

²⁰ Див.: Heiner R. A. The Origin of Predictable Behavior / R. A. Heiner // American Economic Review. – 1983. – № 73 – P. 560–595.

²¹ Див.: Knight F. H. Risk, Uncertainty and Profit / F. H. Knight. – Boston, 1921; Mortel E. Van de An Institutional Approach to Transition Processes / E. Van de Mortel. – Tinbergen Institute, Research Series, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2000.

²² Platje J. Institutional Change and Poland's Economic Performance since 1970s: incentives and transaction costs / J. Platje. – Wroclaw, Poland, 2004. – 218 p. – P. 20.

²³ Быченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности / В. М. Быченков. – М., 1996. – 976 с. – С. 9.

²⁴ Див.: Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; пер. с англ. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.

спільноти, потреби в забезпеченні спільноти продуктами харчування тощо. При цьому інститут поєднує в собі ресурси та ролі, необхідні для задоволення цих потреб.

Н. Флігстайн визначає *інститути* як «правила та колективні значення (в тому розумінні, що люди вже знають про їхнє існування або можуть свідомо засвоїти ці знання), які визначають соціальні відносини, роз'яснюють ролі тих, хто вступає в такі відносини, а також контролюють процеси взаємодії за рахунок постачання їхнім учасникам інструкцій дій та методів інтерпретації поведінки решти учасників. Вони інтерсуб'єктивні (тобто признаються й іншими), когнітивні (тобто залежать від пізнавальних здібностей діючих осіб), і певною мірою потребують від учасників само-перевірки»²⁵.

За В. М. Биченковим, поняття *соціального інституту* є комплексним і включає три основні розуміння²⁶:

1) «соціальне устанавлення – комплекс певних соціальних (правових, моральних та ін.) норм, що зумовлюють та регулюють діяльність людини у різних сферах її застосування;

2) соціальне утворення або установа – певним чином організоване об'єднання людей та чи інша структура, що існує у суспільстві;

3) сталий тип соціальної поведінки, що виражається у певній системі соціальних дій, процедурі та механізмах».

У межах неоінституціоналізму під інститутами розуміють різноманітні структури, які виникають внаслідок діяльності суспільства (наприклад, комітети, юрисдикції), та процедури (визначення порядку денного, обмежувачі процедури голосування та ін.), за якими ці структури функціонують. При цьому не можна недооцінювати роль цих процедурних рутин, бо зміна їх на інші може призвести до радикальної зміни політичної ситуації. Наприклад, якби в Україні було б прийнято закон про імперативний мандат для всіх рівнів влади, дискусії про який точилися наприкінці 2006 – на початку 2007 р., то

²⁵ Флигстайн Н. Поля, власть и социальный талант: критический анализ теорий нового институционализма. Доклад в Москве в 1999 г. (март) на семинаре по методологии преподавания социологии / Н. Флигстайн. – М., март 1999. – рукопись.

²⁶ Быченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности / В. М. Быченков. – М., 1996. – 976 с. – С. 10.

скласти більшість у Верховній Раді після обрання Президента в 2010 р. від опозиційної на той час політичної сили, було б доволі проблематично, і таким чином зміна одного з законів могла б достатньо серйозно вплинути на політичне розставлення сил.

Під *інституціоналізацією* діяльності та суспільних відносин розуміють процес закріплення суспільних відносин у тих чи інших соціальних інститутах. Наприклад, ідея підзвітності та підпорядкованості населенню обраних у законодавчі органи влади представників закріплюється в правилі переобрання парламенту з певною регулярністю, яка по-різному визначається в демократичних державах. У процесі інституціоналізації відбувається структурування та організація компонентів свідомості та поведінки, їхнє закріплення в певних формах. При цьому таке структурування відбувається не лише за тими схемами, що передбачаються ініціаторами тих чи інших перетворень, і не завжди призводить до наслідків, до яких прагнули ці ініціатори. Наприклад, якщо за радянських часів будь-які прояви громадянської активності (у формі мітингів), несанкціоновані владою, придушувалися, а крах тоталітарної системи управління призвів до бурної громадянської активності, вираженої у різних формах, то ствердження ринкових відносин в економіці неминуче охопило й політичну сферу, і на сьогодні така форма політичної активності, як участь у мітингах, що оплачується тими чи іншими політичними силами, стала доволі розповсюдженою формою зайнятості на політичному ринку.

Поеднуючи поняття *інститутів* та *інституціоналізації*, можна сказати, що інститути виникають через стабілізацію соціальних практик, які з'явилися у результаті реалізації тих чи інших інтересів. При цьому формальні інститути закріплюються найрізноманітнішими регулятивними актами, а неформальні – сталою практикою звернення до тих чи інших дій. Наприклад, якщо відносини між парламентською та президентською гілками влади повинні бути закріплені у законах та нормативних актах, і жодна з гілок влади не може перейняти повноваження іншої гілки влади без внесення поправок у діючі закони, то традиція розміщення наметових містечок у разі тривалих акцій протесту, яка стала розповсюдженою в Україні

після подій 2004 р., або підпалу шин на знак протесту, яка поширилась у 2014 р., не потребує закріплення в будь-яких писаних правилах. Звісно, законодавство не може не реагувати на появу такої традиції і намагається, наприклад, регламентувати порядок встановлення таких містечок, але це вже приклад того, не як населення реагує на спроби інституціоналізації тих чи інших відносин, а як влада реагує на появу сталих норм поведінки.

А. Смолл, конфліктолог, який поєднує в своїй концепції категорії соціального процесу, інтересу та інституту, використовує категорію інтересу як базову одиницю для аналізу соціального процесу. Для нього інтереси – це останні елементи, до яких ми можемо редукувати дії людей²⁷: «інтереси – це найпростіші способи руху, які ми можемо прослідкувати у людській поведінці»²⁸. Він розглядає соціальний процес як конфлікт та координацію сил. При такому підході інститути одночасно як джерело та арбітри соціальних конфліктів отримують додаткове навантаження. «Подібно до механізмів, інститути примножують нашу здатність творити добро і зло» (К. Поппер)²⁹.

В основі процесів інституціоналізації знаходиться легітимація рішень тих чи інших проблем, які виникають у суспільстві. Нові соціальні події та процеси можуть ставити перед суспільством проблеми, які неможливо вирішити за допомогою діючих інститутів, і тоді однією з центральних характеристик соціальних процесів стає проблема запровадження нових соціальних інститутів. Разом з тим, для такого запровадження недостатньо лише усвідомлення певних соціальних проблем, які не можуть бути вирішені у межах існуючої інституціональної структури, необхідна політична воля для реалізації тих чи інших перетворень, особливо у випадках непопулярних реформ. Так, необхідність адміністративної реформи терито-

²⁷ Martindale D. The nature and types of sociological theory / D. Martindale. – Illinois: Waveland Press, Inc., 1988. – 656 p. – P. 88.

²⁸ Small A. General sociology: an exposition of the main development in sociological theory from Spencer to Ratzendoher / A. Small. – Chicago : University of Chicago press, 1925. – P. 426.

²⁹ Поппер К. Открытое общество и его враги : в 4 т. / К. Поппер. – М., 1992. – Т. 1. – 448 с. – С. 102.

ріального устрою України, про яку говорять ще з перших років проголошення незалежності України, призвела до багатьох варіантів реформування територіально-адміністративного устрою, але жоден з цих проектів й досі не було реалізовано за відсутності політичної волі та з огляду на непопулярність цих реформ на перших етапах впровадження.

У літературі виділяється чотири рівні прийняття ідей та закріплення нових зв'язків³⁰:

- мета-цінності, до яких відносяться системи переконань, ідеології;
- цінності (конституції, загальні політики);
- правила (закони, методи дії);
- рішення.

У стабільних соціальних системах рівні цінностей та мета-цінностей залишаються практично непорушними, правила теж змінюються нечасто, а політичні рішення приймаються при фіксованих правилах, цінностях та мета-цінностях.

У динамічних системах, наприклад, посткомуністичних країнах, які здійснюють перехід до демократії, усі чотири рівні закріплення нових зв'язків не мають необхідної бази соціального консенсусу. За таких умов соціальний конфлікт може включати протест, спрямований на будь-який рівень прийняття рішень, і конкретні питання часто не можуть бути ізольовані та вирішені локально. Так, наприклад, на початку 90-х років вимоги підвищення заробітної платні чи матеріальної допомоги, надання пільг окремим категоріям громадян та ін. легко переростали з питання державного в питання антидержавне, коли під сумнів ставились і структура державного управління, і конституція, що легітимізує дану структуру, і доцільність незалежності як такої.

Теоретичні підходи до вивчення соціальних інститутів. *Інституціональний підхід* поєднує багато соціогуманітарних дисциплін завдяки тому, що його ідеї розроблялися в правових, політичних та економічних науках, в соціології та теорії міжнародних відносин та інших дисциплінах. У політичній та правовій науках інституціоналізм склався

³⁰ Hart T. G. The dynamics of revolution / T. G. Hart. – University of Stockholm : Department of Political Science, 1971. – P. 19.

у 20–30 рр. ХХ століття. Засновником інституціоналізму вважається французький правознавець М. Оріу (1856–1929). У його роботах інститутам надається суб'єктна роль у суспільстві, статус суб'єкта соціальних відносин та дій. Обґрунтовується це тим, що кожний інститут створює власні установи (право) та виконує регулюючі функції стосовно тієї сфери суспільства, в якій він діє³¹. М. Оріу розглядав суспільство як сукупність величезної кількості інститутів. Він вважав, що «соціальні механізми являють собою організації або інститути, що включають до себе людей, а також ідею, ідеал, принцип, котрі служать свого роду горнилом, яке видобуває енергію цих індивідів. Якщо з самого початку те чи інше коло осіб, які об'єдналися заради спільних дій, створює організацію, то з моменту, коли всі індивіди, що входять до неї, усвідомлюють свою єдність, воно постає вже інститутом. Відмітною ознакою інституту французький юрист вважав саме ідею, що спрямовує»³².

У соціології серед засновників інституціоналізму, який формально склався у кінці ХІХ ст., виділяють американського соціолога та економіста Т. Веблена (1857–1929), французького соціолога Е. Дюркгейма (1858–1917) та англійського філософа та соціолога Г. Спенсера (1820–1903).

Т. Веблен поширює трактовку соціальних інститутів й розуміє під ними сталі зразки, звички, типи мислення та поведінки. Іншими словами, для Т. Веблена це звичні способи реагування на стимули, що створюються обставинами, а тому інститути мають змінюватися при зміні цих обставин. З одного боку, розвиток суспільства є розвитком цих самих інститутів, а з іншого, – еволюція суспільного устрою трактується як процес природного відбору соціальних інститутів³³. Саме Т. Веблен виявляє суперечливий «взаємозв'язок статичних за своєю суттю інститутів-установ з процесом соціальної динаміки. Інститути успадковуються від попередніх часів, вони є

³¹ Быченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности / В. М. Быченков. – М., 1996. – 976 с. – С. 20.

³² Баранов Н. А. Демократические политические институты [Электронный ресурс] / Н. А. Баранов. – Режим доступа : http://nicbar.narod.ru/theoria_democracy7.htm.

³³ Быченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности / В. М. Быченков. – М., 1996. – 976 с. – С. 32.

результатами процесів, що відбувалися у минулому, пристосовані до обставин минулого, а тому не знаходяться в повній згоді з вимогами теперішнього часу. Іншими словами, інститути завжди відстають від суспільних потреб, які породжуються обставинами, що поступово змінюються, і кожний новий стан суспільства, який тільки-но встиг скластися, виявляє тенденцію до застарівання»³⁴.

Водночас, незважаючи на те, що вони не є оптимальними щодо потреб тих обставин, які складаються в цей момент, «звичний образ мислення людей має тенденцію подовжувати своє існування за винятком тих випадків, коли його примушують до зміни обставин»³⁵. Тобто, як підкреслює Т. Веблен, соціальним інститутам характерна певна інерція, на подолання якої суспільство повинно затратити певні сили.

Е. Дюркгейм називав інститутом усі вірування та способи поведінки, що устанавлюються групою. І навіть вважав, що соціологію можна визначити як науку про інститути, їхню генезу та функціонування³⁶. Роботи Е. Дюркгейма започаткували традицію французького «соціального інституціоналізму» на відміну від «нормативно-юридичного» інституціоналізму. У межах цієї традиції французькі політологи М. Прело, Ж. Бюрдо, М. Дюверже виділяють два компоненти, які складають зміст політичного інституту: по-перше, «ідеальну модель самої системи відносин, а по-друге, власне організаційні структури, що відтворюються в колективній політичній практиці згідно зі стереотипами та матрицями модельної структури»³⁷.

Г. Спенсер, який використовував метафору живого організму для аналізу суспільства, розглядав соціальні інститути як особливі органи, що підтримують усі процеси життєдіяльності в соціальному організмі. Для нього інститути є механізмами самоорганізації спільного життя людей, а в якості механізму

³⁴ Быченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности / В. М. Быченков. – М., 1996. – 976 с. – С. 33.

³⁵ Там само. – С. 33.

³⁶ Там само. – С. 39.

³⁷ Дегтярев А. А. Основы политической теории [Электронный ресурс] / А. А. Дегтярев. – Режим доступа : <http://politics.ellib.org.ua/pages-25.html>.

витискування з ринку неефективних інститутів Г. Спенсер називає соціальну селекцію³⁸.

Напрямок *неоінституціоналізму*, який активно розвивається в різних соціогуманітарних дисциплінах у другій половині ХХ ст. (В. Хофелд, Дж. Коммонс, Е. Остром, Е. Шоттер), запозичує головні ідеї теорії інституціоналізму, які було зазначено вище, детально розробляє та збагачує їх. У 70-ті рр. ХХ ст. він проявляється «як реакція на домінування редукціоністських підходів (біхевіоризм), які зводять політику до індивідуально-групової поведінки; контекстуалістських підходів (структурний функціоналізм), які відносять політичне життя до взаємореагування політичної системи з соціальним середовищем, яке її оточує»³⁹. Його представники в соціології – Дж. Мейєр, П. Ді Маджіо, Н. Флігстайн, Доббін, в політології – М. Олсон, Д. Марч, Дж. Елстер, К. Шепсле, в економіці – Г. Саймон, О. Уільямсон, Д. Норт, Р. Мілграм, М. Дженсен, Б. Артур.

В. В. Радаєв зазначає, що найбільш активно новий інституціоналізм розвивається в американській соціології, де він пов'язаний з теорією організації. Він виділяє дві течії в американському неоінституціоналізмі залежно від тих факторів, що акцентуються в дослідницьких програмах⁴⁰:

- культурно-орієнтована течія (П. Ді Маджіо, У. Пауелл, Н. Бігарт та ін.);
- владно-орієнтована течія (У. Бейкер, Н. Флігстайн та ін.).

Разом з тим, значні позиції в неоінституціональному аналізі займає й новий французький інституціоналізм (Л. Болтанські, Л. Тевено). Згідно з О. В. Хархордіним, Болтанські та Тевено здійснили прагматичний поворот в соціології, який займаєть-

³⁸ Кузьминов Я. Курс институциональной экономики: институты, сети, транзакционные издержки и контракты [Электронный ресурс] / К. Бендукидзе, Я. Кузьминов, М. Юдкевич. – Режим доступа : http://econline.edu.ru/textbook/Glava_2_Ekonomi4esko/2_5_Instituty/PonRtie_instituta/Tradicionnye_institutu.

³⁹ Дегтярев А. А. Основы политической теории [Электронный ресурс] / А. А. Дегтярев. – Режим доступа : <http://politics.ellib.org.ua/pages-25.html>.

⁴⁰ Радаев В. В. Основные направления развития современной экономической социологии / В. В. Радаев // Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и сетевому анализу. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 280 с. – С. 7.

ся процесами, а не сутностями. Основні риси цього прагматичного повороту такі:

- соціологія ситуацій, а не соціальних процесів чи соціальних груп;
- увага до речей, інтерпретація ситуацій через відсилку до речей;
- відмова від критичної позиції, усвідомлення її обмеженості.

Найбільш відомою є концепція шести світів (або градусів) обґрунтування цінностей, кожен з яких має свою логіку обґрунтування поведінки, що не зводиться до логіки інших світів. Серед таких світів вони виділяють світ натхнення, домашній світ, світ ринку, світ промисловості, громадянський світ та світ думки. Кожному світу притаманна своя домінуюча цінність, зокрема, громадянському світові – рівність громадян, ринковому – рівність обміну, домашньому – повага та турбота, промисловому – технічна ефективність, світові думки – визнання, світові натхнення – політ, трансценденція⁴¹.

Неоінституціоналісти взагалі та Д. Норт, зокрема, визначають інститути як правила гри у суспільстві, або рамки, які обмежують та організовують взаємовідносини між людьми. Вони розробляються людьми та структурують їхню взаємодію, а тому «задають структуру спонукальних мотивів людської взаємодії»⁴² і тим самим безпосередньо впливають на політичну, економічну, релігійну та іншу поведінку. Найбільш важлива роль інститутів, за Д. Нормом, – зменшувати невизначеність за рахунок встановлення стабільної (але не обов'язково ефективної) структури людських взаємодій. Інституційні обмежувачі можуть бути як такими, що забороняють певні дії, так і такими, що вказують, «за яких умов окремим індивідам дозволені деякі дії»⁴³. Наприклад, під час проведення виборчої кампанії конфліктним стає питання про те, чи можна дозво-

⁴¹ Хархордин О. В. Прагматический поворот: социология Л. Болтански и А. Тевено / О. В. Хархордин // Социс. – 2007. – № 1. – С. 34–36.

⁴² Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; пер. с англ. А. Н. Нестеренко. – Фонд экономической книги «Начала», Москва, 1997. – 180 с. – С. 17.

⁴³ Там само. – С. 19.

ляти окремим групам громадян (наприклад, важко хворим) голосувати вдома. З метою запобігання фальсифікації виборів така практика не є бажаною, але заборона на голосування вдома для таких груп громадян позбавляє їх можливості використання права голосу.

Е. Остром спробувала класифікувати правила, які є базою функціонування соціальних інститутів. Згідно з Е. Остром, «правила визначають, які дії або ситуації для учасників взаємодії є необхідними, забороненими або дозволеними»⁴⁴. Правила включають:

- «можливі позиції або ролі учасників (члена організації, агента, підлеглого та ін.);
- порядок зайняття та звільнення учасниками цих позицій;
- дії, які працівники організації, що займають ті чи інші позиції, можуть, повинні або не повинні здійснювати;
- результати, до яких учасники, що займають ті чи інші позиції, можуть, повинні або не повинні прагнути.

При цьому правила лише задають межі, в яких учасники здійснюють вибір, а не наказують, який саме вибір вони повинні зробити (тобто, їхню поведінку)»⁴⁵.

Теорія нового інституціоналізму аналізує й проблему інституціоналізації інтересів різних соціальних суб'єктів. Вона пояснює виникнення нових інститутів виходячи з тих переваг, які обіцяє виникнення нових полів або локальних соціальних утворень. Нові поля з'являються тоді, коли активні учасники соціальних процесів бачать нові перспективи. У таких ситуаціях поле, що з'являється, або структурується новими інститутами або переживає кризу через неможливість встановити стабільні правила взаємодії та закривається⁴⁶.

⁴⁴ Кузьминов Я. Курс институциональной экономики: институты, сети, транзакционные издержки и контракты [Электронный ресурс] / Я. Кузьминов, К. Бендукидзе, М. Юдкевич. – Режим доступа : http://econline.edu.ru/textbook/Glava_2_Ekonomi4esko/2_5_Instituty/PonRtie_instituta/Tradicionnye_institu.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Флигстайн Н. Поля, власть и социальный талант: критический анализ теорий нового институционализма. Доклад в Москве в 1999 г.(март) на семинаре по методологии преподавания социологии / Н. Флигстайн. – М., март 1999. – Рукопись.

У межах неоінституціоналізму зокрема в теорії раціонального вибору, докладно вивчався інституційний контекст прийняття політичних рішень. Починаючи з 50-х – 60-х рр. XX ст. М. Арроу, С. Блек, Дж. Бучанан, Г. Таллок, П. Рікер, К. Шепсле та інші вивчали різноманітні інституційні механізми, що дозволяли маніпулювати правилами гри в політичному просторі та створювати переваги на користь тих чи інших політичних гравців. Серед питань, що вивчалися цими науковцями, – формування коаліцій у різних інституційних контекстах, торгівля голосами, цикли голосування, які з'являються при застосуванні голосування за правилом більшості, еквілібріуми, що створюються завдяки різним інституційним механізмам, та інше.

Моделі інституціонального еквілібріуму докладно розглядаються в роботах К. Шепсле. Згідно з К. Шепсле, інституційне рішення повинне не тільки регулювати ті чи інші обміни (будь-то в економічному, політичному та інших полях), але й вирішувати проблему дотримання угод, розширення дії угод, та необхідність забезпечувати сталість цих угод у разі непередбачуваних подій⁴⁷.

Неоінституціональний напрямок аналізує центральну роль партій у сучасних демократіях. Так, К. Шепсле ставить собі запитання: «Чому саме партії стали базою організації законотворчої влади, як вони впливають на цю організацію?» Гері В. Кокс та Метью Д. МакКуббінс (1993) відзначають, що у будь-якій організації існують певні колективні дилеми, вплив зовнішніх факторів, питання суспільного блага, для вирішення яких необхідно застосовувати інституційні рішення. Саме створення інститутів дозволяє вирішувати проблеми та невдачі, що виникають у неінституційованих та нерегульованих обставинах. Тому, з їхньої точки зору, партії служать інституційним засобом досягнення цілей законодавців. У контексті множини проблем, що заважає децентралізований та спонтанній кооперації серед законодавців, партії забезпечують засіб операції, що сприяє збереженню прибутку від їхньої діяльності⁴⁸. За їхньою думкою, партії відіграють цю роль завдяки двом

⁴⁷ Positive theories of congressional institutions / K. A. Shepsle, B. R. Weingast (editors). – Ann Arbor, Mich. : Univ. of Michigan Press, 1995. – 313 p. – P. 11.

⁴⁸ Там само. – P. 18.

основним засобам, – процедурним коаліціям та визначенню порядку денного. Більше того, партії дозволяють створювати колективні репутації та захищати репутації своїх членів⁴⁹.

У межах неoinституціоналізму здійснено й аналіз політичних криз. Уряд та держава знаходяться в центрі процесів інституціоналізації, а дії периферії (або груп-претендентів) спрямовані «на апеляцію до держави з метою змінити правила, які заважають їм стати акторами на полі в межах державної сфери або поза нею»⁵⁰. У соціальному процесі виділяються домінуючі учасники («інкумбенти») та ті, хто заперечує їхні позиції, при цьому природною метою «інкумбентів» є збереження своїх позицій та дезорганізація тих акторів, які кидають виклик, до такої міри, аби вони були не здатні на спільну політичну дію. Якщо це не вдається, виникає конфліктна взаємодія, яка призводить до ситуації «інститутобудівництва».

Як правило, коло учасників в прийнятті політичних рішень обмежується існуючими інституціональними формами. Для їхньої позитивної трансформації деякі західні демократії використовують так звані інтерактивні прийняття рішень як одну з форм партисипативної (учасницької) демократії, в якій проводяться широкі дискусії серед усіх сторін, які зацікавлені в тій чи іншій політиці: приватних осіб, груп тиску, організацій тощо.

Нові інституціональні проекти можуть народжуватися як в межах одного суспільства, так і декількох відразу. «Соціально обдаровані актори, які користуються системами координат, що були запозичені у одного з полів, можуть спробувати створити інше поле. Такі можливості виникають внаслідок умисних або випадкових дій уряду. Соціально обдаровані учасники поля можуть мігрувати туди, де вони побачать нові перспективи»⁵¹.

Наприклад, говорячи про причини, за якими різкий ріст кількості молодіжних політклубів, творчих об'єднань, інтер-

⁴⁹ Positive theories of congressional institutions / K. A. Shepsle, B. R. Weingast (editors). – Ann Arbor, Mich. : Univ. of Michigan Press, 1995. – 313 p. – P. 19.

⁵⁰ Флигстайн Н. Поля, власть и социальный талант: критический анализ теорий нового институционализма. Доклад в Москве в 1999 г. (март) на семинаре по методологии преподавания социологии / Н. Флигстайн. – М., март 1999. – Рукопись.

⁵¹ Там само. – С. 13.

бригад та ін. у 1986 та 1987 рр. не призвів до розповсюдження цих рухів, Є. В. Астахова серед іншого (недосконалість правового регулювання, низька політична культура молоді) відзначає відродження економічної самостійності, кооперативний рух. Поява нового, більш перспективного поля «перетягує» соціально талановитих людей з суспільних рухів до економіки. Кооперативний рух «також відповідає глибинним суспільним потребам, у нього такий же сумнівний статус у масовій свідомості, він потребує молодих, ініціативних, енергійних людей. Але, на відміну від соціальної та політичної, економічна самостійність у формі кооперативного руху практично гарантує своїм учасникам помітні матеріальні блага»⁵².

Якщо дивитися більш широко, державна політика СРСР в цілому добре ілюструє положення теорії неоінституціоналізму. Приклади жорсткого контролю з боку держави у відношенні неприпустимості появи нових полів можуть бути знайдені в 30-ті – 40-ві рр. XX століття. Як відзначає Є. В. Астахова, «на середину 30-х рр., коли усі ланки адміністративної системи склалися та запрацювали на повну силу, легальні форми суспільної самодіяльності зникли. Простір соціально схваленої активності звузився до рамок декількох офіційних організацій. Протягом більш ніж двох десятиріч нові суспільні організації, за винятком спортивних, в країні практично не створювалися»⁵³.

Така заборона на створення нових полів також є ілюстрацією *підходу соціального конструктивізму*, прибічники якого розглядають інститути як такі, що конструюють, а тому й обмежують та прописують соціальну реальність, яка під час зміни соціальних конструктів легко «виходить зі своїх берегів». У СРСР часткова реконструкція політичної системи відбулася вже після смерті Й. Сталіна й особливо під час Хрущовської відлиги, що миттєво призвело до появи множини легітимних нових полів. «Після смерті Сталіна почався поступовий демонтаж механізму екстремального розвитку. Розчистка соціальних просторів від найбільш одіозних норм та правил

⁵² Астахова Е. В. Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты / Е. В. Астахова. – Х. : Редакционно-издательский отдел облполиграфиздата, 1991. – 160 с. – С. 20.

⁵³ Там само. – С. 11.

дала можливість відродити легальні форми самодіяльності»⁵⁴. У демократичних суспільствах, де зміна влади відбувається регулярно, і правлячі партії змінюють одна одну з певними відрізками часу, такі процеси корінної чи поміркованої реконструкції стають звичними. Коли ж держави об'єднані певними зобов'язаннями, наприклад, в інституціональних формах Європейського Союзу, зміна влади в одній із впливових країн може призводити до згортання певних проектів (а тому й інституціональних полів) всієї спільноти, або, навпаки, інтенсифікації та розгортання цих полів.

Механізм розвитку нових інституціональних полів досліджується і в межах *біхевіористського підходу*. Нові соціальні практики, що з'являються у цих полях, стимулюють інвестування в них різних видів капіталів, призводячи до посилення одних та занедбання інших полів. Так, бурхливий розвиток партійної системи в незалежній Україні, посилений прийняттям партійної системи виборів спочатку за відкритими, а потім й за закритими списками, призвів до системи партійного домінування та різкого падіння значущості інших форм політичної організації громадян. Враховуючи те, що партійна система розвивалася різними темпами на тлі нерозвиненого громадянського суспільства, це призвело не до вирівнювання балансу між владою та суспільством, а просто до нової форми дисбалансу – з розвинутою вузькою партійною системою та широкою нерозвинутою громадянського суспільства.

Цей механізм розкривається в роботі Дж. Хоманса «Соціальна поведінка» (1961). Ключовим процесом Дж. Хоманс вважає взаємопосилення стимулів, згідно з яким люди, котрі володіють певним капіталом, примушують або стимулюють інших до певних соціальних практик. У той же час соціальні практики, що виникають, стимулюють інвестування в них капіталів. Системи діяльності, що сформувалися, «ускладнюються настільки, що в результаті виникає потреба спочатку в так званих «вторинних», або узагальнених посилювачах, а потім у формалізації та кодифікації, які регулюють діяльність норм та

⁵⁴ Астахова Е. В. Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты / Е. В. Астахова. – Х. : Редакционно-издательский отдел облполиграфиздата, 1991. – 160 с. – С. 12.

правил, що закріплюються у вигляді диференційованих зразків організації та моделей поведінки»⁵⁵.

Біхевіористський підхід, який побудовано на механізмі взаємопосилення стимулів, у цьому питанні є близьким до **конфліктологічного підходу**, одна з версій якого запропонована А. Смолем в його трактовці соціального процесу як безперервної «еволюції людей через еволюцію інститутів»⁵⁶, при цьому інститути розвивають особистість, а особистість розвиває інститути. Чим більш зрілими постають суб'єкти соціальних відносин (наприклад, соціальні групи та інституційні форми), тим більш плідними можуть виступати результати їхньої взаємодії.

У роботах **теоретико-ігрового підходу** інститути розглядаються як рівноваги у стандартній координаційній грі, що повторюється (Е. Шоттер). Його підхід побудовано на припущенні про довгу еволюцію стратегій індивідів, які постійно взаємодіють між собою, а тому під впливом процесу навчання кооперації коригують свої стратегії задля досягнення більш ефективних результатів взаємодії⁵⁷. Він зазначає: «Те, що ми називаємо соціальними інститутами, – це не правила гри, а швидше альтернативні норми поведінки, або умовності, що були сформовані навкруги деякої гри з визначеними правилами. Іншими словами, для нас інститути – це властивості гри у стані рівноваги, а не властивості самої гри»⁵⁸.

Специфіка політичних інститутів. Щодо **політичних інститутів**, то вони концептуалізуються як формальні правила гри в політичному полі. При цьому до політичних інститутів відносять *установи*, в межах яких відбувається політич-

⁵⁵ Быченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности / В. М. Быченков. – М., 1996. – 976 с. – С. 67.

⁵⁶ Small A. General sociology: an exposition of the main development in sociological theory from Spencer to Ratzenhofer / A. Small. – Chicago : University of Chicago press, 1925.

⁵⁷ Кузьминов Я. Курс институциональной экономики: институты, сети, транзакционные издержки и контракты [Электронный ресурс] / Я. Кузьминов, К. Бендукидзе, М. Юдкевич. – Режим доступа : http://eonline.edu.ru/textbook/Glava_2_Ekonomi4esko/2_5_Instituty/PonRtie_institutu/Sovremennye_institutuc.

⁵⁸ Там само.

ний процес, *правила*, за якими функціонують ці установи, і *відносини*, що складаються внаслідок дій тих чи інших правил. Тобто політичні інститути можна розглядати як «триєдину цілісність – організацію, норми та відносини»⁵⁹. А. А. Дегтярьов дає таке визначення політичним інститутам: «політичний інститут – це:

- по-перше, стан організованої спільноти, організаційна форма об'єднання людей в особливу спільноту, яка засновується на колективній волі, цілях та образах життєдіяльності;

- по-друге, ідеальна модель асоціації людей, що формується з приводу влади та впливу; вона підтримує інтеграцію людини та колективу, керує спільнотою та спирається на колективні цінності, організаційні принципи, раціональні норми (установлення);

- по-третє, реалізація та відтворення моделей (систем принципів та норм, правил та цілей) спілкування в структурі сукупної практики індивідів та груп, людського соціуму в цілому»⁶⁰.

Деякі системи правління мають більш розвинені та ускладнені форми, інші – менш складні. Але певні структурні або інституціональні форми, які притаманні більшості демократичних країн, включають: ту чи іншу форму народної асамблеї, яка може виконувати законодавчу функцію (парламенти у представницьких демократіях), виконавчий орган влади, судову систему, армію, партійну систему, бюрократію та ін. Також серед важливих інституцій, які є значущими для структурування політичного поля, виділяють групи інтересів, медіа, групи тиску, але, як і зазначені вище актори, у різних суспільствах вони наділяються різними можливостями впливати на політичний процес. Розділяють різні рівні влади:

- мікрорівень (влада в сім'ї, організації, на підприємстві);
- мезорівень (місцеві органи влади);
- макрорівень (центральні органи влади);
- мегарівень (наднаціональні інститути).

При цьому влада розподіляється усіма цими рівнями завдяки інститутам централізації або децентралізації влади. Так,

⁵⁹ Соловьев О. М. Политические институты : учебное пособие / О. М. Соловьев. – СПб., 2003. – С. 11.

⁶⁰ Дегтярев А. А. Основы политической теории [Электронный ресурс] / А. А. Дегтярев. – Режим доступа : <http://politics.ellib.org.ua/pages-25.html>.

федеративна система державного устрою сприяє децентралізації влади, а унітарна система, навпаки, – її централізації. Згідно з інституціоналізмом, держава, або апарат управління певною територією, хоча і є важливим політичним інститутом сучасних суспільств, є лише одним з інститутів суспільства. Право, яке створюється державою, вважається лише одним з багатьох «прав», що породжуються усіма інститутами, існуючими у суспільстві⁶¹. Втім, різні науковці по-різному визначають вагу інституту держави. Так, М. Оріу питання співвідношення держави та інших соціальних інститутів вирішував за формулою «перший серед рівних» або як «інститут інститутів»⁶².

В останні десятиріччя мега-рівень політичної влади набуває більшої значущості при регуляції міждержавних взаємодій, що добре простежується на прикладі роботи наднаціональних інституцій Європейського Союзу (ЄС). Як зазначає А. А. Дегтярьов, «ЄС як новий силовий „поліус” починає тиснути старий інститут, „поліс”, тобто державу-націю. Перерозподіл влади та впливу між ЄС та державами, що в нього входять, становлення наддержавних інститутів (Європарламент й таке інше), визначення їхнього статусу і, зокрема, виділення їм необхідних повноважень, установа основних форм та методів діяльності – це в ніякому разі не довільні рішення, а реалізація ідей та принципів, що лежать в основі західноєвропейської інтеграції, формування спільнот»⁶³.

Також, як вже вказувалося, існують певні *системи правил*, які регулюють правила прийняття рішень, розподіляють владу поміж групами-претендентами у політичному полі та ін. Так, у відношенні до електорального процесу, важливим є те, хто має право голосу під час виборів, хто має право висувати свої кандидатури, яке правило застосовується для визначення переможця тощо. Дж. Коломер зазначає, що чим більш складні по-

⁶¹ Быченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности / В. М. Быченков. – М., 1996. – 976 с. – С. 20.

⁶² Баранов Н. А. Демократические политические институты [Электронный ресурс] / Н. А. Баранов. – Режим доступа : http://nicbar.narod.ru/theoria_democracy7.htm.

⁶³ Дегтярев А. А. Основы политической теории [Электронный ресурс] / А. А. Дегтярев. – Режим доступа : <http://politics.ellib.org.ua/pages-25.html>.

літичні інститути, тим більш стабільними та ефективними будуть соціальні результати, бо складність та комплексність політичних систем дозволяє існування множини переможців, у той час як політичні системи, зведені до функціонування простих ієрархій в політичному полі, посилюють вагу незадоволених та жорстко звужують коло абсолютних переможців. Це призводить до задоволення політичних потреб лише малої групи еліт у суспільстві та до політичної нестабільності. Збалансувати тенденцію до концентрації влади в руках певних соціальних сил, на думку науковця, можна завдяки багатопартійним політичним системам, пропорційному представництву, розвитку принципу розподілу влади як на рівні центральних гілок влади, так і у вертикалі центральної / локальної влади і т. д. Багатопартійна політична система сприяє кооперації між різними політичними силами та розширює коло переможців. Така система продукує стабільні, помірковані та консенсусні політики, які задовольняють інтереси більших груп суспільства.

Різні *інституціональні формули* приводять до різних ступенів соціальної ефективності у забезпеченні суспільними товарами⁶⁴. Різні інституціональні процедури прийняття рішень задовольняють потребу різних соціальних груп і забезпечують різні рівні соціальної корисності, яка визначається Дж. Коломером як сума корисностей індивідів, що є результатом задоволення їхніх преференцій. Плюралістичні демократичні інститути, на його думку, приводять до більшої ефективності результатів, а тому і до більшої соціальної корисності. Крім того, *інституціональні процедури* вирішують, чи отримає переможець увесь приз, наприклад, усі місця в парламенті, чи тільки долю, пропорційну його перемозі. Глава держави за різними інституціональними процедурами може обиратися всенародним голосуванням, голосуванням у парламенті чи іншому представницькому органі, успадковувати цю посаду, призначатися зовні у разі залежності однієї держави від іншої, приходити до влади завдяки заколотам та воєнним переворотам і т. ін.

До процедур, які регулюють політичні відносини, можна, наприклад, додати обмеження повноважень кожної з гілок

⁶⁴ Colomer J. M. Political Institutions: Democracy and Social Choice / J. M. Colomer. – Oxford University Press, 2003. – 256 p. – P. 2.

влади, правила та регуляції щодо прийняття рішень кожною з гілок влади та взаємовідносини між гілками влади щодо цих рішень. Крім того, до них належать процедурні правила, які визначають легітимні методи впливу на прийняття рішень. Наприклад, доступ до тих, хто приймає рішення в політичній системі, може бути необмеженим, чи визначатися родинними зв'язками, політичним активізмом, репутацією, лотереєю або чимось іншим. Внески в політичні та електоральні кампанії можуть обмежуватися чи не обмежуватися, хабарництво може бути легальним чи нелегальним, до обговорення законопроектів може долучатися тільки вузьке коло експертів чи широкі кола громадськості і т. ін.⁶⁵

Різні політичні інститути допускають різну міру політичної нестійкості. Тому, наприклад, так неохоче держави переходять від однопартійної політичної системи, чи навіть двопартійної, яка також є відносно стабільною, до багатопартійної. А в державах, які потерпають від політичного хаосу, намагаються запроваджувати політичні системи з меншою кількістю політичних гравців. Так, наприклад, в Україні в останні роки точилися дискусії щодо доцільності переходу до двопартійної системи.

Сталість політичних інститутів досягається за рахунок:

- норм, які регламентують характер взаємодії;
- санкцій, які перешкоджають відхиленню від нормативних моделей поведінки;
- озвичування чи засвоєння людьми того інституційного порядку, який склався⁶⁶.

Саме ці атрибути інститутів роблять їх об'єктивними, такими, що не залежать від волі та бажання окремих індивідів. Разом з тим, політичні інститути існують саме в діях людей, які відтворюють відповідні типи відносин та взаємодій⁶⁷.

Останні десятиріччя нагальною стала потреба дослідження *інституційних змін*, які поділяють на навмисні та ненавмисні. І. Ф. Девятко, аналізуючи напрямки досліджень на-

⁶⁵ Congleton R. Rent seeking and political institutions [Electronic resource] / R. Congleton // Encyclopedia of Public Choice. – Way of access : <http://rdc1.net/forthcoming/Rent&Inst.pdf>.

⁶⁶ Политический институт [Электронный ресурс] // Словарь терминов. – Режим доступа : <http://www.emc.komi.com/02/15/126.htm>.

⁶⁷ Там само.

вмисних та ненавмисних інституційних змін, виділяє такі перспективні дослідження:

- вивчення так званих структурних ефектів модернізації інститутів окремих національних держав;
- аналіз впливу глобальних процесів та глобального контексту на інституційну еволюцію⁶⁸.

Розглядаючи дослідницькі традиції вивчення інституційних змін та впливу цього мега-рівня на національні політики, І. Ф. Девятко звертає увагу на аналітичний огляд М. Шнейберг та Е. Клеменс, які виділили чотири стандартних дослідницьких плани для реєстрації впливу світової політики та глобальних інституційних взірців на національні політики та інститути:

- «дослідницький план з „приписуваними ефектами“, який поєднує демонстрацію відсутності зв'язку між політичними рішеннями, що приймаються на національному рівні, та політичними, економічними, культурними й іншими факторами, що відносяться до цього рівня; демонстрацію вагомості зв'язку з міжнародною політикою та взаємовпливом між країнами;

- дослідницькі плани та пояснювальні стратегії, що засновані на демонстрації впливу глобальних подій на структури та політики національних держав;

- дослідницькі стратегії, засновані на демонстрації ефектів глобальних взаємозв'язків, в яких операціональними індикаторами виступають наслідки приєднання до транснаціональних або глобальних організацій (наприклад, ВТО або Болонської конвенції);

- стратегії побудови моделей, що прив'язані до певних періодів часу, що використовуються при вивченні зміни періодів переваги глобальних факторів та періодів переважного впливу внутрішньонаціональних факторів»⁶⁹.

⁶⁸ Девятко І. Ф. Институциональная эволюция и институциональный дизайн в эпоху глобализации: методологический аспект исследования (типы исследовательских планов и стратегий) [Электронный ресурс] / И. Ф. Девятко. – Режим доступа : http://www.isras.ru/index.php?page_id=884.

⁶⁹ Девятко І. Ф. Институциональная эволюция и институциональный дизайн в эпоху глобализации: методологический аспект исследования (типы исследовательских планов и стратегий) [Электронный ресурс] / И. Ф. Девятко. – Режим доступа : http://www.isras.ru/index.php?page_id=884.

Звичайно, політичні інститути не можна повністю відокремлювати від інших соціальних інститутів, наприклад, економічних. Їх тісний взаємозв'язок можна бачити у разі дії правил майнового цензу при обранні до представницьких органів влади, чи у разі дії правил, що забороняють держслужбовцям займатися бізнесом, у разі націоналізації промисловості, чи у разі її денационалізації тощо.

Функції соціально-політичних інститутів. Функції, які виконують соціально-політичні інститути, зазвичай підрозділяють на такі, що характеризують інституціональне середовище взагалі, та такі, що притаманні діяльності конкретних інститутів⁷⁰.

Основні функції інституціонального середовища:

- задоволення базових потреб суспільства;
- визначення домінуючих соціальних цінностей;
- визначення постійних патернів людської поведінки;
- рамкове регулювання або обмеження набору доступних альтернатив. Дозволяє мінімізувати кількість конфліктних ситуацій та домогтися більш ефективної координації;

- забезпечення передбачуваності та стабільності. С. Педжович (1995) підкреслює, що найбільш важливою функцією інститутів є «посилення передбачуваності людської поведінки». Стабільні правові межі, що захищають певні правила гри, з більшою вірогідністю будуть стимулювати активність у межах цих інститутів. Навпаки, коли формальна система не працює належним чином, у дію вступають неформальні інститути, які виконують функції регулятора взаємодій⁷¹. Також реалізація цієї функції «дозволяє розраховувати на певний результат, витрати на досягнення якого можна прорахувати»⁷²;

⁷⁰ Кузьминов Я. Курс институциональной экономики: институты, сети, транзакционные издержки и контракты [Электронный ресурс] / Я. Кузьминов, К. Бендукидзе, М. Юдкевич. – Режим доступа: http://econline.edu.ru/textbook/Glava_2_Ekonomi4esko/2_5_Instituty/Funkcii_institutov.

⁷¹ Platje J. Institutional Change and Poland's Economic Performance since 1970s: incentives and transaction costs / J. Platje. – Wrocław, Poland, 2004. – 218 p. – P. 20.

⁷² Кузьминов Я. Курс институциональной экономики: институты, сети, транзакционные издержки и контракты [Электронный ресурс] / Я. Кузьминов, К. Бендукидзе, М. Юдкевич. – Режим доступа: http://econline.edu.ru/textbook/Glava_2_Ekonomi4esko/2_5_Instituty/Funkcii_institutov.

- *забезпечення свободи та безпеки.* Інститути визначають рамки, в межах яких індивід може почувати себе вільно та у безпеці у разі дотримання законів. При цьому порушення правил формальних інститут карається відповідно до законодавства, а порушення правил неформальних інститутів призводить до санкцій з боку суспільної думки⁷³;

- *мінімізація витрат на збір достатньої інформації для дій у певному середовищі;*

- *мінімізація витрат на забезпечення дотримання різного виду угод.* Інститути дозволяють мінімізувати зусилля з пошуку партнерів у різних сферах людської взаємодії, крім того, вони сприяють виконанню зобов'язань, які беруть на себе різні актори⁷⁴. Дж. Плат'є підкреслює, що деякі інститути з'являються саме через недовіру, наприклад контракти, одна з функцій яких – попереджати обман. Інші інститути можуть бути знаком довіри. Наприклад, без довіри використовувати гроші в їхній нинішній формі функціонування банківської системи було б дуже ускладнене⁷⁵. Разом з тим, в умовах, коли самі інститути не викликають довіри у громадян, вони створюють неформальні мережі кооперації задля виконання тих функцій, реалізацію яких не забезпечує той чи інший інститут;

- *передача знання;*

- *специфікація ролей для індивідів та інші.*

Основні функції політичних інститутів:

- *реалізація організаційного принципу, підтримка та збереження соціальної організації;*

- *створення та підтримка ідеології, здатної об'єднати населення країни;*

- *забезпечення відтворення, стабільності та регуляції політичної діяльності;*

⁷³ Кузьминов Я. Курс институциональной экономики: институты, сети, трансакционные издержки и контракты [Электронный ресурс] / Я. Кузьминов, К. Бендукидзе, М. Юдкевич. – Режим доступа : http://econline.edu.ru/textbook/Glava_2_Ekonomi4esko/2_5_Instituty/Funkcii_institutov.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Platje J. Institutional Change and Poland's Economic Performance since 1970s: incentives and transaction costs / J. Platje. – Wroclaw, Poland, 2004. – 218 p. – P. 20.

- *інституціоналізація норм за допомогою правової системи;*
- *забезпечення дотримання прав та свобод громадян;*
- *контроль за дотриманням законів та політичною поведінкою громадян;*
- *вирішення конфліктів за допомогою судової системи;*
- *забезпечення населення суспільними благами;*
- *забезпечення соціальною допомогою знедолених груп суспільства;*
- *підтримка відносин з іншими державами та діяльність в міжнародних організаціях;*
- *захист суспільства від зовнішніх загроз;*
- *охорона правопорядку в суспільстві;*
- *структурування стимулів, які діють на мікро-рівні таким чином, щоб вони відповідали цілям макро-рівня та інші.*

Також різні політичні інститути виконують свої специфічні функції:

- *інститут парламентаризму* виконує функцію регулювання відносин стосовно створення основних правових норм, законів та представництва інтересів різних соціальних груп у суспільстві; здійснює контроль за виконавчою гілкою влади;
- *інститути виконавчої влади* регулюють систему взаємодії, яка складається між різними органами та рівнями влади, посадовими особами, які здійснюють поточне керування суспільними справами та населенням країни;
- *інститут голови держави* дозволяє керівнику держави виступати від імені усього народу, бути вищим арбітром у суперечках, гарантувати цілісність країни, непорушність конституційних прав громадян;
- *інститути судочинства* регламентують відносини стосовно суперечок і конфліктів⁷⁶ та захищають закони від посягання з боку як окремих осіб, так і офіційних структур держави та суспільства⁷⁷;
- *інститут соціальної допомоги* виконує функцію всебічної соціалізації та допомоги для знедолених груп громадян;

⁷⁶ Политический институт [Электронный ресурс] // Словарь терминов. – Режим доступа : <http://www.emc.komi.com/02/15/126.htm>.

⁷⁷ Баранов Н. А. Демократические политические институты [Электронный ресурс] / Н. А. Баранов. – Режим доступа : http://nicbar.narod.ru/theoria_democracy7.htm.

- *інститут правоохоронних органів* виявляє та карає тих, хто використовує опортуністичні стратегії, тобто порушує закони з власних інтересів *та інше*.

Оцінка культури функціонування політичних інститутів може здійснюватися за такими показниками⁷⁸:

- як держава, партії та інші інститути організовують процес виборів, наскільки демократична виборча система та чи сприяє вона максимальному волевиявленню населення;

- культура прийняття політичних рішень на різних рівнях політичної влади. Наскільки пересічні громадяни беруть участь у процесі підготовки та прийняття рішень, наскільки ці рішення задовольняють населення;

- культура сприйняття та регулювання конфліктів.

Різновиди соціально-політичних інститутів. Перш за все, необхідно розрізнити *формальні та неформальні інститути* або правила гри. До формальних правил належать, наприклад, закони та регуляції, до неформальних – традиції, цінності та норми поведінки, що складаються у соціальній практиці. Вони можуть як відповідати, так і суперечити формальним правилам гри. Дж. Плат'є підкреслює важливість укорінення правил взаємодії у соціальній практиці і визначає формальні правила гри як такі, що можуть бути легкодоступними для соціальної інженерії, а неформальні – як такі, що вимагають чималого часу у разі спроб змінити їх: «формальні правила та обмежувачі можуть бути змінені за одну ніч за допомогою політичних або правових рішень. Однак запровадження та інтерпретація нових правил займає певний час. Деякі неформальні правила, такі як культура, іноді розвиваються протягом сторіч, а тому змінюються не так швидко, а отже й уповільнюють швидкість інституціональних перетворень»⁷⁹.

Більше того, нові правила мають бути сприйняті населенням та інкорпоровані у повсякденні практики, а це не завжди проходить без певного опору з боку населення. Так, люди, чий

⁷⁸ Политическая культура общества [Електронний ресурс] // Политология и политика. - Режим доступу : <http://gospolit.ru/?p=534>.

⁷⁹ Platje J. Institutional Change and Poland's Economic Performance since 1970s: incentives and transaction costs / J. Platje. – Wrocław, Poland, 2004. – 218 p. – P. 19.

інтереси зачіпаються новими правилами, а також ті, чия система цінностей розходиться з новими правилами, мають тенденцію чинити активний чи пасивний опір запровадженню нових інститутів. Крім того, в момент заміни старих правил на нові певний час вони існують разом, що призводить до хаотизації людських взаємодій. «Невідповідність інформаційних потоків може призвести до ситуацій, коли старі й нові правила протягом тривалого часу співіснують разом, і мало хто розуміє, які правила насправді дійсні»⁸⁰.

Період хаотизації людських взаємодій та керування державою за революційних перетворень (під час революцій або докорінних реформ) є доволі довгим саме тому, що в такі часи невизначеності люди мають тенденцію спиратися на старі та звичні паттерни мислення та поведінки. Як відзначає Дж. Плат'є, «коли невизначеність у ході трансформаційних процесів є великою, індивіди мають схильність покладатися на ментальні моделі, що були сформовані в минулому. Це збільшує труднощі запровадження ефективних інститутів»⁸¹. Також коли інститути, такі як право та регуляції, змінюються дуже часто, це посилює невизначеність і ускладнює спроби дотримуватися цих правил⁸².

Д. Норт говорить про причини інституціональних змін, відносячи до них «зміни в правилах, неформальних обмежувачах, способи та ефективність примусу до виконання правил та обмежувачів»⁸³. Також він окреслює потрібну задачу, з якою треба справлятися під час інституційних перетворень. По-перше, треба «освоювати зміни та нові механізми, по-друге, долати негативні наслідки змін та помилок, та, нарешті, зберігати цінну спадщину з минулого»⁸⁴. При цьому важливо,

⁸⁰ Platje J. Institutional Change and Poland's Economic Performance since 1970s: incentives and transaction costs / J. Platje. – Wrocław, Poland, 2004. – 218 p. – P. 19.

⁸¹ Там само.

⁸² Там само. – С. 20.

⁸³ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; пер. с англ. А. Н. Нестеренко. – Фонд экономической книги «Начала». – М., 1997. – 180 с. – С. 21.

⁸⁴ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; пер. с англ. А. Н. Нестеренко. – Фонд экономической книги «Начала». – М., 1997. – 180 с. – С. 9.

які саме інститути охоплюються процесом змін, – *центральні чи периферійні*. Якщо зміни істотно важливих для існування спільноти інститутів відчутні майже кожному представнику спільноти, зміни периферійних інститутів «можуть бути такими повільними та плавними, що тільки історики здатні їх побачити»⁸⁵.

Ствердження та розвиток нових політичних інститутів проходить три основні фази⁸⁶:

- перша фаза – формування та становлення даного інституту;
- друга фаза – легітимізація інституту, укорінення у суспільстві та суспільній думці, адаптація до традицій та норм;
- третя фаза – ріст ефективності інституту.

Друга фаза, як зазначає Н. Баранов, є найбільш тривалою і, якщо йдеться про демократичні перетворення, може супроводжуватися відкочуванням до авторитаризму, за яким відновлюються нові спроби ствердження демократичних інститутів в оновленому вигляді.

Утім, спроби замінити *демократичні* інститути *авторитарними* притаманні не тільки країнам, що тільки-но почали свій демократичний розвиток, але й сталим демократіям. Про це свідчить різкий зріст суспільної підтримки крайніх правих партій у демократичній Європі, як у Західній, так і Центральній та Південно-Східній. Останніми роками цінності ліберальних демократій піддаються все більшому тиску з боку як крайніх лівих, так і крайніх правих, які пропонують своє бачення інституційного устрою суспільства та здатні об'єднуватися на ґрунті боротьби з ліберальними цінностями.

Політичні інститути можна поділити на такі, що виконують *представницькі функції* (парламент, народні асамблеї, комітети, партії, групи інтересу, недержавні організації та ін.) та такі, що реалізують *виконавчу функцію* (бюрократія, виконавчі органи влади, міліція чи поліція, армія, суди тощо).

⁸⁵ Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт; пер. с англ. А. Н. Нестеренко. – Фонд экономической книги «Начала». – М., 1997. – 180 с. – С. 21.

⁸⁶ Баранов Н. А. Демократические политические институты [Электронный ресурс] / Н. А. Баранов. – Режим доступа : http://nicbar.narod.ru/theoria_democracy7.htm.

М. Оріу виділяє два типи інститутів: *корпоративні* (держава, профспілки, торгові спільноти, асоціації, церква) та *речові* (правові норми). М. Оріу характеризував їх як своєрідні ідеальні моделі суспільних відносин. «Різниця між ними вбачалася в тому, що перші були інкорпоровані в соціальні колективи, тоді як другі не мають власної організації та можуть застосовуватися в рамках будь-яких об'єднань»⁸⁷.

Також треба розрізняти *офіційні та неофіційні інститути*. Офіційними інститутами будуть ті, що санкціоновані в законах та правовій площині держави, а неофіційними – ті, що функціонують, незважаючи на заборони чи відсутність нормативного регулювання. «З цієї точки зору американські лобістські угруповання, які є легалізованими та реєструються відповідно до закону про лобізм у США, який було прийнято наприкінці 40-х рр. XX ст., є офіційним політичним інститутом», у той час, як на Україні та в Росії «за відсутністю відповідного законодавства лобізм знаходиться в „тіньовій“ частині політичного спектру, а тому лобісти в параметри інституціональності якби не вписуються, хоча при цьому достатньо непогано існують та активно впливають на прийняття багатьох рішень»⁸⁸. Тим не менш, як зазначає А. А. Дегтярьов, „тіньові“, лобістські (а іноді й кримінальні) угруповання – це вже визнаний де-факто політичний інститут, іноді навіть більш впливовий, ніж партійний»⁸⁹. Коли неофіційні політичні інститути склалися та успішно функціонують протягом багатьох років, вони можуть бути легалізовані в систему офіційних інститутів, як це було у випадку лобізму в США, або продовжувати своє функціонування в якості «тіньових» інститутів, як це зараз відбувається з інститутом лобізму в Україні. При цьому для такої легалізації повинні скластися певні умови – як сприйняття легалізації подібних інститутів з боку населення, так і бажання самих акторів, що найактивніше вступають у відповідні політичні відносини, до легалізації своїх дій.

⁸⁷ Баранов Н. А. Демократические политические институты [Электронный ресурс] / Н. А. Баранов. – Режим доступа : http://nicbar.narod.ru/theoria_democracy7.htm.

⁸⁸ Дегтярев А. А. Основы политической теории [Электронный ресурс] / А. А. Дегтярев. – Режим доступа : <http://politics.ellib.org.ua/pages-25.html>.

⁸⁹ Там само.

Політичні інститути можна також поділяти на *державні та недержавні*. До державних інститутів належать гілки влади, армія, правоохоронна система; до недержавних, або суспільно-групових, відносять недержавні організації, профспілки, всілякі об'єднання громадян тощо. І хоча діяльність недержавних політичних інститутів більшою мірою здійснюється на рівні громадянського суспільства, в розвинутих демократіях недержавні інститути набувають все більшої значущості та стають повноправними акторами і політичного поля.

Близькою до цієї класифікації є та, що підрозділяє політичні інститути на *інститути влади та інститути участі*. До перших належать інститути, що здійснюють державну владу на різних ієрархічних рівнях, до других – інститути участі, структури громадянського суспільства. Разом вони складають політичну систему суспільства⁹⁰.

Емпіричне дослідження політичних інститутів. Серед питань, пов'язаних з функціонуванням політичних інститутів, що можуть бути досліджені за допомогою емпіричних методів, чимало таких, що є предметом вивчення як політичної соціології, так і політології, міжнародних відносин тощо. Наприклад, системи голосування можуть бути у фокусі як політологічних, так і соціологічних досліджень. Але соціологів, насамперед, цікавить, як та чи інша система голосування може подолати чи, навпаки, заглибити розколи, що існують у суспільстві, чи в змозі вона справедливо репрезентувати інтереси різних соціальних груп, або, навпаки, замість «включення» різних соціальних груп в поле політики сприяє їх «виключенню» з політичного діалогу. Те ж саме стосується дослідження коаліційної поведінки, яка є предметом вивчення багатьох політичних наук. Соціолога у відношенні до будівництва коаліцій можуть цікавити такі питання, як здатність інституційних механізмів примушувати політичних опонентів до пошуку компромісу або, навпаки, сприяння з боку таких механізмів кристалізації домінуючої політичної сили, що буде пригнічувати опозицію та посилювати адміністративно-командні тенденції у керуванні країною.

⁹⁰ Баранов Н. А. Демократические политические институты [Электронный ресурс] / Н. А. Баранов. – Режим доступа : http://nicbar.narod.ru/theoria_democracy7.htm.

Емпіричні дослідження політичних інститутів можуть визначати, наскільки вагомі ті чи інші інституції у керуванні країною, чи викликають вони довіру у виборців, чи потребують реформування або навіть скасування, чи посилюють вони державну владу, або, навпаки, підривають. Можна вивчати відносини між міжнародними та національними інститутами й ступінь впливу перших на внутрішню політику держави. На перший погляд здається, що це може бути суто політологічним питанням, але якщо ми подивимося на цю проблему з боку того, які соціальні групи стають бенефіціаріями, а які – «лужерами» внаслідок такого впливу, то зможемо спрогнозувати не тільки можливу втрату самостійності з боку національних політичних інституцій, але й соціальну напругу, яка може бути результатом такого втручання. Як приклад можна навести довгі спроби з боку інституцій Європейського Союзу та певних країн, наприклад, Німеччини, схилити уряд Греції до застосування політик жорсткої економії. Бенефіціаріями таких політик є заможні верстви населення, зокрема представники банківського сектору країн Європейського Союзу, а незаможні верстви населення Греції, зокрема працівники державного сектору, отримувачі соціальної допомоги тощо, несуть вагомі збитки. Тривалі акції протесту, що почалися у 2010 р. внаслідок прийняття урядової програми жорсткої економії, в підсумку призвели до того, що на дострокових парламентських виборах у січні 2015 року перемогу одержала Коаліція радикальних лівих, що кинула виклик тим самим інституціям Європейського Союзу, що прагнули більш активного впливу на внутрішню політику Греції.

Серед інших питань, що заслуговують на емпіричні дослідження – інституціональний дизайн (наприклад, у разі спроби реалізації політики мультикультуралізму чи впровадження тих чи інших змін до Конституції, виборчого законодавства тощо), інституціональні ефекти (наприклад, у разі залучення громадськості до виконання наглядових функцій за роботою тих чи інших державних інституцій, чи посилення консультативної складової законотворчого процесу у вигляді необхідності виносити певні законопроекти на суспільне обговорення тощо), залежність від минулого, традицій (наприклад, при спробі боротися з системною корупцією у державних органах влади), передбачувані та непередбачувані наслідки запрова-

дження тих чи інших законів (наприклад, закону про люстрацію чи заборони масових акцій протесту), еволюція політичних інститутів чи окремих механізмів (наприклад, політичних партій) тощо. Л. Мартін та Б. Сіммонс пропонують досліджувати, як інститути вирішують проблеми множинних еквілібріумів та розподілу ресурсів у суспільстві.

Політичні інститути в емпіричних дослідженнях можуть виступати і як залежна, і як незалежна змінна. Тобто, якщо ми досліджуємо, наприклад, вплив переходу до парламентсько-президентської форми правління на розвиток демократичних процесів, особливості функціонування парламентсько-президентської системи будуть незалежною змінною, а якщо нас будуть цікавити лоббістські практики та форми тіньового лоббізму і їхній вплив на відносини між гілками влади, то парламентсько-президентська форма правління буде виступати у такому разі залежною змінною.

Серед методів, що застосовуються для дослідження політичних інститутів, можна виокремити традиційний статистичний та економетричний аналіз, порівняльний аналіз, аналіз часових рядів, аналіз документів, експериментальний аналіз, математичне моделювання, теорію ігор тощо.

Висновки

Завдяки інституціональній структурі суспільства невизначеність та хаотичність соціальних взаємодій структурується в сталі патерни, які регулюють усі типи відносин людей у суспільствах. Поняття *соціального інституту* є комплексним і включає три основні розуміння⁹¹: соціальне устанавлення як комплекс певних соціальних (правових, моральних та ін.) норм; соціальне утворення або установу як певним чином організоване об'єднання людей, та чи інша структура, що існує в суспільстві; та сталий тип соціальної поведінки, що виражається у певній системі соціальних дій, процедурі та механізмах. Під *інституціоналізацією* діяльності та суспільних відносин розуміють процес закріплення суспільних відносин у тих чи інших соціальних інститутах. *Політичні інститути* розглядають як «триєдину цілісність – організацію, норми та

⁹¹ Быченков В. М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности / В. М. Быченков. – М., 1996. – 976 с. – С. 10.

відносини»⁹² та концептуалізують як формальні правила гри в політичному полі. При цьому до політичних інститутів відносять *установи*, у межах яких відбувається політичний процес, *правила*, за якими функціонують ці установи, і *відносини*, що складаються внаслідок дій тих чи інших правил.

Література

1. Нуреев Р. М. Теория общественного выбора : курс лекций / Р. М. Нуреев. – М. : ГУ ВШЭ, 2005. – 531 с. – С. 9–19.
2. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт ; пер. с англ. А. Н. Нестеренко. – Фонд экономической книги «Начала». – М., 1997. – 180 с. – С. 17–137.
3. Дегтярев А. А. Методологические подходы и концептуальные модели в интерпретации политических решений (1) / А. А. Дегтярев // Политические исследования. – 2003. – № 1. – С. 159–170.
4. Разумов В. В. Неоинституционализм: теория и возможности ее прикладного применения : монография / В. В. Разумов. – М. : МАКС Пресс, 2005. – 208 с.
5. Сухарев О. С. Методологические основы институционального анализа: старая, новая школы и мейнстрим / О. С. Сухарев // Финансовая аналитика: проблемы и решения. – 2013. – № 41. – С. 7–24.
6. Институциональная экономика : учебник / под общ. ред. А. Олейника – М., ИНФРА-М, 2005. – 704 с.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте взаємозв'язок між політичними та економічними інститутами.
2. Чи можуть інститути влади бути інститутами участі?
3. В яких випадках з'являються нові інституціональні поля за теорією неоінституціоналізму?
4. Назвіть переваги політичних інститутів, які допускають більшу кількість переможців.
5. Яка з інституціональних систем, – демократична або авторитарна, – є більш стабільною? Чому?
6. За якими умовами неформальні політичні інститути можуть стати формальними?

⁹² Соловьев О. М. Политические институты : учебное пособие / О. М. Соловьев. – СПб., 2003. – С. 11.

СОЦІАЛЬНІ НЕРІВНОСТІ ТА ПОЛІТИЧНА СТРАТИФІКАЦІЯ

Завдання: 1) розглянути феномени соціальної нерівності та стратифікації; 2) розглянути основні теорії стратифікації; 3) охарактеризувати взаємозв'язок стратифікації з владними відносинами; 4) визначити політичну стратифікацію та підходи до її вивчення.

Ідея соціальної нерівності: від стародавності до сучасності. Різноманітність позицій індивідів, а також їх ролей у суспільстві, призводить до існуючих відмінностей між ними, що описують поняттям соціальної нерівності. У найбільш широкому розумінні **соціальна нерівність** є проявом нерівномірного розподілу матеріальних та символічних благ, винагород, шансів і можливостей між індивідами і групами усередині суспільства, що є притаманним усім розвиненим суспільствам.

Поняття **стратифікація** висвітлює ієрархічну класифікацію індивіда, групи чи страти за ранговим принципом відносно певного критерію чи множини критеріїв нерівності (так, розглядається економічна, політична, професійна стратифікація, що аналізується крізь призму нерівного доступу до економічних, політичних ресурсів, нерівномірного сприйняття в суспільстві престижу різних професійних ролей тощо).

Історія доіндустріальних суспільств демонструє панування ідеї природної справедливості соціальної нерівності як основного виправдання існуючих порядків. Так, **Платон** акцентує увагу на природній відмінності здібностей індивідів, що є джерелом існування трьох верств у державі – ремісників

та землеробів, воїнів-охоронців та філософів-правителів. Природна відмінність полягає у трьох чеснотах – мудрості, мужності, самовладанні (поміркованості, здатності контролювати свої пристрасі). Гармонійне поєднання трьох якостей під керівництвом розуму визначає страту мудреців і їх особливе становище в суспільстві. Кожна з верств має свої окремі функції і займається певними видами діяльності, які задовольняють відповідні потреби суспільства і не перетинаються із функціями інших. У філософській системі Платона положення слуг, рабів приймається як дане, положення жінок і дітей взагалі не обговорюється. Отже, Платон приходить до важливого для подальшого розвитку соціальної думки висновку: природність нерівності пояснюється також необхідністю розподілу праці в процесі спільного життя людей.

За **Арістотелем**, суспільства є результатом природного соціального імпульсу людей, що веде до спільного проживання. Соціальну нерівність Арістотель вважав невід'ємною властивістю суспільства і класифікував громадян полісу за критерієм майнового стану на декілька класів: клас у край нужденних, клас надто заможних та серединний клас – гарантія суспільної рівноваги. За Арістотелем, рабство є природним явищем, відношення раб – господар – необхідний елемент структури суспільства, такий як дружина – чоловік в сім'ї. Повноправним суб'єктом суспільства стає чоловік як вільний громадянин, хазяїн будинку і голова сім'ї, пан своїх рабів і наділений владою над дітьми батько.

В умовах феодальної Європи розвиваються релігійні і моральні виправдання стратифікації: матеріальні нерівності закріплювалися спадково та істотно залежали від походження людини, статі і віку, охоронялися родовими, становими і релігійними інститутами суспільств. Упродовж XVII–XIX ст. традиційні європейські суспільства трансформуються капіталістичними виробничими стосунками, що інтенсивно розвиваються. Пізніше це було позначено як прищестя сучасності.

Ідея про природну нерівність людей поступово замінюється ідеєю природного стану і природної рівності; ця ідея інтенсивно розвивається та знаходить вираження в створенні і прийнятті в 1789 р. у Франції Декларації прав людини і громадянина.

Спроба відповісти на питання, що вперше постало у соціологічній манері: якщо кожен індивід має природне право, чому ж деякі індивіди домінують над іншими, звідки виникають соціальні нерівності? – була зроблена у межах концепції «суспільного договору». **Т. Гоббс** висунув тезу про первинний природний стан людини – мати необмежені бажання – як стан війни, який кожен індивід прагне подолати. Т. Гоббс вбачав рівність усіх людей від природи щодо фізичних і розумових здібностей, тому кожна людина, з його позицій, має право на все. Однак інші також мають право на все, тому між людьми виникає війна всіх проти всіх. Така ситуація суперечить інстинктові самозбереження, тому заради власного виживання люди рятуються, гуртуючись у громади, кожна з яких має свою центральну владу.

Т. Гоббс розрізняв *природне право* (свободу індивіда використовувати власні сили на власний розсуд для збереження свого життя) і *природний закон* (винайдене розумом загальне правило, згідно з яким людині забороняється робити те, що є небезпечним для власного життя). Право полягає у свободі щось робити / не робити, закон визначає і зобов'язує.

Т. Гоббс формулює декілька природних законів: перший фундаментальний природний закон полягає у твердженні, що необхідно шукати мир і берегти його; другий природний закон постулює відмову кожного індивіда від прав на всі речі тією мірою, якою це необхідно для збереження миру і самозахисту; а третій природний закон вимагає, щоб люди виконували укладену ними угоду – відмова від права на все відбувається перенесенням цього права за договором на певну особу або групу осіб.

Філософ вирізняв ще 16 інших природних законів, що можуть бути зведені до одного загального правила: чини стосовно інших так, як ти хотів би, щоб інші чинили щодо тебе. До виконання законів зобов'язує сила, що здатна жорстко лімітувати право кожного на все і вирішувати, що кому належить, що є правом тощо, – абсолютна влада держави. Влада видає громадянські закони, зобов'язує людей до їх виконання за допомогою сили. Держава, за вченням Т. Гоббса, являє собою реальну єдність, втілену в одній особі (або зібранні осіб) способом згоди та договору. Суверен (правитель) наділений

необмеженими повноваженнями щодо його підданих; державу наділено всіма правами, які властиві людині в природному стані; державна влада є найвищою владою, і її представників ніхто не може притягнути до відповідальності за її дії.

Отже, поряд із затвердженням фундаментальної рівності людей – рівності можливостей вираження фізичних і духовних сил людини, що підтримане громадським договором, ідеї Т. Гоббса – це і форма нового, морального виправдання нерівності, яка стає легітимною в нову епоху.

Ж.-Ж. Руссо доводить, що нерівність прийшла в результаті відходу людей від природного положення, тобто як вид своєрідного «первісного гріха», який він пов'язує з появою приватної власності. Він розрізняє два види нерівностей:

- ✓ природні – природжені здібності, здоров'я та ін., наділені природою різною мірою;
- ✓ соціальні – моральні або політичні, що існують за згодою людей і поширюються на привілеї, багатство, владу.

Ж.-Ж. Руссо виокремлює три причини нерівності: нерівність громадська, вона виникла історично, пов'язана з появою приватної власності, яка є продуктом цивілізації.

З точки зору Ж.-Ж. Руссо, політичний устрій, що існував досі, ґрунтувався не на договорі вільних і рівних, а на насильстві та пригнобленні. Отже, потрібно здійснити формування асоціації, що називається суспільним договором і припускає 1) *вільний* вступ у договірні відносини, 2) *рівність* всіх окремих осіб, 3) *прийняття* ними основних законів, що виражали б загальні інтереси. Спільність інтересів – реальна передумова: кожен із членів договору добровільно віддає свою особистість й усі свої сили на користь колективного цілого. При цьому умови є рівними для всіх, і кожен, підкоряючи себе всім, не підкоряє себе кожному окремо, стаючи невід'ємною частиною цілого – загального «Я».

А. Фергюсон підтримав ідею Ж.-Ж. Руссо про природну рівність людей і власність як важливий чинник у руйнуванні цього природного порядку, однак він звернув увагу, що людина навчилася змагатися за багатство і «захоплюватися розділеннями»: диференціація за доходом та престижем стала розглядатися як крок до цивілізації громадянського суспільства. Він вказує, що громадянський союз в особі держави закріпив економічну нерівність і політичне насильство.

А. Фергюсон аналізує три типи врядування: демократію, аристократію і деспотію. Переваги належать до першого типу: за демократії кожен повинен визнавати рівність, поважати права оточуючих, бути прихильним до держави, повинен працювати задля інших громадян, не очікуючи прибутку. Проте в ході професійної диференціації та політики члени кожної держави діляться на класи, при цьому через розподіл професійних вмінь та їх комерціалізації вони вступають у відносини майстер – раб. Як наслідок, комерційні інтереси беруть гору, в суспільстві з'являється корупція, від демократичних відносин суспільство переходить до деспотичних і навпаки. Члени держави починають ділитися мінімум на два класи – той, що командує, та той, що підкоряється.

Диференціація за ознакою роду занять, що розпочалася в античному суспільстві (жінки та раби / вільні громадяни), у комерціалізованому контексті перетворюється на залежності між начальником-підлеглим чи патроном-клієнтом. Усе починає визначатися інтересом прибутку і вигоди, що функціонує навколо примноження, приватної власності та прагнення влади.

Політичні зміни з кінця XVIII ст., які формально закріпили індивідуальну свободу та громадянські права, істотно не відбилися на положенні тих, хто вимушений був продавати єдине, що мав, – працю та здатність до праці. Політична рівність продовжувала співіснувати з різкими матеріальними нерівностями, що спричинили інтелектуальні розчарування в ідеях Ж.-Ж. Руссо та інших теоретиків суспільного договору.

Природні та релігійні виправдання перестали бути переконливими, на зміну їм почали активно з'являтися інші теоретичні пояснення існуючого соціального порядку.

Значний розвиток розуміння суті нерівностей у капіталістичному суспільстві був даний **К. Марксом** і **Ф. Енгельсом** в роботі «Маніфест Комуністичної партії». Усебічний аналіз промислового і сільськогосподарського пролетаріату привів авторів до висновку про те, що зростання капіталістичних засобів виробництва, замість того, щоб вести до підвищення рівня життя робітників, викликає подвійний процес: пролетаризацію і пауперизацію. Розділення суспільства на економічні класи стає неминучим наслідком розвитку виробництва, а власність розглядається як конституююча характеристика сучасних

множинних нерівностей. Власність, згідно з К. Марксом, формує найбільш сильний соціальний розкол у суспільстві. Множинність нерівностей виводиться ним не стільки з відносин власності, скільки з соціального закону розподілу праці.

Концепт класу стає одним з ключових, за допомогою яких ми можемо розуміти сучасність, а конкретно-історичне пояснення класових нерівностей виступає, разом із ліберальним підходом, одним з найбільш впливових у соціально-філософській думці, а також соціально-політичній практиці.

Як і К. Маркс, інший дослідник, **М. Вебер**, також підкреслює важливість економічних чинників у формуванні класових позицій і специфічного бачення суспільства. На відміну від К. Маркса, М. Вебер окреслює широке поле прояву економічного чинника, який виявляється в конкурентності ринкових ситуацій і виходить за межі вузького розуміння економізму. Саме цей чинник, з точки зору авторів, передусім визначає соціальні опозиції (які закріплюються в статусах і життєвих стилях) та соціальну силу акторів. Підхід М. Вебера до характеристики класів пропонує враховувати не лише засоби виробництва, він звертає увагу на розмір прибутку, рівень освіти, наявні юридичні привілеї, що проявляються у відповідному способі життя і почутті приналежності до певної соціальної спільноти чи групи.

Концепція К. Маркса підкреслює феномен класу як продукт соціальних стосунків відчуження й експлуатації – він фіксує увагу на найбільш великих макросоціальних розколах суспільства; на противагу цьому, концепція М. Вебера дозволяє побачити множинні прояви істотних соціальних нерівностей в суспільстві крізь специфічні стилі життя і життєві шанси.

Два ключові пояснення природи нерівностей запропонували подальшим теоретикам суперечливі висновки:

- за ліберальними поглядами, розвиток капіталістичного суспільства та вдосконалення політичної демократії повинні вести до пониження соціальних нерівностей;
- згідно з марксизмом, розвиток капіталізму веде до поглиблення прірви між економічними класами.

Далі до розвитку проблеми походження соціальних нерівностей долучились **Е. Дюркгейм** та **Г. Зіммель** через дискусію про зв'язок між розподілом праці і соціальною інтеграцією.

Результатом стала ідея перегляду походження нерівностей як відмінностей, що мають стратифікаційну природу. Акцент робиться на питанні, чи заснований розподіл праці на природній диференціації людей – за віком, статтю тощо – чи воно може бути пояснене виключно соціальними чинниками. Е. Дюркгейм показує такі негативні наслідки розподілу праці, як бідність, соціальна напрута та ін. Однак він пов'язує це з розвитком індустріального капіталізму і вважає, що «нормальні» форми розподілу праці могли б привести до розвитку органічної солідарності – солідарності через взаємозалежність. Його позиція не доводила і не спростовувала неминучість та універсальність нерівностей та звертала увагу на можливість організаційно-функціонального регулювання соціальних нерівностей, що виникли внаслідок розподілу праці.

Функціональний напрям у розгляді природи нерівностей започаткований публікацією **Т. Парсонсом** роботи «Аналітичний підхід до теорії соціальної стратифікації» (1940). А у 1945 р. в статті «Деякі принципи стратифікації» **К. Девіс і У. Мур** обґрунтовували, що нерівні соціальні та економічні винагороди є результатом «несвідомого» розвитку суспільства, за допомогою чого суспільства забезпечують талановитих індивідів мотивацією для соціально значущих дій і гарантують для себе ефективне виконання важливих соціальних ролей; як результат, найбільші винагороди йдуть до тих позицій, які вимагають найбільшої підготовленості та є ключовими для функціонування соціальної системи. К. Девіс і У. Мур розглядали нерівності як функціональну необхідність для усіх складних людських суспільств.

Отже, функціоналісти дійшли висновку, що соціальна нерівність має безліч функцій і дисфункцій, які безпосереднім чином впливають на стан суспільства.

Це положення мало розвиток в теорії соціальних класів **Р. Дарендорфа** та виявилось у ідеї, що нерівність походить з існуючих в людському суспільстві норм поведінки, закріпленої санкціями. З точки зору автора, нерівності виникають з конкретних рис людського суспільства, пов'язаних з диференціацією соціальних позицій та розподілом праці. А влада і владні структури логічно передують структурам соціальної стратифікації.

Цей підхід відкрив перспективи теоретизуванням у напрямках ідей впливу на дії влади з метою зміни нормативної практики, що було розвинуто прихильниками сучасного лібералізму – Ф. А. Хайєком, М. Фрідманом, Дж. Роулсом та ін. **Ф. Хайєк** і **М. Фрідман** розглядають нерівність як ціну, яка має бути заплачена за динамічне економічне зростання за умов капіталізму. Вони роблять висновок, що основні нерівності в сучасному суспільстві проходять: 1) по лініях влади, що авторитарно розподіляє матеріальні нагороди; 2) по життєвих шансах, які визначаються ринком, статусною позицією і доступом до політичного впливу. **Дж. Роулс** у цій площині розробив концепцію когерентного дискурсу справедливості, що полягає в такому: складність сучасного світу, його прагнення до множинного порядку вимагають доповнення принципу підтримки природної соціальної і економічної нерівності принципом рівності як доступу до основних прав та обов'язків.

Відносно самостійним аналітичним підходом у розумінні сучасних нерівностей є концепція громадянства **Т. Г. Маршала**. У роботі «Клас, громадянство і соціальний розвиток» (1953 р.) автор показує, що розширення громадянських прав стало значним викликом сучасному капіталістичному суспільству і зробило в ньому істотні зміни: цивільні, політичні, соціальні права модифікували очікування усіх груп і змінили природу системи нерівностей – знизили значущість класових, економічних нерівностей.

Комплексність сучасного суспільства призводить до неможливості багатьох громадян повноцінно брати в ньому участь. Як результат, народжуються нові нерівності, що проходять крізь лінії культури і стилів життя, аскриптивні ознаки гендеру та етнічності, рівень пристосованості людей до суспільства, що швидко змінюється, лінії включення / виключення з нього.

Н. Луман вважає, що найгіршим з можливих сценаріїв розвитку сучасного суспільства стане прийняття соціальною системою нового типу соціальної диференціації, що буде обумовлений метакодом включення / виключення. **Е. Гідденс** у роботі «Третій шлях оновлення соціал-демократії» (1998 р.) цьому типу нерівностей надає соціально-політичне значення і на цій основі переосмислює деякі традиційні для індустріального суспільства соціальні розділення. Він, зокрема, доходить виснов-

ку про те, що соціальний контекст, що змінюється, дозволяє перевизначити розуміння рівності як включення, а нерівності як соціального виключення. Включення відображає найширший сенс поняття громадянства – найширший спектр прав і обов'язків, які усі члени суспільства могли б реально використати у своєму повсякденному житті. Громадянина розуміють не стільки як повноправного члена суспільства, скільки вільного учасника, діяча, актора соціальних процесів, що має прагнення і реальні шанси самореалізації і участі в справах суспільства.

В епоху сучасності з'явився дискурс соціальних нерівностей, акцентований на соціально-класових і статусних нерівностях, введений в простір морального та ідеологічного виправдання в категоріях справедливості / несправедливості, рівності осіб / рівності можливостей / рівності результатів і соціального громадянства, соціального включення / виключення. У дослідженнях динаміки сучасного суспільства в умовах швидкого ускладнення і зміни найбільш впливовим стає класовий аналіз нерівностей.

Основні стратифікаційні теорії та стратифікаційні критерії. У найзагальнішому вигляді стратифікація є структуруванням нерівності між різноманітними соціальними спільнотами або групами людей. **П. Сорокін** визначав соціальну стратифікацію через диференціацію деякої сукупності людей на класи в ієрархічному ранзі. Її основа і сутність полягає у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності та обов'язків, наявності чи відсутності соціальних цінностей, влади і впливу серед членів окремої спільноти.

Стратифікаційна модель суспільства, що являє собою піраміду, розділену на страти-шари, запозичена П. Сорокіним з геології та має декілька особливостей:

- ✓ нижчі верстви завжди є набагато ширшими за вищі;
- ✓ кількість шарів залежить від того, скільки критеріїв стратифікації дослідник бере до уваги;
- ✓ внаслідок процесу соціальної мобільності, яка являє собою переміщення індивідів та окремих груп з одного шару до іншого, змінюється товщина шару, є непостійною.

П. Сорокін розглядає багатовимірну стратифікацію, розділяючи її на три основні напрями – економічні, політичні та професійні; як наслідок, він зауважує, що в суспільстві потріб-

но розрізняти людей за такими базисними критеріями: *рівня доходу, ступеня впливу індивіда на членів суспільства*, а також за критерієм *успішності виконання тієї або іншої соціальної ролі*. До інших критеріїв відносяться⁹³:

- ✓ наявність або відсутність сім'ї у індивіда;
- ✓ приналежність індивіда до будь-якої держави;
- ✓ расова приналежність;
- ✓ володіння тією або іншою професією;
- ✓ володіння або не володіння майном;
- ✓ відношення себе до певного віросповідання;
- ✓ партійна приналежність.

Таблиця 3.1

Способи стратифікації суспільства

Одновимірна стратифікація	Багатовимірна стратифікація
Критерії	
стать; національно-мовні ознаки; професія; освіта; релігія, віросповідання; поселення	соціально-територіальні спільноти (населення села, міста, регіону); етнічні спільноти (народність, нація); система рабства (економічна, соціальна та юридична форма закріплення безправності людей); касти (соціальні групи, членство в яких зумовлюється народженням; спадкове об'єднання людей, пов'язаних традиційними заняттями); стани (соціальні групи, які підтримуються, склалися звичаями або законами, і в яких права та обов'язки передаються у спадок); <u>суспільні класи</u>

З цих простих, з точки зору П. Сорокіна, розшарувань народжуються складніші групи. Вони поділяються на типові та нетипові, на антагоністичні або солідарні усередині.

Виокремлюють два основних способи стратифікації суспільства залежно від кількості ознак, що знаходяться в її основі.

⁹³ Євтушенко О. Н. Соціальна стратифікація в умовах глобалізації сучасного світу / О. Н. Євтушенко, Н. А. Громадська // Наукові праці. Державне управління. – 2012. – Вип. 182. – Т. 194. – С. 60–64.

В основі одновимірної стратифікації лежать одномірні страти, що виділяються за однією соціальною ознакою; в основі багатовимірної – декілька ознак.

Основні підходи до стратифікаційних структур. Серед основних підходів до аналізу стратифікації суспільства відносять економічний, політичний та функціональний підходи, що розглядають стратифікаційні процеси під різними кутами зору.

Прихильники *економічного підходу* розглядають поділ праці як головної засади соціальної диференціації. Так, К. Маркс першим розробив теорію економічного підґрунтя класів, у якій існування класів автор пояснював через певні історичні форми розвитку виробництва, де власність на засоби виробництва розподілена між різними верствами населення, в результаті чого одні експлуатують інших, і як наслідок – між ними неминуче виникає боротьба.

Засновники *політичного підходу* до стратифікації (Л. Гумплович, Г. Моска, В. Парето, М. Вебер та ін.) акцентують увагу на політичному зрізі: вони зауважують, що політична стратифікація обумовлюється відмінностями між політично пануючими групами, при яких формування політичної ієрархії вибудовується через приналежність до певних політичних сил. При цьому рівень володіння політичною владою є основним критерієм приналежності до певної політичної страти. Л. Гумплович розглядав характер класових відмінностей як відображення відмінностей у владі, які призводять до визначення подальшого поділу праці і розподілу соціальних обов'язків. Г. Моска та В. Парето нерівність і мобільність визначали як пов'язані аспекти того самого явища – переміщення людей між правлячим класом, елітою і пасивними підлеглими, які являють собою нижчий клас.

Погляд на соціальну стратифікацію з позицій *функціоналістського підходу* ґрунтується на ідеях Т. Парсонса, К. Девіса, У. Мура та ін., розглядаючих стратифікацію як таку, що притаманна кожній соціальній системі. Т. Парсонс зазначає, що будь-яка дія обов'язково пов'язана з вибором і оцінкою. При цьому стандарти оцінок є загальноприйнятими, що дозволяє ранжувати позиції у соціальній системі як розташовані вище і нижче. Однак бажаних для всіх позицій недостатньо, тому для збереження системи є необхідною інституціоналізація

нерівності, яка дозволяє соціальній взаємодії проходити без конфліктів. Загальноприйнятість стандартів оцінок передбачає охоплення всіх існуючих типів винагород, найважливішою з яких вважається повага.

Окрім економічного, соціального, духовного існує і політична нерівність, обумовлена мірою участі в реалізації влади. Порядок, при якому політична нерівність з великою вірогідністю передається від одного покоління до іншого, формуючи різні політичні страти, називається політичною стратифікацією. Розглянемо її детальніше.

Владні відносини та соціальна стратифікація: варіативність взаємодії. На протікання політичних процесів у суспільстві впливають численні соціальні групи, класи, етнічні, релігійні, професійні та територіальні спільноти, що обумовлено складними переплетіннями інтересів зазначених спільнот, верств і груп та їх взаємодією. Це і визначає зміни у політичному житті суспільства. Багато в чому місце і роль соціальної групи в суспільстві визначається характером та спрямованістю її діяльності, а також особливостями політичного життя суспільства. Аналіз соціальної структури суспільства як багатомірної системи крізь призму соціальної стратифікації показує, що поряд з класами та їх відносинами завжди існують відносини власності, а також важливе місце займає соціальний статус, що визначає становище в суспільстві різноманітних соціальних верств і груп. З цієї точки зору, соціальна стратифікація є структурою нерівності між різноманітними соціальними групами та окремими індивідами, що означає їх ранжування за обмеженими ресурсами власності, престижу, влади тощо.

Найбільш великі макросоціальні нерівності концентруються серед відносин панування, влади, контролю і підпорядкування. Під владою в широкому значенні цього слова ми розуміємо можливість для суб'єкта здійснювати свою волю в досягненні цілей у межах певних соціальних стосунків, незважаючи на існуючий опір. Відомий британський політолог К. Боулдінг виділяє «три обличчя» влади, через які цей феномен якнайповнішою мірою проявляє свою специфіку⁹⁴:

⁹⁴ Boulding K. Conflict and Defence. A General Theory / K. Boulding. – New York, 1962. – P. 324–325.

✓ влада як виробництво рішень – це «обличчя» влади відбиває свідомі дії, які в деяких напрямках впливають на зміст рішень, що приймаються;

✓ влада як визначення порядку денного відбиває здатність встановлювати і контролювати політичних діячів, ставити приватні пропозиції, рішення на перше місце на порядку денному законодавців;

✓ влада як ментальний контроль – здатність впливати на спосіб думок, потреби, бажання крізь ідеологічну обробку чи психічний контроль.

Розглядаючи сучасні зміни нерівностей у відношеннях влади, ми виходитимемо з широкого розуміння цього феномену в сукупності його трьох проявів.

Владні стосунки відігравали роль чинників, що стратифікують і утворюють класи впродовж усієї історії людського суспільства. Особливу силу влади підкреслювали, разом із М. Вебером, Г. Моска, В. Парето, П. Сорокіним, – Р. Дарендорф, Г. Ленські та багато інших сучасних соціологів. Ті, хто мають владу в її широкому значенні, так само мають і здатність управляти суспільством, впливати на поведінку його членів, їх вимоги та протести. Попри те, що демократичні зміни в епоху сучасності були спрямовані, передусім, на подолання цього соціального розколу (у формах його усунення, пом'якшення, або зміни співвідношення суб'єктів), чинник влади в його широкому розумінні і нині зберігає своє високе, а іноді й визначальне значення у формуванні і підтримці соціальних нерівностей. Далі проаналізуємо сучасні теоретичні перспективи у вивченні класу, що концентрує панування, владу, контроль, а також зміни, які сталися у функціонуванні владних нерівностей, що проявляються в політичній стратифікації в епоху пізньої сучасності.

Одними із найяскравіших дослідників, що внесли вагомий внесок у розвиток політичної проблематики, є М. Вебер, Г. Моска і В. Парето. Вони докладно розробили теорії розгляду соціальної структури суспільства, при цьому основна увага приділялася взаємозв'язку між політичною нерівністю та соціальною мобільністю. Хоча теорії Г. Моска і В. Парето про цей взаємозв'язок однобічно аналізували процеси соціальної стратифікації та доволі спрощено пояснювали ці явища, проте задали вектор подальшого аналізу цієї проблематики.

М. Вебер виокремив декілька джерел політичної влади і соціальної стратифікації, що пояснюються через:

1) поняття клас, яке відображає економічні відмінності між людьми; на відміну від К. Маркса, М. Вебер уточнює, що розподіл суспільства на класи пов'язаний не лише з відносинами власності на засоби виробництва, що, на думку К. Маркса, визначають усі інші властивості класу, а й економічними відмінностями, що не завжди впливають із відносин власності (мова йде про особливості кваліфікації, професії, до якої належить індивід, про особисті характеристики тощо);

2) поняття статусу, що залежить від поваги і престижу індивіда у соціальному оточенні; так, статус визначає об'єктивні можливості індивіда досягти певних успіхів у житті (можливість одержувати високий прибуток не завжди визначається власністю: наприклад, головний лікар, адвокат чи ректор університету можуть мати більше можливостей, ніж дрібний бізнесмен). З іншого боку, статус несе із собою і суб'єктивну оцінку соціального становища – набуває ваги співставлення свого соціального положення із соціальною позицією інших верств, груп й індивідів. Престиж як явище суспільної свідомості завжди відносний, так, в суспільстві з відкритими можливостями соціальної мобільності статусна ієрархія підтримує постійне напруження, бо в умовах постійних соціальних змін та суспільно-політичних перетворень, а також актуалізації нових професій престиж одних позицій замінюється іншими;

3) поняття владних та політичних інститутів, що виражається у широкому розумінні терміна «партія», яка виходить із визначення джерел влади, якими є ті інститути, що визначають прив'язаність людей (політичні партії, рухи, профспілки, релігійні організації тощо).

Як наслідок, М. Вебер розрізняє три види соціального розшарування, кожен з яких представляє собою різну форму і механізм впливу соціальних спільнот, верств та груп на політичну владу і їх взаємовідносини між один одним:

- економіко-технологічне розшарування та індустріальні, професійні й комерційні організації, що відображають його;
- відмінності статусів та їх вплив на міжособові відносини; це відіграє особливо значущу роль в процесах політичної соціалізації і політичної участі;

– інституціональні відмінності та їх вплив на засоби взаємодії індивідів, соціальних спільнот і груп із різноманітними політичними, в тому числі партійними, структурами.

Італійський дослідник Г. Моска акцентує увагу на необхідності аналізу ускладнення устрою і організації управлінських класів, що, на його думку, суттєво поглиблює розуміння політики. Він впевнений, що влада управлінського класу заснована на тому, в якій мірі його якості відповідають конкурентним потребам суспільства, які відображають характерні зміни в політичному мисленні, економічному розвитку, релігійних уподобаннях. Відмінності влади і політичного авторитету засновані на певних соціальних умовах, а соціальна стратифікація залежить від біологічної неоднорідності, тому що не всі люди від народження наділені особливо цінними психологічними якостями – розумінням дійсних моментів людських дій.

Соціальна стратифікація розглядається Г. Моска і В. Парето як відмінність між політичними панівними групами і масами, яка для суспільства з розвиненими політичними системами є нормальною. Вони пояснювали соціальну нерівність і соціальну мобільність як нерозривно зв'язані аспекти одного й того ж явища – циркуляції індивідів між класом, управлінською елітою і нижчим класом – пасивними підлеглими. Підкреслюється, що стабільність управлінської еліти неможлива без соціальної мобільності⁹⁵.

Соціальні умови, на думку В. Парето, є детермінантами того, що тільки частина з тих, хто від народження наділений елітарними якостями, справді домагаються керівних позицій. Результатом таких суперечностей між психологічними якостями людей і вимогами соціальної структури виступає циркуляція еліт.

Аналіз проблем владних відносин та політичної стратифікації простору посткомуністичних суспільств можна знайти у роботах західних дослідників Р. Андорки, І. Вечерніка, Н. Геннова, Д. Лейна, В. Міллера, П. Махоніна, Р. Роуз, П. Роберта, К. Херпфера, М. Тучека, російських – Т. Заславської, М. Коді-

⁹⁵ Соціологія політики / В. Г. Городяненко, О. В. Гілюн, А. В. Демічева та ін. // Соціологія : підручник. – 2-ге вид., переробл., доповн. – К. : Вид. центр «Акад.», 2005. – 560 с.

на, Ю. Левади, Н. Наумової, О. Панаріна, В. Ядова, українських учених – В. Бакірова, І. Бекешкіної, Є. Головахи, А. Горбачика, Л. Герасіної, О. Куценко, П. Кутуєва, С. Макеева, В. Полторака, А. Ручки, В. Хмелька, О. Фісуна.

Політична стратифікація: крізь призму відносин держави і суспільства. Як вже зазначалося, згідно з поглядами на соціальну стратифікацію П. Сорокіна, сукупність соціальних статусів індивідів та соціальних груп, що складають суспільство, створює певний тривимірний соціальний простір, який має економічний, професійний та політичний прояви. Отже, пояснити політичний порядок, описати політичні реалії суспільства можливо лише на підставі вивчення взаємодії соціальних груп і державних інститутів, механізмів соціальної мобільності й динаміки соціальних статусів, розподілу ресурсів та зон впливу.

З точки зору політичної стратифікації, важливими є параметри, за якими одні соціальні групи наділяються більшим обсягом впливу і контролю, ніж інші, які впливають на ставлення до влади. Для різних типів суспільств ці параметри є неоднаковими, що залежить від рівня розвитку демократичних інститутів у суспільстві, національно-етнічної структури, домінуючих тенденцій у політичному житті. Однак існує і універсальний набір таких політичних параметрів для аналізу означеної проблематики, як ⁹⁶:

✓ ранги державної ієрархії – визначаються ступенем впливу на прийняття політичних рішень, кількістю людей, на яких поширюється обов'язковість прийнятих рішень. Наприклад, статус рядового виборця передбачає опосередкований вплив на політичні процеси, на відміну від статусу глави обласної адміністрації чи держави. Місце у стратифікаційному полі осіб, які перебувають на державній службі, визначається посадою, яку вони обіймають;

✓ партійна приналежність – параметр, що залежить від ідеологічної атмосфери в суспільстві. У сучасних реаліях багатопартійності політичний статус індивіда чи певної соціа-

⁹⁶ Соціологія політики / В. Г. Городяненко, О. В. Гілюн, А. В. Демічева та ін. // Соціологія : підручник. – 2-ге вид., переробл., доповн. – К. : Вид. центр «Акад.», 2005. – 560 с.

льної групи залежить від здатності партії реально впливати на політичне життя у країні. Так, у політично нестабільному суспільстві ранжування політичних партій доводиться постійно коригувати за допомогою рейтингів, експертних оцінок та досліджень відповідно до розвитку чи зміни політичної кон'юнктури;

✓ ранг партійної ієрархії – параметр, який визначає рівень престижу індивіда у межах політичної партії, членом якої він є. За цим параметром виділяють партійну еліту, функціонерів середньої ланки, рядових членів. У цьому ж смисловому полі переконання та орієнтації населення виступають параметром політичної стратифікації у площині вивчення того, який з типів соціального устрою є більш справедливим за критерієм розподілу цінностей та благ. Вивчення проводиться за допомогою таких емпіричних показників, як ранжування рівнів довіри до різних політичних партій та інституцій чи до певних політичних орієнтацій. При цьому рівень бюрократії, розвитку політичних еліт і лідерів політична соціологія аналізує через механізми рекрутування (циркуляцію, відтворення) політичної еліти, її склад, субкультуру, канали мобільності та роль у підготовці, прийнятті й реалізації політичних рішень, що суттєво впливає на зміни у полі політичної стратифікації;

✓ політична поведінка – складний для вивчення параметр, що розглядається крізь вивчення існуючих її типів і окреслюється декількома напрямками аналізу. По-перше, дослідження рівня активності людей у конкретному соціальному середовищі під час певних політичних акцій та подій, наприклад, виборчої кампанії, революційних переворотів тощо. Цей рівень може бути різноманітним – від повної пасивності, байдужості до високого рівня участі в політичній діяльності, що вивчається крізь його динаміку (зростання чи зниження). Задля вивчення використовують репрезентативні опитування чи спостереження. Це сприяє раціональнішому прогнозуванню подальшого розвитку політичних процесів. При цьому вивченню підлягає також так звана політична іммобільність – політична бездіяльність, що може проявлятися у політичному виключенні як результаті розчарування в політичних інститутах та лідерах та байдужості до їх діяльності. Іншим проявом може бути політична апатія як форма несприйняття існуючої політичної

системи, відмова від будь-яких форм співпраці з нею, чи то політичний бойкот як прояв активної ворожості до політичної системи та її інститутам або політичним лідерам тощо.

Другим напрямом аналізу є дослідження спрямованості політичної активності та політичних орієнтацій населення, позитивне ставлення респондентів до політичних сил, програм чи ідей. Результати цих досліджень можуть бути підставою для об'єктивних висновків щодо прихильників і противників політичних курсів, реформ, змін у суспільстві та в межах різних соціальних груп. Нарешті, по-третє, важливою складовою аналізу політичної стратифікації є з'ясування причин і чинників, що формують певний тип політичної поведінки.

При цьому аналіз спирається на виокремлення певних соціально-політичних груп:⁹⁷

- народ, широкі маси населення;
- нації, етнічні угруповування;
- керівництво та члени різних політичних партій та громадянських рухів:
 - релігійні угруповування;
 - політичні еліти;
 - політичні лідери;
 - політична опозиція;
 - протестні групи;
 - терористичні угруповування та ін.

Історія дослідження політичної стратифікації показує, що в процесі стратифікації немає постійної тенденції переходу суспільства від правління меншості до правління більшості, від відсутності урядового втручання в життя суспільства до усебічного державного контролю; при цьому серед безлічі громадських сил, що сприяють політичній стратифікації, основну роль відіграє збільшення кількості елементів політичної організації суспільства і різноманітність складу населення; профіль політичної стратифікації рухливий, бо велика кількість соціально-політичних груп постійно змінюють його; у будь-якому суспільстві постійно йде боротьба між силами

⁹⁷ Полторак В. А. Політична стратифікація сучасного демократичного суспільства та соціально-політичні групи / В. А. Полторак // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечнікова. Сер. Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т. 18. – Вип. 2 (18). Ч. 1. – С. 136–137.

політичного вирівнювання і силами стратифікації, причому зі змінним успіхом: коли коливання профілю в одному напрямі стає занадто сильним і різким, то протилежні сили різними способами збільшують свій тиск і приводять профіль стратифікації до відносної рівноваги.

Питання про того, хто реально здійснює владу – народ, лідер, партія або група, мав надзвичайно важливе значення для розуміння політичної сфери в суспільстві. Від певних груп і політиків залежить ухвалення стратегічних для суспільства рішень, інші тільки виконують політичні установки, а треті – більшість громадян – підкорюються прийнятим рішенням і виконують їх (не завжди добровільно).

Незважаючи на відмінність мотивів політичної участі, які є доволі різноманітними, – бажання мати владу і багатство та реалізовувати за допомогою цього свої інтереси чи турбота про громадські інтереси, політика проте є досить передбачуваною сферою життя суспільства. Це стає можливим завдяки тому, що політичні взаємодії держав, партій, еліт, лідерів, виборців відбуваються на основі політичних ролей і функцій. Різні суб'єкти політики грають різні ролі та виконують неоднакові функції в політичному житті, громадська значущість яких оцінюється також по-різному⁹⁸. При цьому політична роль являє собою очікувану поведінку, обумовлену політичним статусом групи, інституту, індивіда. Наприклад, політичний статус еліти визначається її правами й обов'язками в суспільстві, він пропонує їй право на ухвалення найважливіших політичних рішень, але водночас обтяжує її відповідальністю за прийняті рішення. Статус громадянина обумовлений його правами і свободами: правом обирати і бути обраним, правом вільно висловлювати свою думку, відстоювати свої права в суді тощо. Очевидно, що виконувані ролі і функції неоднаково винагороджуються. Становище еліти в суспільстві підкріплене її престижем, привілеями, багатством⁹⁹.

Перейдемо до основної характеристики соціально-політичної стратифікації суспільства. Основною ознакою цієї стра-

⁹⁸ Політологія : підручник / за заг. ред. В. Г. Кремень, М. І. Горлач. – Х. : Друкарський центр «Єдинороз», 2001. – С. 8–36.

⁹⁹ Там само.

тифікації є розподіл політичної влади між стратами. Під політичною владою зазвичай розуміють можливості яких-небудь шарів або спільнот розповсюдити свою волю по відношенню до інших шарів або спільностей незалежно від бажання останніх підкорятися. Ця воля може поширюватися різними способами – за допомогою сили, авторитету або права, легальними або нелегальними методами, відкрито або у скритій формі тощо. У докапіталістичних суспільствах різні стани мали різний об'єм прав і обов'язків: більш високе положення надавало більше прав, а нижче – більше обов'язків. У сучасних країнах усі страти мають з юридичної точки зору однакові права й обов'язки, проте рівноправ'я не означає політичної рівності. Залежно від масштабів власності, рівня доходів, контролю над засобами масової інформації, посади та інших ресурсів різні страти мають різні можливості впливу на розробку, прийняття і реалізацію чи відміну політичних рішень.

У соціології верхні шари суспільства, що мають найбільший об'єм політичної влади, прийнято називати політичною елітою або правлячим класом. Завдяки фінансовим можливостям, соціальним зв'язкам, контролю над засобами масової інформації та іншим чинникам еліта визначає хід політичних процесів, висуває політичних лідерів, здійснює відбір з інших верств суспільства тих, хто показав свої особливі здібності й при цьому не погрожує її благополуччю. При цьому еліту відрізняє високий рівень організованості на рівні вищої державної бюрократії та верхівки політичних партій, бізнес-еліти, неформальних зв'язків тощо. Важливу роль в монополізації політичної влади також відіграє спадкоємство усередині еліти через елітну освіту, елітні шлюби, протекціонізм в службово-му зростанні і т. п.

При трикутній стратифікації значну частину суспільства складають так звані маси – фактично позбавлені влади, керовані елітою, політично неорганізовані шари. При ромбоподібній стратифікації маси утворюють лише нижчі верстви суспільства. Що стосується середніх шарів, то велика частина їх представників тою чи іншою мірою політично організована. Це – різні політичні партії, асоціації, що представляють інтереси професійних, територіальних, етнічних або інших спільностей, виробників і споживачів, жінок, молоді тощо. Го-

ловною функцією цих організацій є представлення інтересів соціальних шарів у структурі політичної влади методом тиску на цю владу. Умовно такі шари, які, не маючи реальної влади, чинять в організованій формі тиск на процес підготовки, прийняття і реалізації політичних рішень з тим, щоб захищати свої інтереси можна назвати групами інтересів, групами тиску (на заході офіційно оформляються групи-лобі, що захищають інтереси певних спільностей). Таким чином, в політичній стратифікації можна виділити три основні шари – «еліту», «групи інтересів» і «маси».

Висновки

Соціальна стратифікація є діленням людей на нерівнозначні групи; при цьому в сучасній соціології переважає багатовимірний підхід до вивчення соціальної стратифікації. При дослідженні соціальної диференціації треба враховувати її об'єктивні і суб'єктивні аспекти – соціальне становище і саму ідентифікацію. Важливо пам'ятати, що соціальна стратифікація складається і постійно змінюється під впливом технологічного і економічного розвитку, що обумовлює політичну диференціацію населення. Тривимірна концепція стратифікації у найбільш загальному вигляді є такою:

- ✓ поділ на класи (економічний вимір – за заможністю, багатством);
- ✓ поділ на статуси (професійний вимір – за престижем – положенням людини у своїй професії, а також положенням її професії у суспільстві);
- ✓ поділ на партії (політичний вимір – за наявністю влади, спроможності впливу).

Влада є здатністю індивідів та груп реалізувати свою волю у людських справах навіть проти волі інших людей та груп. Влада визначає, чий інтереси є, обслуговуватимуться та чий цінності пануватимуть. Найчастіше ці три виміри стратифікації живлять та підтримують один одного, а тому й поєднуються.

Політична стратифікація і політична мобільність – це один із засобів організації нерівності в суспільстві. В основі політичної стратифікації лежить нерівність статусних позицій у системі політичних відносин стосовно влади. Чим більше

дає людині та або інша статусна позиція прав в ухваленні політичних управлінських рішень, чим більше об'єм її відповідальності, тим вище вона розташована в ієрархії владних відносин. Наприклад, міра впливу і поле відповідальності міністрів вища, аніж у середнього державного чиновника. Вплив лідера великої політичної партії поширюється на більше коло людей, ніж вплив керівника невеликої політичної організації тощо. Політична мобільність представляє собою рух індивіда чи певної соціальної групи східцями політичної ієрархії, його переміщення з однієї політичної страти до іншої. У сучасних демократичних суспільствах складаються певні політичні інститути, що забезпечують підготовку і просування політичних кадрів: політичні партії, вибори, інститут державної служби тощо.

Література

1. Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Н. В. Коваліско. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 240 с.
2. Куценко О. Д. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современных обществах: опыты западной социологии [Электронный ресурс] / О. Д. Куценко. – Х. : Видавничий центр ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2000. – 316 с. – Режим доступа : http://www.sociology.kharkov.ua/socio/index.php?option=com_content&task=view&id=118&Itemid=48.
3. Новые социальные неравенства / С. Макеев, О. Куценко, Ю. Сорока и др. ; под. ред. С. А. Макеева. – К. : ИС НАНУ, 2006. – 355 с.
4. Полторак В. А. Політична стратифікація сучасного демократичного суспільства та соціально-політичні групи / В. А. Полторак // Вісник ОНУ імені І. І. Мечнікова. Сер. Соціологія і політичні науки. – 2013. – Т. 18. – Вип. 2 (18). – Ч. 1. – С. 131–140.
5. Радаев В. В. Социальная стратификация : учебное пособие / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 318 с.
6. Куценко О. Політична стратифікація / О. Куценко // Соціологія політики : енцикл. словник / авт.-упоряд. В. А. Полторак, О. В. Петров, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – С. 373.

Питання для самоконтролю

1. Як змінювалось розуміння причин соціальної нерівності від стародавності до сучасності?
2. У чому полягає суть політичного підходу до розгляду стратифікації?
3. Що є основою політичної нерівності, що визначає політичне панування одних груп, індивідів, організацій над іншими?
4. Чим відрізняються стратифікація політики та стратифікація суспільства?
5. За якими параметрами можна аналізувати політичну стратифікацію?

Тема 4 _____

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ

Завдання: 1) визначити поняття політичних еліт; 2) розглянути основні підходи до аналізу політичних еліт; 3) визначити специфіку соціологічного підходу до аналізу політичних еліт; 4) охарактеризувати елітні взаємодії; 5) розглянути основні характеристики української політичної еліти.

Поняття «еліта» широко використовується в політичних дослідженнях уже більше ста років. Однак своїм корінням проблематика еліт сягає античності. Уже соціально-політична практика давньогрецького суспільства поставила перед мислителями питання про принципи визначення осіб, що наділяються владними повноваженнями, про форми реалізації цих повноважень, а також виявила протиріччя між принципом рівної участі вільних громадян у керуванні полісом і необхідністю мати спеціально підготовлених, компетентних людей, що здійснюють управлінські функції.

Протягом довгого періоду історії протоелітистські ідеї розвивалися в рамках соціальної філософії, зокрема в роботах Конфуція, Платона, Арістотеля, Полібія, Цицерона, Н. Макіавелі, Т. Карлейля, Ф. Ніцше. Їх загальними рисами є побудова нормативних моделей утопічного характеру, протиставлення ідеальних правителів («філософів», «шляхетних чоловіків», «героїв») неосвіченій пасивній масі.

Власне елітизм як ідеологія та теорія еліт як напрямок наукових пошуків і концепція пояснення соціальних процесів складаються на межі ХІХ–ХХ ст., що є реакцією на ті зміни в со-

ціально-політичному житті країн Заходу, які були пов'язані з переходом від традиційного до індустріального суспільства.

Зокрема, для цього періоду характерні якісні зміни в механізмах і способах організації політичного процесу. Розвиток індустріального суспільства, демократизація суспільного життя, розширення громадянських прав індивіда призводять до різкої активізації участі мас у політичному житті. Але в той же час встановлення і розвиток форм соціального представництва, розширення доступу членів суспільства до справ державного керування актуалізувало проблему компетентності та підготовки осіб, що здійснюють управлінські функції, загострювало конфлікти між різними соціальними групами, класами. Таким чином, соціальна практика к. XIX – поч. XX ст. ставила питання, хто і яким чином має реалізовувати владні повноваження в суспільстві. Один із варіантів відповіді був запропонований представниками теорії еліт.

Класичні теорії еліт. Теорії еліт базуються на визнанні провідної ролі активної пануючої меншості (еліти, правлячого класу) в функціонуванні суспільства. Як наукові концепції вони виникають на межі XIX–XX століть. Їх становлення пов'язано з роботами Г. Моска, В. Парето, М. Острогорського, Р. Міхельса, які, відмовившись від нормативних моделей, намагались здійснити аналіз реальних політичних процесів та дійшли висновку, що наявність пануючої меншості є універсальною характеристикою людської спільноти, а елітарна структура суспільства є історично необхідною. Ці концепції складають перший «класичний» етап розвитку теорії еліт, результатом якого стали розробка перших дефініцій поняття «еліта», розкриття законів її функціонування, принципів формування, закономірностей зміни еліт. Розглянемо їх більш детально.

Гаetano Моска. Центральною проблемою творчості Гаetano Моска було дослідження пануючої в суспільстві меншості, яку він описує поняттям політичний або правлячий клас. Саме Моска вперше висунув ідею про домінування в суспільстві відносно цілісної, згуртованої групи, що має особливі соціальні та духовні якості. Головна його теза – розподіл суспільства на правлячий клас та клас підлеглих є універсальною характеристикою всіх суспільств у всі часи.

На чому ґрунтується домінуюче положення правлячого класу? Яким чином відбувається його формування та оновлення? Завдяки чому люди потрапляють до правлячої меншості? Ось основне коло питань, відповідь на які намагається знайти Г. Моска.

Основою домінування правлячої меншості в першу чергу виступає її організованість. Крім того, представники правлячого класу мають певні якості, що забезпечують їм матеріальні, інтелектуальні та моральні переваги над класом підлеглих. Головними з цих якостей є багатство, військова доблесть, соціальне походження, управлінські здібності, місце в церковній ієрархії.

Механізм домінування правлячого класу Г. Моска розкриває за допомогою поняття «політична формула», що представляє собою сукупність засобів та методів, за допомогою яких правлячий клас, апелюючи до існуючих норм та цінностей, маніпулюючи свідомістю та поведінкою людей, оформлює та закріплює своє перебування при владі.

В еволюції правлячого класу Г. Моска виділив дві тенденції: аристократичну та демократичну. Згідно з аристократичною тенденцією, представники правлячого класу намагаються закріпити своє панування та передати владу у спадщину, що перешкоджає оновленню пануючої верстви та призводить до її закриття, а згодом – виродження. Демократична тенденція проявляється у відкритті каналів оновлення правлячого класу найбільш активними та здібними представниками інших соціальних груп.

Вільфредо Парето. Ідеї Г. Моска були доповнені та розвинуті іншим італійським дослідником Вільфредо Парето. Його концепція еліти є органічною частиною більш широкої соціологічної доктрини, що викладена у роботі «Трактат із загальної соціології».

Під елітою в широкому сенсі В. Парето розумів людей, які мають найвищі показники в певній сфері діяльності. Еліти існують в усіх суспільствах незалежно від форми правління. По відношенню до влади він виділяє два типи еліт. Ті представники еліти, які беруть участь у реалізації політичної влади, складають правлячу еліту. Інші представники еліти належать до неправлячої еліти.

В. Парето розробив концепцію циркуляції еліт, яку поклав в основу свого загальнотеоретичного пояснення соціаль-

них змін. Під циркуляцією еліти він розуміє постійний процес оновлення еліти представниками нижчих верств населення. Циркуляція еліт виступає головною рушійною силою розвитку соціальної системи. Якщо еліти відкриті для оновлення, то соціальні зміни відбуваються поступово, еліта зберігає свою якість, що забезпечує соціальну стабільність. У випадку закритості еліти складаються умови для її деградації, накопичення невирішених проблем, росту напруги у відносинах з найбільш активними представниками нижчих соціальних груп, які формують контреліту. Це призводить до революційних перетворень та різкої зміни еліт.

Окрім змін у персональному складі еліт, В. Парето аналізує зміну типів еліт. В основу їх виділення покладено типологію так званих «залишків» (*residui*) – почуттів, інстинктів, які підсвідомо детермінують соціальну поведінку людей. В. Парето виділив 6 класів «залишків», з-поміж яких головну роль відіграють клас I («інстинкт комбінацій»), що втілює тенденцію соціальних змін, та клас II («наполегливість у збереженні агрегатів»), що виражає тенденцію збереження існуючих соціальних форм. Відповідно й у процесі історичного розвитку серед членів еліт переважають або «інстинкт комбінацій», або «наполегливість у збереженні агрегатів».

Перший тип еліти, в якому переважає «інстинкт комбінацій», керує шляхом використання переконання, підкупу, обману, прямого обдурювання мас. З часом «інстинкт комбінацій» у правлячому класі підсилюється, у той час як у керованому класі, навпаки, підсилюється інстинкт «наполегливості в збереженні агрегатів». Коли розбіжність стає досить значною, відбувається революція, і до влади приходить інший тип еліти з перевагою «залишків» другого класу. Для цієї категорії еліти характерні агресивність, авторитарність, завзятість, непримиренність, підозрілість до маневрування і компромісів. Слідом за Н. Макіавелі перший тип правлячої еліти Парето називає «лисами», а другий – «левами».

Ідеї Г. Моска і В. Парето були розвинуті М. Острогорським і Р. Міхельсом у ході дослідження місця та ролі партійних еліт у західних демократіях початку XX століття.

Мойсей Острогорський. У центрі наукового дослідження російського вченого Мойсея Острогорського, результати

якого були викладені ним у книзі «Демократія і політичні партії», знаходиться проблема внутрішньопартійного механізму влади, ролі та місця так званого «кокуса» в діяльності партій у західних демократичних суспільствах поч. ХХ століття. Під *кокусом* він розумів таку первісну партійну ланку, що забезпечувала зв'язок політичного керівництва з масами. Це неформальна та непрозора для суспільства структура, що намагається приховувати свій реальний вплив на партійну діяльність та суспільство в цілому.

Формування кокуса є головною передумовою консолідації партії, її бюрократизації та централізації. Якщо спочатку кокус виникає як спеціалізований орган, що забезпечує зв'язок між членами парламенту та виборцями, в своєму подальшому розвитку він бере на себе більш широкі повноваження, зокрема мобілізацію населення на підтримку того чи іншого політичного курсу, зв'язок з громадськістю, рекрутування нових членів партії, просування партійних функціонерів на керівні посади в центральних та місцевих органах влади тощо. Таким чином, влада кокуса базується на концентрації в руках невеликої групи людей основних матеріальних, людських, інформаційних ресурсів, що забезпечує їм широкі можливості для маніпулювання суспільною свідомістю, для контролю над поведінкою народних мас. На цьому прикладі М. Острогорський чітко визначив протиріччя між цінностями демократії та реальними механізмами функціонування політичних еліт у країнах Заходу, зокрема виявив тенденцію олігархізації партійних еліт.

Роберт Міхельс. Робота М. Острогорського мала значний вплив на формування підходу іншого видатного дослідника політичних партій – німецько-італійського вченого Роберта Міхельса. Його основна книга «До соціології партій в сучасній демократії» була присвячена проблемі олігархічних тенденцій у масових партіях нового типу, що активно формувалися в розвинутих індустріальних країнах Європи на поч. ХХ століття.

Найважливішим внеском Р. Міхельса в розвиток політичної соціології стало формулювання «залізного закону олігархічних тенденцій». Досліджуючи розвиток політичних партій на поч. ХХ ст., він доводить, що головною тенденцією їхньої еволюції стає зростання ролі вождів та керівних органів на тлі

зменшення впливу рядових членів. Якщо спочатку партійні лідери підпорядковані масам, залежні від всієї партії та можуть бути відізовані зі своїх посад, то згодом, у процесі росту партійної організації та ускладнення управління нею, прості члени партії змушені відмовлятися від прямого регулювання багатьох сфер її діяльності та делегувати свої повноваження професійним партійним функціонерам, які поступово формують автономну впливову партійну бюрократію.

Спостереження за розвитком політичних партій дали Р. Міхельсу підстави зробити висновок про те, що олігархія є неминучою формою функціонування великих соціальних структур. Це в першу чергу пов'язано з принципами їхньої організації. Так, будь-який політичний рух, партія, демократія в цілому для стабільного й ефективного функціонування мають створювати організаційні структури, діючий на постійній основі бюрократичний апарат, що бере на себе повноваження виступати від імені рядових членів. Таким чином, організація призводить до виділення пануючої активної меншості, еліти, яка закріплює за собою посади та привілеї, поступово віддаляючись від пасивної маси, що делегує їй свої повноваження.

Демократична інтерпретація теорії еліт. Для більшості представників першого покоління дослідників еліти був характерний скепсис щодо можливості реалізації демократичних ідеалів і принципів, гостра критика існуючих політичних режимів, що позиціонували себе як демократичні. Тому довгий час теорія еліт перебувала в маргінальному положенні, не дістаючи розвитку в демократичних країнах Заходу.

Адаптація теорії еліт до ціннісно-нормативної структури демократичного суспільства була здійснена у 1930–1940-х рр., головним чином, зусиллями американських дослідників (Г. Ласвелл, Й. Шумпетер). Саме в американській традиції теорія еліт перестає розглядатися винятково в авторитарному дусі, отримує демократичну інтерпретацію і використовується для опису функціонування демократичних режимів. Крім того, американська політична соціологія збагатила теорію еліт емпіричним матеріалом, а також методами його збору, обробки й аналізу.

Фундаментальним положенням такого підходу стає принцип «елітарної демократії» Й. Шумпетера: демократія є систе-

мою вільної конкуренції еліт, що ведуть боротьбу за довіру та підтримку виборців. У будь-якому суспільстві реальна влада належить еліті, проте демократичний режим, на відміну від авторитарного та тоталітарного, характеризується відносною відкритістю елітних груп, прозорістю та відповідальністю їхньої діяльності.

Елітний плюралізм. Логічним продовженням концепції елітарної демократії стає такий напрямок теорії еліт, як «елітний плюралізм», представники якого (Д. Рісмен, Р. Дал) розвивають ідеї множинності еліт як наслідку дисперсії влади в сучасному суспільстві та заперечують наявність монолітної згуртованої привілейованої еліти. Існує багато еліт, кожна з яких має вплив у певній специфічній сфері діяльності. Еліти виступають як представники інтересів так званих «материнських груп». Конкуренція між елітами є продовженням загальної соціальної, політичної, економічної конкуренції між соціальними групами в сучасному суспільстві.

Критичні концепції еліти. Протилежні ідеям «елітного плюралізму» погляди стосовно структури та функцій еліти в сучасних західних суспільствах притаманні представникам критичних концепцій еліти (Ч. Р. Мілс, Ф. Хантер, У. Домхоф). Даний підхід відстоює ідею про наявність єдиної згуртованої пануючої еліти, що контролює ключові позиції в політичній, економічній, військовій ієрархіях та інших важливих соціальних інститутах. Згуртування пануючої еліти здійснюється на основі спільних інтересів, намагання зберегти свій привілейований статус, а також завдяки спільності стилю життя, родинним та товариським зв'язкам. При цьому підкреслюється глибока різниця між елітою і масами. Пануюча еліта відтворюється переважно на базі власного соціального середовища, практично перекриваючи канали рекрутування на важливі пости вихідцям з інших соціальних груп. Маси майже не мають ефективних шляхів впливу на діяльність еліти, в той час як еліта, завдяки сучасним технологіям маніпулювання масовою свідомістю, має широкі можливості для реалізації своїх інтересів.

Хоча єдиної теорії, що охоплює всі аспекти феномена еліт, досі не вироблено, сучасні теорії еліт являють собою перспективний напрямок наукового пошуку, що базується на ретельно розробленій системі категорій і методів, які дозволяють

вирішувати широке коло теоретичних і практичних проблем. Розглянемо основні поняття та характеристики, які використовуються для дослідження еліт у сучасній політичній соціології.

Поняття еліти. Вивчення базових категорій теорії еліт почнемо з поняття самої еліти. Саме слово «еліта» походить від латинського *eligere* – обирати, відбирати. Пізніше воно трансформувалось у французьке слово *elite* – «найкраще, добірне, обране».

У повсякденній мові під елітою зазвичай мають на увазі кращих представників визначеної сфери діяльності. В історії соціології таке розуміння даного терміна зустрічається вже у В. Парето. «Припустимо, – писав В. Парето, – що в кожній галузі людської діяльності кожному індивіду дається індекс, що служить оцінкою його здібностей, подібно до екзаменаційної оцінки в школі <...> сукупність людей, кожна з яких одержала у своїй галузі найвищу оцінку, ми називаємо елітою»¹⁰⁰. Такий підхід до еліти дістав широке поширення. Прийнято говорити не тільки про політичну, але і про артистичну, спортивну, навіть кримінальну еліту.

Однак В. Парето не обмежувався тільки критерієм «кращого». Іншим підходом до виділення еліти в нього служить місце в ієрархії влади. Еліта при цьому трактується як люди, «що займають високе положення відповідно до ступеня свого впливу і політичної і соціальної могутності»¹⁰¹. Таким чином, згідно з Парето, сутнісними властивостями еліти є, по-перше, висока позиція в ієрархії влади, по-друге, вплив, соціально-політична могутність, і, по-третє, високий престиж.

Підхід В. Парето до визначення еліти відбив два можливих шляхи для визначення даного поняття: «кращі у певній сфері діяльності» і «ті, що мають владу в певній сфері діяльності». Перший підхід ми назвемо ціннісним, або аксіологічним. Існування еліти тут пояснюється деякою перевагою у певному ціннісному відношенні – інтелектуальним, моральним тощо.

¹⁰⁰Парето В. Компендиум по общей социологии / В. Парето // Антология мировой политической мысли: в 5 т. / под ред. Г. Ю. Семигина. – М. : Мысль, 1997. – Т. 2: Зарубежная политическая мысль. XX в. – С. 68.

¹⁰¹Там само. – С. 69.

Другий підхід – кратологічний: існування еліти виводиться з розподілу в суспільстві влади і впливу.

Очевидно, що в принципі наявні підходи не є взаємовиключними, іноді вони можуть накладатися один на один, коли якісно кращі представники суспільства або групи мають максимальну владу. Але, як правило, на практиці вони розходяться. Звідси виникають численні спроби створення і практичного здійснення теорій, метою яких є забезпечення владою кращих, гідних. Звідси ж випливає й інша тенденція: обґрунтування групами, що знаходяться при владі чи претендують на неї, своєї гідності, своєї обраності, тобто виробництво ціннісно-нормативних зразків, що підтримують легітимність панування.

При переході з концептуального на операціональний рівень виникає необхідність визначення чітких критеріїв виділення конкретних представників еліти. У політичній соціології розроблені такі підходи до вирішення даної проблеми:

- **позиційний підхід**, у межах якого приналежність чи неприналежність індивіда або групи до еліти визначається відповідно до їхнього місця в офіційній соціально-політичній структурі суспільства;

- **репутаційний підхід**, що як найважливіший критерій «елітарності» тих чи інших груп населення виділяє політичну впливовість;

- **десизійний** (аналіз прийняття рішень) **підхід**, відповідно до якого до еліти належать люди, що приймають політичні рішення чи здійснюють істотний вплив на прийняття останніх.

Позиційний підхід виходить з того, що особи, які займають високі посади, відповідно, мають вплив і владу. Прикладом такого підходу може служити операціональне визначення еліти США, вироблене Т. Даєм, який вважає, що до неї входять «індивіди, що займають вищі позиції в інституціональній структурі США». Процедура виділення еліти при цьому відносно проста, варто лише окреслити коло посад, яке можна вважати високими, і персональний склад еліти відомий. Однак така простота, мабуть, погрожує небезпекою помилитися, прийнявши виконавців чужої волі за самостійно діючих акто-

рів, обійшовши увагою реальних можновладців, які не обіймають офіційні посади.

Таким чином, проблема полягає в тому, що висока формальна позиція не завжди означає відповідний рівень впливу і навпаки. Вирішити її допомагають репутаційний і десизійний підходи.

Репутаційний підхід ґрунтується на думках обізнаних осіб про те, хто в дійсності має владу. Метод репутаційного аналізу був уперше застосований Ф. Хантером у роботі, присвяченій дослідженню структури влади в Атланті. Експертні оцінки дозволяють відрізнити тих, хто займає високі посади, але реально безсилі, від тих, хто насправді впливає на політичні процеси. При цьому виникає проблема пошуку таких добре інформованих експертів. Крім того, недоліком є суб'єктивізм думки експертів, на них прямим чином позначаються ступінь їхньої поінформованості й особисті переваги.

При десизійному підході вивчається вплив тих чи інших акторів на прийняття певних рішень. Метод аналізу прийняття рішень був успішно застосований Р. Далем. Такий метод може вважатися найбільш точним з існуючих. Однак при вивченні широкого спектра еліт чи широкого діапазону рішень його застосування дуже скрутне. Крім того, при цьому підході поза увагою залишаються особи, що безпосередньо не беруть участь у процесі прийняття остаточних рішень, але суттєво впливають на формування порядку денного для майбутнього обговорення.

Спільне використання різних методів дозволяє вносити необхідні корективи і зменшувати можливість помилок. У той же час це збільшує витрати на дослідження.

Характеристики еліти. За більш ніж вікову історію свого розвитку в рамках теорії еліт розроблений широкий категоріальний апарат, що дозволяє вивчати реальні процеси функціонування і розвитку еліт. Усю сукупність категорій, що використовуються для опису еліт, можна розбити на три основні групи. До першої групи належать характеристики персонального складу елітних груп. Друга група містить у собі структурні характеристики еліти. До третьої включаються категорії, що описують елітні зміни, іншими словами – динамічні характеристики еліти. Розглянемо більш докладно основні поняття, що використовуються в дослідженнях еліт.

Характеристики персонального складу еліти. Після визначення персонального складу еліти перед дослідником постає питання, що собою становлять люди, які входять до неї? Яке їхнє соціальне походження, інтереси яких груп вони представляють, які їхні установки й орієнтації? І яким чином усі ці характеристики впливають на функціонування еліти і політичної системи в цілому? Відповіді на ці питання можна отримати, дослідивши властиві членам еліти характеристики, наприклад, соціальне походження, освіту, національність, а також їхні основні установки й орієнтації.

Дана проблематика розроблялась ще в роботах класиків теорії еліт і досить широко поширена в сучасних дослідженнях еліти. Зокрема, вивчення соціальної бази еліти, соціального походження (social background) мають давню традицію, починаючи з робіт Г. Моска, який описав механізм соціальної селекції і формування «правлячого класу», а також досліджень Р. Ч. Мілса та У. Домхофа, які показали важливу роль спільності соціального походження й освіти в зміцненні і збереженні пануючих позицій правлячих кіл американського суспільства.

У сучасних дослідженнях еліт дані питання активно вивчаються завдяки аналізу біографій представників елітних груп. Залежно від цілей і задач дослідження предметом вивчення можуть виступати різні біографічні дані. Основні показники – регіональне представництво, гендерні, конфесіональні, національні розходження, кар'єрні переміщення. Поряд з походженням і освітою важливу роль серед механізмів елітоутворення і соціального огороження відіграють характеристики стилю життя представників елітних груп.

Особливу групу властивостей складають орієнтації й установки членів еліти. Вивчення даних характеристик дозволяє, зокрема, визначити частку прихильників тієї чи іншої ідеї серед еліти: демократія – авторитаризм, зовнішньополітичні орієнтації, ринок – державне регулювання тощо.

Структурні характеристики елітних взаємодій. Структура еліти розкривається за допомогою таких понять, як «елітна конфігурація», «інтеграція», «диференціація», «елітний консенсус». Найбільш загальною структурною характеристикою виступає поняття елітної конфігурації, яке означає сукупність стійких зразків відносин між елітними акторами.

Досить поширеною в сучасних дослідженнях елітної структури є модель елітної конфігурації Дж. Хіглі, який використовує два критерії: ступінь єдності (інтеграції) еліти та міра її диференціації.

Єдність (інтеграція) еліти має два виміри: нормативний та інтеракційний. Нормативний вимір включає сукупність поділюваних елітними акторами переконань, цінностей і норм, у тому числі неформальних правил гри, що стосуються доступу до прийняття політичних рішень, політичної конкуренції, обмежень на участь у політичній діяльності. Інтеракційний вимір елітної інтеграції являє собою сукупність мереж і каналів включення, за допомогою яких елітні актори одержують відносно гарантований доступ до ключових центрів прийняття рішень.

Поняття елітної диференціації відбиває міру соціальної неоднорідності елітних акторів, їхньої організаційної розмаїтості та відносно автономії як стосовно держави, так і в порівнянні один з одним.

В елітній диференціації також виділяють два виміри: горизонтальний і вертикальний. Сутність першого складає тенденція еліт ставати гетерогенними, частково автономними. Така тенденція виявляється в існуванні функціонально відмінних елітних сегментів (політична, економічна, адміністративна, військова, релігійна, інтелектуальна еліти). Вертикальна диференціація включає відносну незалежність еліт від тиску мас і контролю з боку інтернаціональних інститутів.

Поєднання сильної / слабкої інтеграції та широкої / вузької диференціації дає 4 типи елітної конфігурації, що представлені в табл. 4.1.

Консенсуальна еліта (консенсуально об'єднана еліта) утворюється в результаті нормальної політичної конкуренції через механізми політичних торгів і угод між елітними групами, що проходять у рамках прийнятих правил гри, формалізованих у конституції й електоральних законах. Завдяки виробленню певних загальноприйнятих норм, загальних уявлень і мережі взаємодій стає можливою інтеграція різних конкуруючих елементів еліт, досягається гармонізація різних інтересів. Консенсуальна еліта, таким чином, є основою стабільної консолідованої демократії.

Таблиця 4.1

Типи елітної конфігурації за Дж. Хіглі

		Елітна інтеграція	
		Сильна	Слабка
Елітна диференціація	Широка	Консенсуальна еліта	Фрагментована еліта
	Вузька	Ідеократична еліта	Розділена еліта

Ідеократична еліта (ідеологічно об'єднана еліта) виникає в ситуації глибокої кризи, коли ідеологія чи національні інтереси інтегрують дії еліт, що відбивається в гомогенізації їхніх установок. Дослідники відзначають такі властивості ідеократичної еліти, як високий ступінь внутрішнього примусу, контроль за «чистотою переконань», наявність неформальної ієрархії, що пронизує правлячу партію. Даний тип сприяє розвитку тоталітарних режимів.

Фрагментована еліта виникає у ситуації стрімкого зростання різних політичних, економічних, культурних та інших груп у процесі демократичних переходів, особливо в періоди різких кардинальних соціальних змін, викликаних раптовим розпадом політичних режимів. Незважаючи на формування слабких елітних пактів і ситуативних перемир'їв, спрямованих на припинення відкритого політичного протистояння, у даній ситуації відсутній стійкий консенсус щодо базових цінностей і «правил гри». Даний тип елітної конфігурації сприяє розвитку нестабільних неконсолідованих демократій.

Розділена (роз'єднана) еліта складається із ситуативних союзників, що дотримуються різних переконань і норм політичної поведінки, відкрито конфронтують між собою і соціально-політичними інститутами, що ставлять під сумнів правомірність їхнього панування. Дана конфігурація виникає в ситуації глибокого тривалого конфлікту, в якому боротьба йде не просто за політичну владу, але також і за політичні та громадянські права і свободи, а іноді й за фізичне існування. Ці конфлікти відрізняються явною глибокою ворожістю, відсутністю довіри і діалогу між протидіючими сторонами. Така ситуація сприяє розвитку авторитарних режимів.

Динамічні характеристики еліти. Процеси формування і зміни еліт у науковому аналізі розглядаються за допомогою таких категорій, як «елітні зміни», «репродукція», «трансформація», «циркуляція», «рекрутування».

Найбільш загальною категорією, що описує динамічний аспект функціонування еліт, виступає поняття «елітних змін». У першу чергу, під елітними змінами розуміють зміни в складі еліти, що є результатом горизонтальної і вертикальної соціальної мобільності її членів та характеризуються за допомогою понять «циркуляція», «рекрутування», «екскорпорація».

Поняття елітної циркуляції вживається у вузькому і широкому значеннях. У першому випадку під елітною циркуляцією розуміють процес внутрішньоелітних переміщень, зміни позицій елітними акторами. У більш широкому змісті елітна циркуляція інтерпретується як зміна еліт, іншими словами – як синонім елітних змін.

Дж. Хіглі виділяє два ключових аспекти елітної циркуляції: масштаб (*scope*) і режим (*mode*) (див. табл. 4.2). Під масштабом він розуміє горизонтальний ряд призначених позицій і вертикальну глибину соціального простору, з якого відбувається набір нових членів еліти. Як правило, горизонтальний і вертикальний виміри елітної циркуляції доповнюють та підсилюють один одного. Відповідно, щодо масштабу циркуляція може бути вузькою і поверхневою чи широкою і глибокою.

Таблиця 4.2

Типи елітної циркуляції за Дж. Хіглі

		Масштаб	
		Широка і глибока	Вузька і поверхнева
Режим	Поступова і мирна	Класична циркуляція	Репродуктивна циркуляція
	Раптова і насильницька	Замінююча циркуляція	Квазізамінююча циркуляція

Режим елітної циркуляції визначається через такі характеристики, як швидкість і спосіб здійснення даного процесу. Циркуляція може бути раптовою і насильницькою, наприклад, як результат революції чи перевороту, або поступовою і мирною, коли зміни в складі еліт відбуваються за допомогою

стандартних процедур голосування, призначення на посаду, індивідуальних переміщень.

Рекрутування чи *інкорпорація* еліти являє собою процес залучення нових людей до складу елітних груп. У процесі рекрутування політичної еліти найважливіші моменти – широта її соціальної бази, коло осіб, що здійснюють відбір еліти (селекторат), процедура, механізм відбору. Виходячи з цих критеріїв виділяють два ідеальних типи рекрутування – відкритий і закритий.

Закритий тип характеризується вузькістю соціальної бази еліти. Це панівний клас, що монополізує політичну владу. Всі елітні позиції зайняті його ставлениками. Закритий тип характерний для традиційного суспільства, а також тоталітарних і авторитарних режимів.

Відкритий тип зазвичай ґрунтується на відборі, що має вигляд чесного конкурсу, при якому вирішальним є особисті якості людини, його здібності, освіченість, моральні характеристики, а не соціальний стан, приналежність до певного привілейованого класу, угруповання, національності.

Безумовно, суспільство з цілком відкритою чи абсолютно закритою елітами – «ідеальні типи», реальні політичні системи лише наближаються до одного чи іншого.

До числа ключових понять, що описують процес рекрутування еліти, також належать «механізми рекрутування» та «канали рекрутування».

Механізми рекрутування політичної еліти – принципи висування до її складу новобранців (кривне споріднення, спадкування, володіння власністю, професійна компетентність, партійна приналежність, особиста відданість, старшинство чи вислуга років, протекціонізм тощо).

Канали рекрутування – шляхи просування до вершини політичної ієрархії: державний апарат, органи місцевого самоврядування, армія, політичні партії, релігійні організації, система освіти.

Поняття *екскорпорації* відбиває процеси спадної мобільності членів еліти. О. Криштановська пропонує таку типологію ексکورпорації елітних акторів:

1. Повна ексکورпорація: витіснення з елітних позицій, пов'язане як із втратою офіційної посади, так і з позбавленням ресурсів влади, що призводить до переміщення людини в нееліту.

2. Часткова ексکورпорація, що може прийняти такі форми, як:

- де-формалізація – позбавлення члена еліти формальної державної посади при збереженні певних обсягів владних ресурсів і капіталів, придбаних у ході елітної діяльності;
- де-капіталізація (експропріація) – позбавлення члена еліти політичного капіталу чи можливості ним оперувати зі збереженням формального статусу;
- резервація – переміщення людини в «резервації», екс-елітні зони, з яких він знову може бути затребуваний.

Крім змін у персональному складі, елітні зміни включають зрушення в якості еліти, наприклад, коли змінюються соціальна база еліти або показники її групової свідомості, а також елітній структурі.

Розрізнення, з одного боку, змін у персональному складі еліти, а, з іншого боку, якісних і структурних змін приводить до виділення двох типів елітних змін: *відтворенню (репродукції) еліти й елітної трансформації*.

Відтворення (репродукція) еліти – зміни еліти, що обмежуються горизонтальною і вертикальною елітною мобільністю, не торкаючись якості та конфігурації елітних груп.

Елітна трансформація – процес кардинальних змін, що включає не тільки зміну персонального складу, але і зміну його якісних характеристик, а також структури внутрішньо-елітних і мас-елітних взаємодій, ціннісно-нормативної та інституціональної бази функціонування еліт.

Важливою характеристикою елітної трансформації є її *спрямованість*, що фіксує домінуючі тенденції в зміні якості і конфігурації еліт. При цьому, як показує практика пострадянських змін елітних груп, важливо враховувати й усвідомлювати нелінійний, стрибкоподібний характер елітних трансформацій, наявність контртенденцій, у результаті чого можливі повернення до минулих станів. Така ситуація переваги контртенденцій, що виявляється в поверненні до характеристик вихідної моделі елітних змін, дозволяє говорити про *реверсивну спрямованість* елітної трансформації.

Зворотній бік елітних змін відбивається такою категорією, як «*наступність еліт*», що також може бути схарактеризована з погляду персональної, якісної і структурної складових.

Навіть найрадикальніші зміни еліт мають певну міру наступності. Обґрунтування її необхідності пов'язано, в першу чергу, з потребою в кваліфікованих управлінських кадрах, від яких залежить ефективне рішення різних задач державного управління в умовах соціальних трансформацій. У той же час надмірно високий ступінь елітної наступності може негативно впливати на процес соціальних змін. Таким чином, проблема співвідношення змін і наступності еліт стає однією з найбільш актуальних в умовах суспільств, що трансформуються.

Походження і структура сучасної української еліти.

Для розуміння процесів, що відбуваються з елітними групами в сучасній Україні, важливо вивчити історичні передумови їхнього формування і розвитку. Насамперед, варто враховувати той факт, що еліти незалежної України є прямими спадкоємцями традицій радянської так званої «партійно-номенклатурної еліти». Таким чином, аналіз становлення і розвитку сучасних політичних еліт Росії, України й інших держав, що виникли на території Радянського Союзу, вимагає розгляду загальних характеристик радянської партійно-господарської еліти.

Поняття номенклатури. Характер елітних груп у суспільствах державного соціалізму є предметом широких дискусій. Найбільш розповсюдженим підходом є розгляд еліти суспільств державного соціалізму крізь призму поняття «номенклатура». При цьому дане поняття не дістало однозначного трактування, для нього характерна поліваріантність значень, обумовлена історичним, політичним, ідеологічним контекстом.

Спочатку в радянському суспільстві під номенклатурою розуміли список посад відповідальних працівників, призначення на які відбувалося за умови затвердження кандидатури відповідним партійним комітетом. Введення даного поняття в науковий дискурс пов'язано з роботами М. Восленського, який розумів номенклатуру як соціальну групу, що здійснює функцію класового панування, тобто як панівний клас. До даного трактування партійно-номенклатурної еліти як пануючого класу в суспільствах державного соціалізму примикає концепція «нового класу» М. Джиласа.

І М. Восленський, і М. Джилас критикують положення офіційної радянської комуністичної ідеології, що декларує відсутність у радянському суспільстві класових антагонізмів

і експлуатації, а в перспективі – створення безкласового суспільства. Відповідно до їх точки зору, така ідеологія створює ілюзію рівності, маскуючи справжній стан речей, який полягає в тому, що в країнах, де правлять комуністичні режими, пануюче положення займає згуртований, монолітний клас «політичної бюрократії» (за М. Джиласом) чи «номенклатури» (у термінології М. Восленського). Даний клас, що веде своє походження від організації професійних революціонерів, після перемоги революції концентрує у своїх руках усю повноту політичної, економічної та ідеологічної влади, забезпечує собі привілейоване положення, придушує найменші спроби протесту й інакомислення. Поставивши під свій контроль колективну державну власність, номенклатура експлуатує клас найманих робітників.

Основні характеристики радянської номенклатурної еліти

Монолітність. Найбільш розповсюджена точка зору на радянську номенклатуру трактує її як монолітну, гомогенну структуру, у рамках якої відсутні які-небудь фракції і субелітні групи. Однак детальні дослідження елітної структури радянського суспільства показують, що ступінь єдності номенклатури на різних фазах її розвитку не був постійним.

Як відомо, ядром нової еліти, що прийшла до влади в 1917 р., стала партія більшовиків, що відрізнялася монолітністю, залізною дисципліною, жорсткою організацією. Завдяки цим принципам більшовики на чолі з В. Леніним захопили й утримали владу, і саме ці принципи лягли в основу функціонування радянської номенклатурної еліти.

Однак уже в останні роки життя В. Леніна намітилися множинні внутрішньоелітні розколи, що відкрито проявилися після його смерті. Таким чином, у період 1920-х і початку 1930-х рр. структура радянської еліти відхиляється від стандартів монолітності і гомогенності. Зароджуються тенденції корпоративізації, формуються так звані «клієнтели» – неформальні об'єднання представників номенклатури на основі особистої відданості певному лідерові.

Ситуація докорінно змінюється в період зрілого сталінізму. Сталінський терор і масові репресії, що торкнулися всіх

ешелонів і сегментів радянської еліти, призвели до фактичного знищення старої «ленінської гвардії», припинили відцентрові тенденції, тим самим зміцнивши монолітність і єдність номенклатури. До кінця періоду правління Й. Сталіна будь-які прояви корпоративізму усередині еліти придушувалися регулярними чищеннями, терором, атмосферою страху і недовіри. Саме в 1930–50-ті рр. монолітність номенклатури досягає свого максимального значення, а радянська еліта найбільшою мірою відповідає ідеальному типу номенклатурної еліти, що панує в тоталітарному суспільстві.

Прихід до влади М. Хрущова знаменував собою припинення масових регулярних репресій щодо номенклатури. У нових умовах з 60-х рр. XX ст. поступово монолітність номенклатури підточується зсередини. Спостерігається створення груп інтересів. При цьому слід зазначити, що групи інтересів в умовах державного соціалізму істотно відрізняються від груп інтересів у суспільствах західного типу. Ця специфіка пов'язана з тим, що групи інтересів у радянському суспільстві не є інститутами громадянського суспільства, а формуються в надрах самих бюрократичних структур, хоча опосередковано можуть представляти й інтереси певних шарів та прошарків суспільства.

Таким чином, радянська еліта протягом 1960–80-х рр. стала усе менш однорідною, у ній почали виявлятися різні корпоративні інтереси. Партійний апарат, директорський корпус, державна бюрократія, керівництво КДБ та інші сегменти номенклатури вели між собою в рамках «бюрократичного торгу» перманентну боротьбу за ресурси і пільги. Але аж до перебудови внутрішні протиріччя, міжфракційна боротьба не виходили на поверхню.

Ідеологічна єдність. Дана характеристика тісно пов'язана з попередньою. Її еволюція відбиває ступінь монолітності номенклатури. Як і монолітність, ідеологічна єдність радянської еліти свого максимального значення досягає в 30–50-ті рр. XX століття. До цього періоду ще були можливі внутрішньопартійні дискусії щодо шляхів реалізації комуністичної програми розвитку. У подальший час у період застою спостерігається такий феномен, як подвійна мораль, подвійна свідомість. Зовні всі представники номенклатури дотримуються офіційних догм комуністичної ідеології. І в той же час у міру

руйнування монолітності та згуртованості номенклатури, усвідомлення різними елітними групами своїх інтересів зароджується ідеологічний конфлікт, що переходить у відкриту фазу в роки перебудови.

Рекрутування. Зазвичай радянська номенклатурна еліта представляється як класичний приклад закритої системи рекрутування. Але при цьому варто пам'ятати, що в різні періоди існування радянської еліти процес її рекрутування мав істотні розходження.

Так, у сталінський період для процесу елітоутворення характерні значні ротації членів еліти, пов'язані з репресіями і чищеннями, а також добір і просування на основі меритократичного критерію. Перманентні чищення виступають як специфічний механізм елітної ротації, що дозволив наприкінці 1930-х рр. різко оновити персональний склад радянської еліти.

У період застою домінуючою тенденцією стає консервація, значне уповільнення елітної циркуляції. У 1960–80-ті рр. методом добору членів правлячого класу все більше ставали протекція та сімейність, і номенклатура стала відтворюватися на власній основі. Фактично виникало навіть спадкоємне право на входження до номенклатури. Таким чином, вертикальна мобільність, особливо на вищих рівнях владної ієрархії, була істотно обмежена. У результаті складається класична ситуація, описана В. Парето: закритість еліти призводить до її вихорощення і краху.

У той же час можна відзначити інтенсивні горизонтальні переміщення усередині радянської еліти. На перший план виходять такі принципи рекрутування, як особиста відданість, вбудованість у патрон-клієнтельні відносини. Іншими словами, у процесах елітоутворення в 1970–80-ті рр. істотну роль став відігравати фактор соціального капіталу, елітні мережі.

Привілеї. У роботах М. Восленського і М. Джиласа значний акцент був зроблений на привілейованості положення еліт у країнах державного соціалізму. Основою привілейованого положення номенклатурної еліти було монополне право розпорядження державною власністю на засоби виробництва й інших ресурсів. Радянське суспільство – це суспільство адміністративного розподілу. Номенклатура займала пануючі позиції в системі розподілу ресурсів.

Але при цьому варто особливо підкреслити, що контроль над власністю виявлявся в правах розпорядження, правом власності номенклатура не володіла. І це значною мірою обмежувало можливості закріплення елітного статусу та його передачі в спадщину.

Трансформація радянської номенклатурної еліти. Процеси елітних змін, у результаті яких на основі радянської номенклатурної еліти сформувалися нові еліти незалежних пострадянських країн, привертають увагу дослідників протягом півтора десяти років. Актуальність даної проблематики обумовлена, в першу чергу, провідною роллю елітних акторів у процесах соціальних трансформацій у пострадянських країнах. Зокрема, політичний розвиток цих країн після розпаду СРСР багато в чому визначається специфікою функціонування і розвитку національних еліт, що, головним чином, пов'язано зі зростанням у трансформаційний період ролі елітних груп на тлі слабкості переутворених і новостворених соціальних інститутів.

Зміни номенклатурної еліти наприкінці 1980-х рр. були складовою частиною більш широкого процесу трансформації радянського суспільства, результатом якого стало руйнування монополії КПРС на політичне панування, впровадження ринкових механізмів в економіці та розпад самого СРСР. При цьому, з одного боку, елітні групи були ключовими акторами, від дій яких багато в чому залежав результат трансформації соціальної системи, а з іншого, – вони самі переживали етап трансформації, тобто зміну структурних і якісних характеристик радянської номенклатурної еліти.

Елітна трансформація к. 1980 – поч. 1990 рр. була логічним продовженням процесів зміни радянської еліти в надрах номенклатурної системи. Ці процеси породжувалися, підсилювалися і спрямовувалися цілим комплексом факторів. Розрізняють зовнішні умови, що задавали контекст елітної трансформації, і внутрішні імпульси, що визначали напрямки та динаміку змін елітних груп у 1980–90-ті роки. До числа перших можна віднести системну кризу радянського суспільства, слабкий розвиток структур громадянського суспільства в СРСР, зовнішньополітичний тиск.

Системна криза радянського суспільства і викликана цією кризою трансформація всієї соціальної системи стали основ-

ним фоном елітних перетворень. У 1980-х рр. все помітнішими ставали такі прояви загальносистемної кризи, як неефективність управління економікою, зовнішньополітичні поразки, неадекватність комуністичної ідеології реаліям суспільства так званого «розвиненого соціалізму».

Кризові явища свідчили про нездатність радянської номенклатурної еліти налагодити ефективний процес керування суспільством, про невідповідність її якостей, принципів діяльності, що беруть свій початок у практиках періоду прискореної модернізації (1920–30-ті роки), новим реаліям і викликам.

Таким чином, криза командно-адміністративної системи управління, зниження потреби в мобілізаційних методах розвитку і перехід до багатуукладної економічної системи, впровадження легальних ринкових механізмів, принципів політичного плюралізму, конкуренції, демократії вимагали кардинальних змін якісних і структурних характеристик еліти радянського суспільства, а також відкривали нові можливості та перспективи для її представників.

Радянське суспільство було вертикально інтегрованим суспільством. Тому горизонтальні мережі громадянської довіри, структури громадянського суспільства були слабкими. А формальні інститути громадянського суспільства (громадські організації, профспілки) були інтегровані у вертикальні структури влади, що мали єдиний центр управління (комуністична партія). Фактично автономні, незалежні, добровільні об'єднання громадян (за винятком маргінальних груп дисидентів і культурного андеграунду) до початку активної фази трансформації (перебудови) були відсутні.

У силу цього в процесі своєї трансформації радянська номенклатурна еліта практично не мала серйозної конкуренції і тиску з боку контреліт, що формуються на основі структур громадянського суспільства. У результаті саме колишні члени радянської номенклатури зайняли ідеологічну нішу прихильників реформ і з легкістю частково витіснили, частково інкорпорували нечисленних представників контреліт.

Розглядаючи процес трансформації еліт у країнах державного соціалізму, не можна не враховувати роль зовнішньополітичного фактора. В останній чверті XX ст. в рамках глобальної системи нерівностей формується група акторів, які

володіють ресурсами, що дають їм можливість мати істотний, систематичний вплив на розвиток усього світового співтовариства. У літературі дана група описується поняттям «глобальна еліта», «глобальний політичний клас», «транснаціональний правлячий клас».

Незважаючи на характерну для суспільств державного соціалізму закритість, прагнення відгородитися від впливу капіталістичних країн, з часом країни соціалістичного табору стали розширювати своє співробітництво з провідними країнами Заходу в різних сферах діяльності. Тим самим громадяни цих країн, і в першу чергу, представники елітних груп, одержують більш широкі можливості для знайомства з культурою західного суспільства, у тому числі масовою культурою споживання. Під впливом даного фактору змінюється групова свідомість номенклатурної еліти, яка стає провідником масової культури споживання і тим самим реалізує інтереси транснаціонального правлячого класу.

Внутрішніми факторами елітної трансформації в СРСР стали плюралізація, корпоративізація і розкол номенклатурної еліти на кілька груп, усвідомлення цими групами своїх групових інтересів, зокрема прагнення зняти обмеження на права власності та привілеї, а також фактор соціального капіталу й елітних мереж.

Посилення внутрішньої диференціації зовні монолітної радянської номенклатурної еліти було одним із ключових факторів не тільки елітної трансформації, але і змін усього радянського суспільства. До середини 1980-х рр. основними відносно автономними сегментами еліти виступали ідеологічні, регіональні і галузеві еліти, що відрізнялися своїм соціальним станом, місцем у структурі виробництва та розподілу, політичною свідомістю, ідеологічними установками й орієнтаціями.

Зростаюча плюралізація радянських еліт доповнювалася ростом самосвідомості елітних груп. Усвідомлення ними своїх групових інтересів сприяло виробленню відповідних стратегій розвитку. Одним з найбільш значущих факторів, що визначали стратегію розвитку елітних груп у період трансформації, стало усвідомлення членами еліти обмеженого характеру привілеїв і права власності на ресурси, що знаходяться в їхньому розпорядженні.

У рамках номенклатурної системи привілеї були закріплені за посадою, а не за даним конкретним індивідом. Тому представники партійної і господарської номенклатури повинні були їх постійно відпрацьовувати і користувалися ними лише доти, доки зберігали свою позицію в ієрархії влади. Зняття зі своєї посади призводило до автоматичної втрати більшої частини привілеїв. Крім того, привілеї були обмежені сферою споживання, члени радянської номенклатурної еліти не могли легально обернути частину свого доходу в капітал і передати свої привілеї в спадщину.

Усвідомлення елітними групами протиріччя між широким правом розпорядження державною власністю, розподілу значних обсягів різних ресурсів і відсутністю права володіння, неможливістю легального нагромадження капіталів та передачі їх у спадщину привело до формування стратегії, спрямованої на трансформацію як структури внутрішньоелітних відносин, так і соціальної системи в цілому.

Серед внутрішньоелітних факторів елітної трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х років одним з найважливіших є соціальний капітал елітних акторів, породжуваний і акумульований елітними мережами. Основна роль даного фактора полягає в тому, що елітні мережі виступають структуроутворюючим елементом еліти, яка трансформується, а соціальний капітал елітних акторів виступає як каталізатор процесів конвертації інших форм капіталу.

Неформальні зв'язки компенсують слабкість чи відсутність інституціональних механізмів, що організовують і упорядковують взаємодію індивідів під час соціальних трансформацій. В умовах нестабільності становища і невизначеності ситуації важливого значення набуває взаємна довіра, заснована на перевірених часом відносинах, тривалих особистих зв'язках, що складають основу сформованих у рамках номенклатурної еліти мереж. З розпадом партійно-номенклатурної системи зберігаються елітні мережі, що сформувалися в її лоні. Більше того, членство в цих мережах чи близькість до них стає важливою конкурентною перевагою, що підвищує шанси актора зайняти домінуюче положення в тій чи іншій сфері діяльності у новій системі відносин, яка складається в ході трансформаційних процесів.

Яскравим прикладом дії фактора елітних мереж є масовий перехід колишньої партійної й адміністративної еліт радянського періоду в сферу бізнесу на початку 1990-х років. Ядро більшості нових підприємств, створюваних колишніми представниками номенклатури, складали «свої» люди, тобто колеги по роботі в органах КПРС, ВЛКСМ, місцевої і республіканської влади.

У результаті, завдяки наявності мережевого капіталу, стійких соціальних зв'язків представники радянської номенклатурної еліти, а також члени їхнього найближчого оточення одержали можливість зберегти і примножити ресурси влади та впливу, що забезпечують панування і високий соціальний статус у нових умовах. У силу цього, незважаючи на трансформацію структури і зміну цілої низки якісних характеристик пострадянських еліт, спостерігається значний ступінь наступності в персональному складі елітних груп.

Таким чином, з одного боку, наявність розвинених цільних елітних мереж забезпечило цілісність і стійкість структури функціонуючої еліти України в умовах невизначеності та нестабільності суспільства, що трансформується. Але, з іншого боку, це стало одним з головних факторів відсутності в пострадянській Україні різких кардинальних змін у персональному складі елітних груп у перші роки незалежності, що, у свою чергу, забезпечило високий рівень наступності при формуванні функціонуючої еліти в подальшому розвитку українського суспільства.

Необхідність залучення соціального капіталу як посередника в обміні владних повноважень на економічні активи пов'язана з напівлегальним характером процесів конвертації капіталів. Сформовані до середини 1980-х рр. елітні мережі поєднували надійних, перевірених, «своїх» людей. Для здійснення тіньових закритих взаємодій були потрібні надійні партнери, що користуються високою довірою. Елітні мережі надавали таку можливість, виступаючи як канали перерозподілу ресурсів.

Таким чином, на ранньому етапі розвитку ринкових відносин у республіках СРСР перевагу дістали соціальні мережі, що поєднують представників партійної номенклатури, великих галузевих чиновників і підприємців. Основою їхнього успіху

стала ціла низка привілеїв, у числі яких створення спільних підприємств, пільгові кредити, операції з нерухомістю й експортно-імпортні операції.

Можна стверджувати, що соціальний капітал елітних мереж виступив як каталізатор процесів взаємної конвертації інших форм капіталів, що складали ресурсний потенціал елітних акторів, передусім економічного, політичного, адміністративного. Процеси конвертації капіталів, у свою чергу, стимулювали елітну диференціацію і фрагментацію пізньої радянської еліти, а після розпаду СРСР – функціонуючих еліт у новостворених державах. У той же час взаємна конвертація капіталів у рамках елітних мереж до середини 1990-х рр. призвела до концентрації ресурсів у руках ключових акторів, що стає основою домінування в політичному просторі пострадянських країн політико-фінансових груп.

Становлення політичної еліти в Україні. У становленні елітних груп в Україні в роки незалежності можна виділити декілька фаз.

Фаза розпаду. У період перебудови радянська еліта вступила у фазу розпаду, яка характеризується зламом старої еліти, легалізацією нових елементів еліт, тобто появою нових політичних акторів (значна частина з них у силу стихійності процесу – випадкові люди), зміною організаційних, управлінських і політичних структур.

На уламках старої радянської номенклатурної еліти формується еліта незалежної України. З яких джерел вона формувалася?

1. *Представники колишньої номенклатурної еліти.* Протягом радянського періоду історії України тут була сформована регіональна номенклатурна еліта. У процесі розпаду наприкінці 1980-х рр. з її складу виділяються консервативне і реформістське крило (демократична платформа). Також можна говорити про такі сегменти, як господарська еліта (директорський корпус) і регіональні еліти. Структурний розпад номенклатурної еліти супроводжувався активізацією репродуктивних процесів. Зі сцени зішла брежнєвська когорта, що уособлюється в Україні фігурою В. Щербицького. Відбувалися великомасштабні перестановки серед керівників регіональних та місцевих партійних структур.

2. *Національно-демократична контреліта*. Наприкінці 1980-х рр. поряд із традиційною елітою починає формуватися нова, так звана *національно-демократична контреліта*, що набирала популярності в умовах кризи й занепаду комуністичної ідеології. Демократична контреліта формувалася переважно з представників україномовної інтелігенції, ідеологічними орієнтирами якої були встановлення державної незалежності, критика номенклатурного режиму, здійснення соціально-економічних реформ на демократичних принципах.

Саме демократичне крило партійної номенклатури, найбільш активні представники господарської і регіональних еліт та національно-демократична контреліта склали основу еліти незалежної України. Ці сили, представлені у Верховній Раді України, взяли курс на незалежність країни, проведення ринкових і демократичних реформ.

Однак, оцінюючи події початку 1990-х рр., не слід перебільшувати роль української еліти, що зароджувалась. Здобуття незалежності не було результатом гострої боротьби, що супроводжується мобілізацією народних мас. Можна говорити, що дана стратегія виявилася вигідною для представників радянської номенклатури, інтереси яких у даній ситуації збіглися з інтересами контреліти. В результаті події 1991 р. не призвели до радикальної зміни старої еліти. Найбільше постраждала в результаті цих подій кадрова партійна еліта, тому що була заборонена діяльність Комуністичної партії України і ліквідовані партійні органи влади. Усі інші групи номенклатури залишилися на своїх місцях.

На хвилі національно-демократичного відродження в перші роки незалежності до влади приходять представники контреліти, що здобула популярність в умовах кризи комуністичної ідеології. Однак їм не вдалося істотно похитнути позиції старої еліти, яка взяла на озброєння гасла націонал-демократів, що по-новому маркувало стару еліту, а разом з тим, допомагало зберегти реальну владу і реальну власність. У результаті найбільш численний і найбільш впливовий шар політичної еліти склали другий та третій ешелони номенклатури Комуністичної партії України, що швидко змінили свої ідеологічні і політичні прапори.

Як показав час, одна частина контреліти утрималася на високих посадах відносно недовго. Інша ж частина виявилася не в змозі реалізувати ті ідеї і гасла, що підняли її на елітні позиції. Вона інкорпоровалася в нову систему елітних відносин.

У цей період (початок 1990-х рр.) підвищується роль мережових взаємодій і мережевого капіталу, що стали основою формування регіональних політико-фінансових (адміністративно-економічних) груп. Органічний зв'язок керівництва регіонів із силовими і контролюючими структурами місцевого рівня, з великим місцевим бізнесом та кримінальними авторитетами приводить до того, що навколо керівників регіональних державних структур на ґрунті спільності економічних і політичних інтересів представників держапарату і комерційних структур формуються могутні регіональні адміністративно-економічні групи.

Таким чином, одним з основних підсумків фази розпаду стало формування до середини 1990-х рр. політико-фінансових груп, перед якими тепер постала задача легітимації свого статусу.

Фаза легітимації. Починаючи із середини 1990-х рр. політико-фінансові групи стали здобувати усе більшу значущість у суспільстві, активно впливати на політику, відстоюючи свої інтереси як у центральних органах влади, так і на регіональному рівні. Якщо перші роки незалежності деякою мірою сприяли демонтажу номенклатурних принципів формування і функціонування правлячої еліти, її відкритості, відновленню на більш широкій соціальній базі, то з обранням Л. Кучми Президентом України ситуація поступово змінюється.

За роки президентства Л. Кучми процеси структуризації в економіці поглибилися, змінилися, придбали низку нових рис. В організаційному плані на перше місце вийшли корпоративні, кланові об'єднання. Поступово оформилася і зміцнилася така елітна група, як фінансова, що активно включилася в конкуренцію за контроль над ресурсами. На перші ролі виходять провідні політико-фінансові групи, які представляють найбільш розвинені регіони країни, що прагнуть зміцнити своє домінуюче становище в масштабах усієї держави, легітимувати свій статус.

Таким чином, в другій половині 1990-х рр. відбувається активний процес формування вертикальних елітних груп, ре-

гіональні еліти стали наполегливо вибудовувати свої «колонії» у центрі. У ході цього процесу відбувалася «приватизація» партійних структур. Більшість українських партій були інкорпоровані в структуру різних адміністративно-економічних кланів і стали відігравати інструментальну роль в обслуговуванні економічних інтересів.

Фаза консолідації. Отже, наприкінці 1990-х рр. в Україні як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях простежується тенденція до формування консолідованої «партії влади» на чолі з президентом / губернаторами. У процесі елітної трансформації в Україні політичним елітам вдалося, переборовши період розпаду старих практик взаємодії, сформувати могутні політико-фінансові групи, що базуються на злитті адміністративних, економічних і символічних ресурсів, вибудувати вертикальні елітні колони, що включають партійні структури, підконтрольні засоби масової інформації, регіональні і галузеві лобі.

Можна говорити про наявність у даний період певного консенсусу еліт. Однак основою цього консенсусу стали не демократичні процедури і цінності, як в ідеальних моделях демократичних транзитів, а неформальні практики та правила, ситуативні інтереси. Тому і намічена наприкінці 1990-х рр. тенденція консолідації еліт мала хитливий характер, її опорою виступали не усталені механізми, а персональні зв'язки, особистісні відносини.

У цілому фаза консолідації знаменувала собою закінчення трансформації еліт в Україні, закріплення сформованих в результаті цієї трансформації практик та моделей поведінки елітних груп. Можна виділити такі характерні риси функціонування української політичної еліти, що склалися наприкінці 1990-х на початку 2000-х рр. в результаті трансформації радянської партійно-номенклатурної еліти в еліту незалежної України:

- тіньовізація політичного процесу, непрозорість внутрішньоелітних взаємодій, переважне використання неформальних каналів просування і захисту інтересів як найбільш ефективних у процесі прийняття рішень за такою моделлю взаємодій;

- клановість, тобто злиття економічного і політичного сегментів елітних мереж на ґрунті широкого обігу соціального

капіталу, які структурувались навколо певних фінансово-політичних груп, що виступали в ролі основних суб'єктів політичного процесу;

- посилення закритості еліти, прагнення до самозамкнутості, зниження ступеня відновлення та посилення репродуктивних процесів;

- домінування неформальних, мережевих каналів рекрутування, які орієнтовані на особисту відданість лідеру, наявність необхідних зв'язків, фінансові можливості акторів, які підтримуються такою мережею відбору;

- клієнтельно-патронажні зв'язки як основа взаємин всередині еліти, в результаті чого системоутворюючим принципом формування еліт стає особиста відданість лідеру групи (патронові).

Фаза деконсолідації (фрагментації) еліти. Консолідація української еліти виявилася хитливою через те, що її основою виступав не консенсус щодо базових цінностей і «правил гри», а лояльність Президенту, клієнтельно-патронажні зв'язки та інші неформальні механізми взаємодії. Вершиною владної піраміди була фігура президента Л. Кучми, навколо якої на певний період об'єдналися основні політико-фінансові групи країни. Збереження даної конфігурації вимагало постійних зусиль з боку Л. Кучми.

Нестійкість даної конфігурації ставала усе більш очевидною в міру наближення президентської кампанії 2004 року. Перші симптоми неузгодженості еліт почали виявлятися ще під час «касетного скандалу», акцій «Україна без Кучми», а потім виборчої кампанії на парламентських виборах 2002 року. Починаючи з виборів до Верховної Ради 2002 р., у міру наближення президентських виборів 2004 р. спостерігалось наростання відцентрових сил і розколу функціонуючої еліти України.

Розкол української еліти призвів до гострої політичної кризи, пік якої прийшовся на листопад-грудень 2004 року, коли українське суспільство було на порозі відкритого протистояння з залученням значних мас мобілізованих прихильників тієї чи іншої сторони конфлікту і збройних формувань. Завдяки укладанню компромісної угоди між елітними групами за участю міжнародних посередників вдалося знизити гостроту конфлікту і виробити оновлені «правила гри», зафік-

совані в змінах до Конституції України, прийнятих Верховною Радою України 8 грудня 2004 року. Однак, як показали подальші події, тим самим конфлікт був переведений до латентного стану. Реального елітного консенсусу на основі прозорих демократичних «правил гри» досягти досі ще не вдається.

Висновки

Основу соціологічного дослідження політичних еліт складають декілька теоретичних підходів, центральне місце серед яких належить класичним теоріям еліт (Г. Моска, В. Парето, М. Острогорський, Р. Міхельс), демократичному елітизму (Й. Шумпетер, Г. Ласуел), елітному плюралізму (Д. Рісмен, Р. Дал), критичним теоріям еліт (Ч. Р. Мілс, Ф. Хантер, У. Домхоф).

При визначенні поняття еліти використовуються ціннісний та кратологічний підходи, а при переході з концептуального на операціональний рівень – позиційний, репутаційний та десизійний.

Соціологічне дослідження політичних еліт включає аналіз характеристик персонального складу еліти (соціальне походження, установки та орієнтації, інтереси та цінності представників елітних груп тощо); структурних характеристик елітних взаємодій (елітна конфігурація, інтеграція / фрагментація, елітний консенсус тощо); динамічних характеристик еліти (зміни еліти, репродукція та циркуляція, рекрутування та ексکورпорація членів елітних груп та ін.)

Формування сучасної політичної еліти українського суспільства значною мірою обумовлено практикою функціонування радянської номенклатурної еліти, що характеризувалася такими рисами, як монолітність, ідеократичність, закрита система рекрутування, наявність системи привілеїв.

Література

1. Ашин Г. К. Курс истории элитологии / Г. К. Ашин. – М. : МГИМО, 2003. – С. 73–97; С. 174–221.
2. Гаман-Голутвина О. В. Определение основных понятий элитологии / О. В. Гаман-Голутвина // Полис. – 2000. – № 3. – С. 97–103.

3. Зоткин А. А. Львы и Лисы украинской политики / А. А. Зоткин. – К. : Наукова думка, 2010. – С. 7–87.

4. Куценко О. Д. Функционирующая элита: кристаллизация элитных сетей в Украине / О. Д. Куценко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х., 2001. – № 511. – С. 16–22.

5. Хигли Д. Демократия и элиты / Д. Хигли // Полития. – 2006. – № 2. – С. 22–31.

6. Шульга Н. А. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине / Н. А. Шульга. – К. : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2011. – С. 153–193.

Питання для самоконтролю

1. Які загальні риси є характерними для «класичних» теорій еліти? Як принципи «класичних» теорій еліти співвідносяться з іншими напрямками соціально-політичної думки початку ХХ століття?

2. Якими чинниками, на Вашу думку, обумовлено зростання інтересу до проблематики еліт у демократичних західних суспільствах та поява демократичних інтерпретацій теорії еліт у 30–40 рр. ХХ століття? Назвіть загальні принципи, притаманні цим теоріям.

3. Якими чинниками обумовлений розвиток теорії еліт наприкінці ХХ – початку ХХІ століття? Назвіть основні напрями сучасних досліджень еліт.

4. Проаналізуйте систему характеристик, що використовуються у дослідженнях еліт. Які методи, на Ваш погляд, можуть бути використані для дослідження тієї чи іншої характеристики?

5. Назвіть основні джерела утворення еліти в пострадянській Україні. Проаналізуйте вплив кожного з сегментів новоутвореної еліти на розвиток українського суспільства в роки незалежності.

Тема 5 _____

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В СОЦІАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ

Завдання: 1) визначити поняття політичної партії; 2) розглянути становлення та розвиток політичних партій; 3) охарактеризувати різні соціологічні підходи до аналізу політичних партій та їхньої соціальної сутності; 4) розглянути основні підходи до типологізації політичних партій; 5) визначити структуру та функції політичної партії.

Поняття політичної партії. Одним з важливих структуруючих елементів сучасної політичної системи є політичні партії, що вже за своєю етимологією відображають різницю, розділення інтересів соціальних акторів. Адже термін «партія» має латинське походження та означає частину, групу, що входить до складу більш великої спільноти.

Проте сутність сучасних політичних партій визначається не тільки розділенням, диференціацією інтересів. Адже сьогодні в суспільстві в цілому та у його політичній сфері, зокрема, можна спостерігати велику кількість найрізноманітніших колективних акторів, таких як групи інтересів, групи тиску, громадські організації різноманітної орієнтації та спрямування, політичні клуби та екстремістські угруповання, що об'єднують представників того чи іншого соціального класу, етнічної, конфесіональної, територіальної спільноти тощо. Усі вони мають свої специфічні інтереси та намагаються певним чином їх відстоювати.

Отже, для повного розуміння сутності політичної партії необхідно виокремити ті риси, що відрізняють її з-поміж інших політичних об'єднань громадян. У першу чергу, сучасна

політична партія відрізняється чітко визначеною стійкою організаційною формою, що, як правило, передбачає наявність таких компонентів, як центральний партійний апарат, стійкі місцеві структури, що підтримують регулярний зв'язок з центральним керівництвом, інститут фіксованого членства (детальніше про структуру партії далі).

По-друге, головною метою діяльності партії є боротьба за владу, її завоювання, утримання чи, принаймні, здійснення впливу на неї через участь у виборчому процесі, парламентській діяльності, формуванні урядових структур, органів місцевого самоврядування (на відміну від груп тиску, що не намагаються безпосередньо отримувати владу, а впливають на неї опосередковано, залишаючись у тіні).

По-третє, політичну партію відрізняє наявність певної ідеології чи політичної програми, що об'єднує навколо себе осіб зі спільними соціально-класовими, політичними, економічними, культурними, національними та іншими інтересами, цілями, ідеалами. Як правило, ідеологічні засади та програмні положення, що визначають цілі та завдання діяльності партії, мають універсальний характер на противагу специфічності цілей інших політичних об'єднань та громадських організацій.

Нарешті, важливим принципом діяльності політичних партій є забезпечення якомога більшої народної підтримки, мобілізація мас, починаючи від голосування і закінчуючи активним членством у партії.

Отже, **сучасна політична партія** являє собою певним чином організоване об'єднання політично активних громадян, діяльність яких спрямована на отримання влади з метою реалізації інтересів, потреб, цілей тих чи інших соціальних спільнот.

Історична еволюція та тенденції розвитку сучасних політичних партій. У загальному сенсі партії як групи, що суперничають одна з одною у боротьбі за владу, мають довгу історію. Термін «партія» в значенні групи осіб, що виступають на захист інтересів певної частини населення, вживався вже за часів античності. Так, хрестоматійним прикладом є повідомлення Арістотеля про партії мешканців гори, рівнини і прибережної частини міста в Афінах. Але в античній політичній літературі вживання слова «партія» ще не було чітко визначеним, і цей термін мав різні значення. Ним позначали як полі-

тиків довкола вождя (так говорили про партію Цезаря, Сулли тощо), так і групу людей, які керують державою.

Подібні партії є нестійкими, аморфними утвореннями, що не мають розвиненої організаційної структури, чітко сформульованої політичної програми. Це, швидше, протопартійні політичні об'єднання, які, до речі, довгий час отримували негативну оцінку з боку провідних політичних філософів. Ще римський політик і оратор Цицерон використовував слова «партія» виключно у негативному сенсі для означення «поганих неблагородних союзів». Негативне ставлення до партій є характерним для поглядів таких класиків політичної думки, як Т. Гобс, Ж. Ж. Руссо, А. де Токвіль, Дж. Ст. Міль, Дж. Вашингтон, Т. Джеферсон, які висловлювали занепокоєння тим, що діяльність та інтереси партій суперечать національним інтересам, розділяють суспільство, призводять до виникнення «держави в державі».

У сучасному ж розумінні партії як загальнонаціональні політичні структури, що мають чітке організаційне оформлення, виникають лише у другій половині XIX ст. як результат розвитку протопартійних політичних об'єднань в умовах раннього буржуазного суспільства протягом XVII – поч. XIX століття. Процес становлення політичних партій сучасного типу тісно пов'язаний з розвитком індустріального суспільства, змінами у системі соціальної стратифікації, зокрема її політичного аспекту, появою нових соціальних класів, залученням широких народних мас до політичного процесу, утвердженням парламентаризму та представницької демократії, розширенням виборчих прав, зміцненням структур громадянського суспільства.

Яким же чином протопартійні утворення раннього буржуазного суспільства перетворилися на політичні партії сучасного типу? Одним з перших соціологів свою відповідь на це питання запропонував М. Вебер, який у становленні партій сучасного типу виокремлював три етапи: партії як аристократичні угруповання, партії як політичні клуби та сучасні масові партії.

Найбільш виразно аристократичні угруповання проявили себе в англійському суспільстві, де вже з кінця XVII ст. відомі два конкуруючих у парламенті протопартійних об'єднання – *тори* (консервативно налаштовані прибічники королівської влади) та *віги* (порівняно ліберальні противники монархії, які намагалися і зрештою домоглися обмеження влади монархів за рахунок зміц-

нення парламентаризму). Хоча по відношенню до торі та вігів вже з XVIII ст. застосовується термін «партія», повноцінною політичною партією у сучасному розумінні ці утворення не були. За своєю сутністю це швидше коаліції великих аристократичних родів, які спиралися на численну клієнтелу. Угрупування ці не мали жодної формальної організації, парламентські фракції були також слабо організованими, їх об'єднували лише спільні матеріальні інтереси¹⁰².

В інших країнах Європи аристократичні угруповання через слабкість або повну відсутність інститутів парламентаризму не отримали такого розвитку, як в Англії, проте й там можна вести мову про такі протопартійні політичні аристократичні утворення, як ложі, ордени, таємні товариства.

Наступний етап розвитку політичних партій у формі політичних клубів у найбільш розвинених країнах Європи припадає на період к. XVIII – сер. XIX століття. Порівняно з аристократичним етапом, на другому етапі формування політичних партій з'являються якісно нові елементи:

1. Зародки формальної організаційної структури. Це вже не аристократичні об'єднання друзів чи однодумців, а певна організація, яка іноді робить спроби поширитися по всій країні. У парламенті формуються зародки парламентської фракції. Одночасно починають встановлюватися певні взаємини між парламентською фракцією та політичним клубом.

2. Зростає роль ідеології та значення програми. Вони стають основою політичної організації. Особисті політичні чи фінансові інтереси перестають бути основним об'єднуючим мотивом. Клуби – це вже не клієнти і не об'єднання прихильників аристократів, а об'єднання людей на основі спільних ідеологічних поглядів.

3. Вихід на арену політичної діяльності нового політично активного класу – міщанства. Політичний конфлікт виходить за межі однієї суспільної верстви – аристократії, він набуває форми боротьби за владу різних соціальних верств, який вплив у боротьбу між консерваторами та лібералами¹⁰³.

¹⁰² Обушний М. І. Партологія : навчальний посібник / М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа. – К. : Арістей, 2006. – С. 32–33.

¹⁰³ Там само. – С. 34.

Характерними умовами цього періоду є глибинний політичний конфлікт між аристократією та буржуазією, найбільш виразним проявом якого є Велика Французька революція, а також обмежене (цензове) виборче право, що виключало з політичного життя більшу частину населення, а відтак, не стимулювало розвиток розгалуженої масової політичної організації. Саме елітарні політичні клуби, де перші ролі відігравали парламентарі, публіцисти, літератори, найбільшою мірою відповідали потребам того часу.

Створення сучасних масових політичних партій тісно пов'язано з розвитком інституту парламентаризму, впровадженням загального виборчого права, що обумовило необхідність активізації та об'єднання зусиль у боротьбі за голоси виборців, зокрема вести масову політичну агітацію, розвивати місцеві партійні організації, рекрутувати нових членів. Перші сучасні політичні партії, як правило, виникають всередині парламентів із депутатських фракцій, що ініціюють створення виборчих комітетів на місцях, які мали підтримувати як чинних парламентарів, так і кандидатів до парламенту. Наприклад, основою Консервативної партії у Великій Британії стали торі, в той час як партія вігів еволюціонує у Ліберальну партію.

З кінця XIX ст. можна спостерігати й інший спосіб формування політичних партій «ззовні», коли спочатку створюються позапарламентські організаційні партійні структури, що стають засобом боротьби за підтримку виборців та отримання представництва у парламенті для реалізації власної партійної програми. Такий сценарій розвитку, в першу чергу, є характерним для партій соціал-демократичного спрямування, що очолюють профспілковий та робітничий рух, проводячи пропагандистську та організаційну роботу з метою мобілізації робітничого класу. При цьому часто становлення соціал-демократичних та робітничих партій відбувається в умовах тиску, репресій, заборони з боку панівних верств, що відбивається в організаційній структурі подібних партій, для яких характерним є дисципліна, централізація, масове залучення рядових членів, від яких вимагається активна участь у партійному житті та регулярна сплата до партійної каси внесків, що складають потужну фінансову основу діяльності партії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. політичні партії вже стають одним з провідних елементів політичної системи суспільства, привертаючи увагу соціологів (М. Острогорський, М. Вебер, Р. Міхельс). У цих перших соціологічних працях, присвячених функціонуванню та розвитку партійних структур у західних суспільствах, були розкриті провідні тенденції посилення ролі партійного апарату над рядовими членами партій, бюрократизації та олігархізації партійних структур, зростанню домінування партійних лідерів та еліт.

Так, М. Острогорський показав зростання ролі так званого «кокусу» в діяльності партій нового типу. Під кокусом він розумів таку первісну партійну ланку, яка забезпечувала зв'язок політичного керівництва з масами. Сам факт утворення такого єдиного центру, який отримав назву головного кокусу, в концепції М. Острогорського виступає як вирішальна стадія консолідації партії, початок її бюрократизації та централізації. Розвиваючи ідеї М. Острогорського, Р. Міхельс, узагальнюючи досвід діяльності соціал-демократичної партій у Німеччині, формулює відомий «залізний закон олігархічних тенденцій». Згідно з цим законом, олігархізація партійних утворень є закономірним наслідком зростання масових партій, ускладнення їх організаційної структури, виокремлення корпусу професійних партійних діячів, що зосереджують в своїх руках основні матеріальні, інформаційні, організаційні ресурси. М. Вебер в якості характерних тенденцій розвитку політичних партій початку XX ст. розглядає професіоналізацію та спеціалізацію партійної діяльності. Партії в його інтерпретації виступають як прагматично налаштовані, раціонально організовані «політичні підприємства», що керуються партійною бюрократією – «партійними машинами».

Тенденції розвитку політичних партій на сучасному етапі. Протягом XX ст. становище політичних партій у політичній системі розвинених країн суттєво змінилося. Зокрема, в останні десятиліття спостерігається значне падіння впливу традиційних інститутів політичного представництва, в першу чергу, політичних партій. На рівні політичної свідомості це виявляється в падінні довіри до політичних партій і послабленні ідентифікації з ними. На рівні політичної поведінки спостерігається підвищення нестабільності партійно-політичних

переваг на виборах і скорочення кількості членів політичних партій. У процесі переходу до постіндустріального суспільства поступово втратили гостроту ті соціальні та ідеологічні протиріччя, що стимулювали появу і розвиток сучасних політичних партій. Підвищення рівня життя, збільшення заробітної плати, поліпшення умов праці та інші соціальні зміни трансформували соціально-професійну і демографічну структури суспільства. Це викликало послаблення традиційних зв'язків партій тими соціальними групами, що колись чітко орієнтувалися на них, зробило соціальну базу партій менш стійкою.

Крім того, технологічні досягнення сучасного інформаційного суспільства створюють принципово іншу ситуацію в політичній комунікації. Партії, що колись були одними з головних джерел політичної інформації, пропаганди, формування громадської думки, політичної соціалізації громадян, поступово втрачають одноосібне лідерство, поступаючись, в першу чергу, сучасним електронним засобам масової комунікації.

Іншим чинником втрати довіри до партій є внутрішня логіка їхнього розвитку, що виявляється у тенденціях олігархізації, бюрократизації, прагматизації партійного життя. Більшість впливових партій у західних суспільствах у той чи інший період перебували при владі, що, як правило, підсилює процеси деідеологізації та прагматизації позицій політичної партії та створює умови для виокремлення партійної еліти.

У результаті в сучасних західних суспільствах, що вважаються класичними взірцями демократії, спостерігається скорочення кількості членів партій та якісна зміна їх складу. По-перше, збільшилася кількість людей старшого віку. По-друге, мотивація молодих людей, що вступають до лав партії, має все більш відверто кар'єрний характер. По-третє, відношення до партійної організації стає все менш ідеологізованим і більш інструментальним: при голосуванні за ту або іншу партію громадяни керуються прагматичними міркуваннями, для них великого значення набуває здатність партії вирішувати актуальні політичні проблеми, компетентність керівних органів. У цих умовах партії з метою підтримки своєї позиції вимушені пристосовуватися до умов, що змінюються. Зміни стосуються кадрової політики, ідеології і програми, стилю діяльності, стосунків з соціальною базою, партнерами і противниками. Сьогодні еволюція

партій здійснюється двома основними напрямками – формування універсальних партій та партій «нової хвилі».

Універсальні партії або «*партії-хапай-усіх*» (*Catch-all parties*) у першу чергу орієнтуються на електоральний успіх, що відкриває шлях до державних посад, ресурсів, влади. Це об'єднання прагматичних професійних політиків, які вважають другорядним завданням зростання кількості своїх членів, їх політичне виховання та мобілізацію, проте вкрай зацікавлені у залученні максимальної кількості голосів виборців в ході виборчої кампанії. При цьому головним для перемоги на виборах стає не ідеологія, що відображає та втілює інтереси певних соціальних груп, а постать лідера, що здатен об'єднати навколо себе представників різних верств та класів, запропонувати універсальні ідеї злагоди, компромісу, балансу інтересів.

Подальший розвиток універсальних партій йде у напрямі зміцнення зв'язків з державою, а також посилюється координація між партіями. Це призводить до виникнення *картельних* партій. Конкуренція між партіями стає засобом досягнення стабільності. Агітаційні кампанії стають витратними, професійними і організованими. Існування партій залежить від допомоги держави. Схожість партійних програм робить відповідальними за державну політику всі партії і в той же час знижує відповідальність конкретної партії. Жодна із значущих партій не може розглядатися як опозиційна. Тому картельні партії є інструментом розподілу державних постів між професійними групами політиків.

Партії «нової хвилі» виникають як результат розвитку нових соціальних рухів, зокрема екологічного, феміністського, пацифістського (класичний приклад – Партія Зелених у Німеччині). Партії даного типу виступають під гаслом розширення громадянських прав, забезпечення емансипації і рівноправ'я громадян, боротьби за мир і захисту довкілля. Цілями партій «нової хвилі» є створення альтернативних традиційним партіям) структур, здатних ефективно реалізовувати функцію політичного представництва. Ці партії, як правило, відрізняє значна ідейна гнучкість, демократична організація і стиль діяльності, відсутність чітких кордонів між членами і симпатиками. Отже, вони є більш демократичними, ніж старі парламентські і авангардні партії, активніше залучають рядових членів до процесу ухвалення партійних рішень, у них існу-

ють постійні (а не лише в період виборів) контакти з непартійною громадськістю і широкі можливості мобілізації останньої на пряму політичну дію.

Структура політичної партії. Структуру політичної партії можна представити у вигляді концентричних кіл, так званих «кіл причетності» до діяльності партії (М. Дюверже), де в центрі знаходяться вище партійне керівництво (лідери та штаб – «внутрішнє коло»), навколо яких розташовані коло активістів, коло «симпатизантів» та коло виборців (електорат партії).

При більш детальному розгляді в структурі партії можна виокремлювати такі компоненти: лідери партії; партійна бюрократія; мозковий штаб, ідеологи партії; партійний актив; рядові члени партії. У тому випадку, якщо партія досягає успіху на виборах, в її складі виділяються «члени партії — законодавці» і «члени партії — урядовці», які часто утворюють ще один центр влади та впливу на партійну діяльність.

Для організаційної структури сучасних політичних партій характерним є також наявність розгалуженої мережі регіональних та локальних партійних організацій (вертикальний вимір), а також низка більшою чи меншою мірою пов'язаних з партією «дочірніх» структур: молодіжні, жіночі, спортивні, культурно-просвітницькі та інші організації, партійні засоби масової комунікації, дослідницькі інститути (горизонтальний вимір партійної структури)

Фракції. Важливим компонентом внутрішньопартійної структури є фракції, що являють собою відносно відокремлені внутрішньопартійні об'єднання, члени яких розділяють почуття спільності та єдності цілі та організовані таким чином, що колективно діють як окремий блок всередині партії для досягнення власних цілей. Фракції можуть існувати як офіційно, так і нелегально. Це можуть бути утворення **клієнтельного типу**, що об'єднуються навколо фігури того чи іншого впливового партійного лідера (патрона), який всіляко сприяє кар'єрі своїх прибічників в обмін на їхню лояльність та підтримку політичної діяльності патрона. Крім того, фракції можуть будуватися за **ідеологічною спільністю**. Відповідно, в цьому випадку значення особистісних зв'язків та взаємозалежностей зменшується, що компенсується більш формалізованою організаційною структурою. Такі фракції можуть мати фіксоване членство, власні програмні документи, статuti, засоби масової комунікації.

Функції політичних партій. Роль партій у політичній системі суспільства розглядається через властиві їм функції. Незважаючи на те, що залежно від конкретних умов того чи іншого суспільства, характеру політичного режиму функції партій можуть мати певну специфіку, в більшості суспільств, де діють інститути представницької демократії, на політичні партії покладено низку загальних функцій.

1. Перерозподіл та структурування влади в суспільстві.

Як вже зазначалося, історично сучасні політичні партії створювалися як засіб боротьби за владу та її реалізації в інтересах певних соціальних груп в умовах представницької демократії. У результаті в сучасному суспільстві партії стали одним з центральних компонентів механізму розподілу та перерозподілу влади, легітимації владних статусів. Діяльність партій сприяє структуруванню політичного простору, інституціоналізації стихійних форм суспільно-політичної активності громадян. У той же час варто відзначити негативні наслідки такого становища. В умовах сучасного суспільства можна вести мову про монополізацію партійними структурами більшості аспектів політичного життя суспільства.

2. Агрегування та артикуляція інтересів соціальних груп. У боротьбі за владу та при реалізації владних повноважень політичні партії виступають як виразники інтересів певних соціальних груп (соціальних класів, етнічних, конфесійних, територіальних спільнот тощо). У сучасному суспільстві соціальна диференціація призводить до наявності найрізноманітніших соціальних груп, що мають найрізноманітніші, часто суперечливі, потреби, інтереси, ідеали та цінності. Реалізація всіх цих інтересів принципово неможлива. Для успішного суспільно-політичного розвитку необхідно виокремити з цих інтересів найбільш актуальні та значущі, узгодити їх між собою та представити в узагальненому вигляді. Саме цим має займатися партія, розробляючи власну програму та намагаючись її реалізувати в процесі політичної діяльності.

3. Формування громадської думки. Якщо попередня функція передбачає висхідний рух інформації від громадян, спільнот та громадських організацій (громадянське суспільство) до еліт, лідерів, органів влади (держава), то наступна, навпаки, виявляється у зворотному напрямі впливу: від держа-

ви, елітних груп, політичних лідерів до окремого пересічного громадянина. Партії не обмежуються тільки узагальненням та артикуляцією тих ідей, що вже поділяються громадянами, а намагаються формувати власні ідеї, ставити цілі суспільного розвитку та пропонувати засоби їх досягнення, поширюючи потім їх серед населення.

4. Мобілізація електорату. Дана функція тісно пов'язана з попередньою і також передбачає вплив на громадян з боку партій. Однак мета такого впливу полягає не просто у формуванні певної позиції, погляду, відношення стосовно того чи іншого проблемного питання соціально-політичного життя, а в залученні прибічників партійної платформи, посиленні їхньої політичної активності, що, в першу чергу, має забезпечити базу для довгострокової політичної діяльності та електорального успіху самої партії. З точки зору суспільства, в цілому діяльність політичних партій з мобілізації електорату сприяє подоланню політичної апатії, пасивності, ізоляції як окремих індивідів, так і соціальних груп та спільнот.

5. Рекрутування політичних лідерів та еліт. Політичні партії здійснюють відбір, підготовку, просунення політичних лідерів, активістів, експертів, аналітиків на всіх рівнях політичної системи. Рекрутування кадрів здійснюється як для потреб самої партії, так і для інших політичних організацій та органів влади.

Типологія політичних партій

Ідеологічні засади. У першу чергу, основою для побудови типології партії є ідеологічні засади їхньої діяльності. З точки зору ролі ідеології у функціонуванні партії, М. Вебер виокремлював ідейно-політичні, прагматичні та харизматично-вождистські партії. Характерною ознакою ідейно-політичних партій є порівняно чітке визначення ідеологічної платформи своєї діяльності. До числа прагматичних партій належать ті, що орієнтуються не на певну ідеологію, а на широкий спектр ідей і суспільних проблем із метою залучення на свій бік якомога більшої кількості виборців. Харизматично-вождистські партії формуються навколо особи конкретного політика і діють як групи його підтримки.

У свою чергу, різноманіття ідейно-політичних партій може бути впорядковане за критерієм змісту їхніх доктрин

(ідеологій). Найвпливовішими та найпоширенішими ідейно-політичними партіями сучасного типу були ліберальні, консервативні, соціал-демократичні, комуністичні, аграрні, клерикальні, націоналістичні, фашистські.

З точки зору **місця в системі державної влади**, яке посідає партія, можна виокремлювати правлячі та опозиційні партії, а також легальні та нелегальні партії.

Організація. Одним з головних критеріїв типологізації партій виступає також їх організаційна структура. Одна з найпоширеніших типологій політичних партій за цим критерієм належить М. Дюверже, який виокремлював кадрові та масові партії.

Кадрові партії є об'єднанням так званих «нотаблів», до яких М. Дюверже відносить, по-перше, людей, які своїм ім'ям або престижем підвищують авторитет кандидата в депутати і завойовують йому голоси; по-друге, умілих організаторів виборчих кампаній; по-третє, фінансистів. Мета подібних об'єднань, в першу чергу, полягає у підготовці виборів та підтримці контактів із уже обраними представниками. Кадрові партії активізують свою діяльність переважно під час електоральних кампаній, а в проміжках між ними їх активність завмирає. У таких партіях відсутня регулярна сплата членських внесків і, як правило, не існує механізму офіційного прийому до лав партії. Звідси виникають труднощі з реєстрацією членів партії. Прикладами кадрових політичних партій є Демократична та Республіканська партії у США, більшість європейських консервативних та ліберальних партій.

Сутнісною властивістю **масових партій** є чисельність їхнього складу, що є їх фундаментальною потребою як з політичної, так і фінансової точки зору. Така партія здійснює свою діяльність переважно за рахунок членських внесків, окрім регулярної сплати яких від членів такої партії вимагається активна участь у партійних заходах. Організаційна структура масових партій, як правило, сильно структурована, має розгалужену мережу організацій, побудовану за адміністративно-територіальним принципом, а також керівний апарат професійних партійних функціонерів. Першими масовими партіями були соціал-демократичні та робітничі, згодом за таким принципом почали будуватися й інші партії Європи й Латинської Америки, зокрема християнсько-демократичні, націоналістичні, комуністичні та фашистські.

Деякі партії М. Дюверже відносить до проміжного типу, позначаючи їх як *напівмасові*. Це партії, що складаються з колективних членів, як, наприклад, лейбористська партія у Великій Британії у перші роки свого існування, що була утворена профспілковими організаціями (тред-юніонами). Існування та діяльність партії фінансувалася за рахунок внесків членів тред-юніонів, проте таке колективне членство докорінно відрізняється від індивідуального, адже воно не передбачає ані дійсного включення в політичне життя, ані персональних обов'язків перед партією.

Типологізуючи партії за організаційною структурою, М. Дюверже використовує й інший критерій – характер первинних організацій. У цьому випадку ним виокремлюються такі типи, як комітети (є характерними для кадрових партій), секції, осередки, міліції (три різновиди первинної організації в партіях масового типу).

Перший вид первинної організації – комітет. Комітет відрізняється закритим характером. Він не великий за чисельністю і не прагне її збільшити. Сюди проникають лише шляхом негласної кооптації або формального висунення. За словами М. Дюверже, «його сила – не в кількості членів, але в їх якості». Комітети відповідають структурі політичних партій в епоху панування цензового виборчого права або в той період, коли «система загального виборчого права ще робить свої перші кроки». Робота в них має «сезонний характер» і спрямована на успішне проведення виборчої кампанії. Окремі комітети слабо пов'язані між собою. Ідеологічні питання хвилюють членів комітетів лише тією мірою, якою можуть забезпечити лідерів популярність. Комітети є основою кадрових партій, що, як правило, мають консервативну чи ліберальну ідеологію.

Другий вид первинних організацій – секція. Секціям властива широта обхвату: вони прагнуть залучити прибічників і примножити їх кількість. Якщо комітети об'єднують лише представників елітних груп, то секція «обертає свій заклик до мас». У секціях існує чіткіший розподіл обов'язків. Є бюро, організоване для керівництва, секретар, що забезпечує скликання і визначення порядку денного, та скарбник, який веде збір членських внесків. Секції є основою масових партій соціал-демократичного спрямування.

Третій вид первинних організацій – осередок. Осередки формуються за професійним принципом: вони об'єднують членів партії за місцем роботи. Розрізняють осередки промислових підприємств, державних установ і організацій. Кількісно осередок менше за секції. Осередок є основою комуністичних партій.

Четвертий вид первинних організацій – міліція. Міліція – «рід внутрішньої армії, члени якої організовані по-військовому, підпорядковані тій же дисципліні і отримують ту ж підготовку, що і солдати». Члени цих загонів володіють засобами силової і психологічної дії в боротьбі з політичними опонентами. Загони міліції є основою фашистських партій.

Сучасні тенденції розвитку політичних партій свідчать про певне наближення кадрових та масових партій одне до одного. Так, ліберальні та консервативні партії запозичують деякі риси масових партій, зокрема, організаційну структуру, партійну дисципліну, ідеологічну роботу з масами. З іншого боку, масові партії соціал-демократичної орієнтації, відриваючись від свого класового коріння, олігархізуючись, можуть поступово набувати певних ознак кадрових партій, зменшуючись кількісно й орієнтуючись переважно на електоральний успіх, а не на організацію, просвітництво, мобілізацію робітничого класу. Все це призводить до необхідності вдосконалення та доповнення типології М. Дюверже, що відбивала реалії політичного розвитку середини ХХ століття. Зокрема, з 1970-х рр. класифікація партій за організаційним критерієм доповнюється так званою *«партією виборців»*.

Американські політологи М. Вейнер і Дж. Паломбара головним завданням «партії виборців» вважають мобілізацію мас на участь у передвиборчих кампаніях і у самих виборах. На відміну від кадрових партій, «партії виборців» мають фіксоване членство і відповідні інститути збору членських внесків. Тому її організаційна структура є більш розвиненою, ніж в кадровій партії, але ще не такою, як у масовій партії. Часто партійний апарат є повністю фаховим і здійснює функції менеджерів виборчої кампанії. Прагнення отримати підтримку виборців змушує дану партію здійснювати пропагандистсько-агітаційну діяльність на зразок масової партії. Запозичує вона в масових партіях типові технології обробки свідомості – мі-

тинги, маніфестації, пікніки, проводить навчання партійних керівників і навіть створює близькі до партії громадські організації, однак робиться це в менших масштабах, ніж у масових партіях. Виборчим цілям підпорядковуються й ідейно-програмні засади діяльності партії. Йдеться про те, щоб основні програмні принципи партії привертали увагу максимальної кількості виборців, нікого не відштовхували, давали кожній суспільній групі можливість віднайти щось привабливе для себе. Програма зазнає частих змін залежно від обставин. Часто різні частини програми є різними для інших середовищ. Конкуренція кількох виборчих партій в одній країні призводить до стирання програмно-ідеологічних відмінностей між ними. Виборча боротьба набирає швидше характеру змагання двох команд, ніж двох політичних концепцій¹⁰⁴.

Ще одним організаційним критерієм класифікації партій є **інститут партійного керівництва**. Важливо при цьому розрізняти керівництво у формальному сенсі (за статутом, «на папері») та за реальним статусом, що впливає з дійсних стосунків підпорядкування і домінування. Виходячи з цього, виділяються такі партії:

- з колективним керівництвом, де лідер керівної групи виконує роль арбітра, виражає основний доктринальний напрям або концентрується на владі в найістотніших для функціонування всій партії сферах;
- з одноосібним керівником типа вождя, який є, як правило, формально санкціонованим;
- харизматично-вождистського керівництва, де, окрім формальних гарантій колективного керівництва, домінує особа, яка виходить з авторитету в суспільстві або партії, особливо заслуг, що додають їй символічного значення.

Типи партійних систем. Партійна система являє собою спосіб взаємодії партій у боротьбі за владу. За визначенням М. Дюверже, партійна система – це «форми та умови» співіснування партій у державі, це особливий тип взаємних зв'язків між певними її рисами, такими, наприклад, як кількість партій, їх відносні розміри, домінуюча схема творення коаліції, географічна локалізація.

¹⁰⁴ Обушний М. І. Партологія : навчальний посібник / М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа. – К. : Арістей, 2006. – С. 200–201.

На думку іншого відомого дослідника партійних систем Дж. Сарторі, партійна система – це система взаємної діяльності, яка є результатом конкуренції поміж партіями. Вона спирається на взаємозалежності партій, на те, що кожна партія є функцією (у математичному розумінні) інших партій і реагує (в конкурентний спосіб чи ні) на поведінку інших політичних партій.

Кожна з партійних систем обумовлена специфікою процесу становлення національної держави, пережитого країною. Там, де кризи національного і державного будівництва вирішувалися відносно мирно, виникли стабільні та ефективні партійні системи. Продовжують до цього часу позначатися і наслідки гострих конфліктів в тих країнах, де ці кризи протікали в хворобливій формі. С. М. Ліпсет і С. Роккан виділяють чотири конфлікти, що чинили особливо серйозний вплив на партійні системи: між центром і периферією, державою і церквою, містом і селом, власниками і робітниками. Процес вирішення перших двох конфліктів дослідники називають національною революцією, останніх – промисловою революцією, а їх довгостроковим результатом є «соціальні розколи», які і визначають структуру партійних систем.

У першу чергу, типологізація партійних систем відбувається за кількісним критерієм. Так, М. Дюверже виокремлює однопартійні, двопартійні та багатопартійні системи.

В однопартійних системах вища політична влада, за винятком питань, що входять в компетенцію інших організацій, здійснюється керівниками партії. Єдина партія монополізує легітимну політичну діяльність у відповідних системах. Вона перетворюється на керівну силу держави. Політична конкуренція майже відсутня. Основні політичні рішення приймаються партією, і державна адміністрація лише здійснює їх на практиці. Однопартійна система дозволяє підтримувати зв'язок між керівництвом і масами, а парламентські та виборні механізми ліквідуються або вихолощуються. Сама партія будується у вигляді піраміди, її механізм діє по низхідній і висхідній: зверху вниз йде пропаганда, а від низу до верху йде інформація.

Сутність двопартійної системи полягає у наявності двох сильних партій, що періодично змінюють одна одну при владі, отримуючи більшість у парламенті та самостійно формуючи уряд. При цьому партія, що програє вибори, виступає потужною опозиційною силою.

При **багатопартійній системі**, як правило, до парламенту обирається більше двох партій, жодна з яких не може отримати більше половини парламентських місць та самостійно сформувати уряд. Відтак, багатопартійна система передбачає об'єднання партій у коаліцію та створення коаліційного уряду.

Класифікація партійних систем М. Дюверже була розвинута та доповнена Дж. Сарторі, який окрім кількісного критерію застосовує якісні характеристики партійної системи. Його типологія складається з 7 різновидів: однопартійна система, система з партією-гегемоном, система з домінуючою партією, двопартійна система, система обмеженого плюралізму, система поляризованого плюралізму, атомізована система.

Однопартійна та двопартійна системи в цілому відповідають аналогічним різновидам в типології М. Дюверже. При цьому простір між однопартійною та двопартійною системами доповнюється *системою партії-гегемона*, де формально існують партії-сателіти, що реально не впливають на процеси прийняття рішень, та *системою домінуючої партії*, де, незважаючи на наявність багатьох партій, довгі роки при владі знаходиться одна партія.

У свою чергу, багатопартійній системі у типології М. Дюверже в концепції Дж. Сарторі відповідають системи обмеженого та поляризованого плюралізму та атомізована система.

Система обмеженого плюралізму займає проміжне місце між двопартійною системою та системою поляризованого плюралізму. Вона характеризується наявністю в суспільстві багатьох політичних партій, представництвом у парламенті лише деяких з них, ще вужчим їх представництвом в уряді, відсутністю позасистемної опозиції, центробіжним характером міжпартійної конкуренції, орієнтацією всіх партій на прихід до влади в рамках коаліції, демократичним політичним режимом.

Система поляризованого плюралізму характеризується наявністю багатьох політичних партій, гостротою ідеологічного розмежування між ними, присутністю серед політичних партій «антисистемних», наявністю двосторонньої (біполярної) деструктивної опозиції, демократичним політичним режимом, формуванням уряду партіями центру.

Атомізована система є класичним зразком багатопартійності, з якого вона практично сформувалася. Цей тип багато-

партійності характеризується значною кількістю партій, що можуть брати участь у боротьбі за владу. За даної системи уряд формується з представників декількох партій на основі їх пропорційного представництва в парламенті згідно з результатами виборів. Уряд може змінюватися декілька разів за одне скликання парламенту. Це спричиняє значну політичну нестабільність у державі – часту зміну при владі політичних партій, часті урядові кризи. Типовою рисою цього типу багатопартійності є відсутність партій, що утримують переконливу перемогу над іншими, партії більшості. Партії є роздрібленими, малими. Другою типовою рисою даної партійної системи є створення коаліцій з метою здобуття більшості в парламенті, необхідної для здійснення влади. Третьою характерною рисою цієї системи є нестабільність створюваних коаліцій, нестача стабільного зв'язку між учасниками коаліції. В даній системі не існує тривалих та міцних союзів у рамках коаліцій; дуже часто створена коаліція не здатна проіснувати до кінця каденції парламенту, і виникають кілька різних коаліцій, що змінюють одна одну.

Висновки

До сутнісних рис політичної партії у сучасному розумінні належить наявність чітко визначеної стійкої організаційної форми, націленість у своїй діяльності на боротьбу за владу, наявність певної політичної програми, забезпечення підтримки через мобілізацію мас.

Таким чином, сучасна політична партія – це певним чином організоване об'єднання політично активних громадян, діяльність якого спрямована на отримання влади з метою реалізації інтересів, потреб, цілей тих чи інших соціальних спільнот.

Структура партії являє собою декілька концентричних кіл, що включає внутрішнє коло – вище партійне керівництво, коло партійних активістів, прихильників та виборців (електорат партії). Також організаційна структура сучасної партії передбачає наявність розгалуженої мережі регіональних та місцевих осередків, низки «дочірніх» підрозділів (молодіжні, жіночі, спортивні, культурно-просвітницькі тощо).

У сучасному суспільстві політичні партії виконують функції перерозподілу та структурування влади, агрегування та ар-

тикуляції інтересів соціальних груп, формування громадської думки, мобілізації електорату, рекрутування політичних лідерів та еліт.

Література

1. Артемов Г. П. Политическая социология : учебное пособие / Г. П. Артемов. – М. : Логос, 2002. – С. 167–186.
2. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М., 2002. – 560 с.
3. Обушний М. І. Партологія : навчальний посібник / М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа. – К. : Арістей, 2006. – 432 с.
4. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : навч. посіб. / Е. А. Афонін, Ю. С. Ганжуров, О. І. Крюков та ін. ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Укр. т-во сприяння соц. інноваціям. – К. : Парлам. вид-во, 2008. – 416 с.
5. Политическая социология : учебник для вузов / Ж. Т. Тощенко, В. Э. Бойков, Ю. Е. Волков и др. ; под ред. Ж. Т. Тощенко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – С. 156–173.
6. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій та партійних систем : навч. посібник / Ю. Р. Шведа. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть сутнісні риси політичних партій. У чому полягають їх відмінності від інших колективних політичних акторів?
2. Розкрийте процес історичної еволюції політичних партій. Які тенденції притаманні розвитку політичних партій на сучасному етапі?
3. Назвіть основні елементи структури сучасних політичних партій та їх головні функції.
4. Які критерії застосовують для типології політичних партій? Назвіть основні типи партій, що є характерним для сучасного українського суспільства. Наведіть приклади.
5. Дайте визначення поняттю «партійна система». Назвіть основні типи партійних систем та їх сутнісні характеристики.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ

Завдання: 1) розглянути підходи до розуміння соціально-політичної свідомості; 2) дати визначення соціально-політичній свідомості; 3) визначити суб'єкти, елементи та структуру політичної свідомості; 4) охарактеризувати функції соціальної свідомості; 5) визначити співвідношення соціально-політичної свідомості з ідеологією та громадською думкою.

Підходи до розуміння соціально-політичної свідомості. Щодо розуміння свідомості існують різні підходи. Це зумовлено як різницею між науками, що вивчають політичну свідомість (політологія, політична психологія, політична соціологія тощо), так і відмінностями авторського та парадигмального характеру. Політична соціологія зазвичай використовує термін «соціально-політична свідомість», що дозволяє одразу сконцентрувати увагу на багатогранному характері предмету вивчення.

Соціально-політична свідомість – це сукупність духовних явищ політичного світу, специфічна форма суспільної свідомості, що відображає політику і зовнішні фактори впливу на неї. Можна також стверджувати, що соціально-політична свідомість відображає складові політичної сфери, що пов'язані з розумінням та сприйняттям політичних процесів та явищ суб'єктами політики. Особливість політико-соціологічного підходу полягає у трактуванні соціально-політичної свідомості як розмаїття форм ставлення соціальних груп до політики, політичної влади. Таким чином, індивід може бути носієм соціально-політичної свідомості лише як особистість, тобто як представник певної або певних соціальних груп.

Широко застосовується в політичній соціології марксистський підхід. Найбільш традиційне розуміння соціально-політичної свідомості, згідно з цим підходом, як відображення соціально-економічних та соціально-політичних (як вторинних) умов життєдіяльності великих соціальних груп, перш за все, класів. Оскільки таке розуміння за його абсолютизації (яка, до речі, не є властивою класичному марксизму) може призвести до вульгарної економічної редукції різноманітності політичного світу, то в різних версіях марксизму воно доповнювалося та уточнювалося, але принцип визначення соціально-політичної свідомості «через» групову та класову зберігався.

Інша, майже протилежна, традиція (виявлена, наприклад, в деяких працях Т. Адорно, Е. Фромма, Г. Ласвела та ін.) в політичній соціології поєднує елементи біхевіоризму та психоаналізу і вимагає розгляду соціально-політичної свідомості як індивідуалізованого психологічного відображення політики. Таким чином, соціально-політична свідомість поєднує раціональні реакції на політичні стимули та глибинні підсвідомі психічні прояви, не пов'язані з ситуативними змінами; вона є результатом накладення загального мислення людини на політичну реальність. Такий підхід позбавляє політику будь-якої специфіки та ставить під питання необхідність окремого вивчення соціально-політичної свідомості.

Окремо слід розглядати постструктуралістські підходи до аналізу соціально-політичної свідомості. У найбільш загальному вигляді специфікою цих підходів можна вважати особливу увагу до зв'язку соціально-політичної свідомості із практиками, до спонтанних та ситуативних її характеристик. З точки зору постструктуралістів (М. Фуко, П. Бурд'є та ін.), соціально-політична свідомість не стільки відображає політичну дійсність, скільки є зануреною до неї, до політичних практик, і тому намагання протиставити соціально-політичну свідомість політиці або повністю розділити їх буде занадто штучним.

Описані підходи мають певні вади, що унеможливають їхнє використання у чистому вигляді. Отже, можна запропонувати таке синтетичне визначення соціально-політичної свідомості: *це специфічна форма суспільної свідомості, що відображає всю сукупність раціональних та підсвідомих уявлень,*

тлумачень та реакцій щодо політичних процесів, подій, явищ з боку соціальних груп та інших суб'єктів політики.

Соціологічне вивчення соціально-політичної свідомості неможливе поза межами її зв'язку із політичною поведінкою внаслідок нерозривної єдності свідомості і поведінки. Соціально-політична свідомість відображає ті цінності, ідеї, ідеали, норми, стандарти, що властиві конкретному соціальному устрою, і водночас включає в себе погляди, переконання, уявлення, орієнтири, що їх використовує людина під час взаємодії із владою, адаптування до політичної системи. **Суб'єктами соціально-політичної свідомості** можуть бути класи, нації, будь-які соціальні страти, групи, особистості.

Формування соціально-політичної свідомості – складний, неоднозначний процес. З одного боку, центральні ідеї та уявлення про політику привносяться до соціально-політичної свідомості ззовні (політичними лідерами, партіями, ідеологами, вченими). Водночас формування цієї свідомості є результатом критичного осмислення та узагальнення, типізації людиною проявів соціально-політичної дійсності та результатом конкретних політичних практик. Отже, можливість спрямованого впливу на формування та зміну соціально-політичної свідомості не відмінняє природного характеру цього процесу як етапу еволюції соціальної свідомості взагалі.

У той же час популярний у політології підхід, за якого відбувається розподіл соціально-політичної свідомості на власне «політичну» та «потестарну», не можна визнати ефективним. Згідно з цим підходом соціально-політична свідомість наявна лише за умов високого ступеня розвитку суспільства, соціальної інтеграції та саморегуляції, раціонального регулювання членами суспільства власної політичної поведінки. Відповідно, **політична** свідомість – це сукупність навичок та вмінь раціонально оцінювати та регулювати політичні відносини, що доповнюється етичними стандартами і допомагає людині визначити свою політичну позицію. Ця форма соціально-політичної свідомості набагато вища за **потестарну**, яка базується на морально-емоційних уподобаннях та звичці оцінювати політику в системі бінарних опозицій («чорне – біле», «добре – погане» тощо). Такий підхід є лінійним (зовсім як «потестарна» свідомість), містить апріорний оцінювальний аспект, за якого сам факт наявності

соціально-політичної свідомості є ознакою «високого розвитку суспільства», і ґрунтується на помилкових засадах, адже мова має йти не про «різний ступінь», а про різні системи координат.

Компоненти та структура соціально-політичної свідомості. Умовний перелік найбільш універсальних (тобто регулярно вживаних різними авторами) компонентів включає почуття, настрої, погляди, уявлення, інтереси, ідеї, ідеали, цінності, норми, переконання, ідентифікації, позиції, оцінки, мотиви, установки, знання, досвід.

Різні автори називають досить багато елементів, які входять до соціально-політичної свідомості. Дехто (як, наприклад, Г. Алмонд) виділяє структурні компоненти соціально-політичної свідомості (зокрема, когнітивний, емоційний, аксіологічний), до яких включає згруповані елементи. Переліки таких елементів різняться залежно від авторських підходів, але можна зробити умовний перелік тих, що наводять відносно регулярно. Отже, **основними компонентами** соціально-політичної свідомості можна вважати:

- **політичний досвід.** Це єдність реальної участі людей та груп у політичній діяльності з умовами здійснення цієї участі. Накопичена інформація та найпростіші висновки – ось що таке політичний досвід;

- **політичні знання.** Їхню основу складає політичний досвід різного ступеня осмислення і систематизації. Політичні знання є визначальним елементом соціально-політичної свідомості. Вони поділяються на теоретичні (розроблені політичними вченими та ідеологами) та емпірично-повсякденні;

- **політичні інтереси.** Це усвідомлення особистістю або групою своїх політичних потреб та зацікавлень. Інтереси певною мірою залежать від наявних знань, але у той же час вони можуть виступати стимулом придбання нових. Засвоєння нових знань допомагає людині або групі більш чітко формулювати свої політичні інтереси, усвідомлювати шляхи їхньої реалізації. Найбільш чітко вираженими політичними інтересами є класові, але у суспільствах з невираженою, неусталеною класовою системою говорять про інтереси груп, страт, еліт;

- **політичні уявлення.** Вони складаються з поглядів на державу, політичний устрій, режим, різні політичні процеси, явища та події. Уявлення займають центральне місце в струк-

турі соціально-політичної свідомості, але з цього не витікає їхня обґрунтованість, навпаки: частіше дослідники стикаються із нераціональними політичними уявленнями, що є первісним результатом **сприйняття** політики, відбитком ставлення до політичних реалій як минулого, так і сьогодення;

– **політичні цінності**. Специфічна усталена форма соціально-групових (соціально-класових) уявлень про необхідність або бажаність засобів політичної влади, про цілі політики та шляхи їхнього досягнення. Особистість «пропускає» ці уявлення крізь фільтр власних особливостей і на основі отриманого формує свої установки. Політичні цінності – це усталені **оцінки** політичних явищ, процесів, які є максимально узагальненими і містять своєрідні ідеальні моделі поведінки, обумовлені ставленням до явищ та процесів як значущих з точки зору задоволення відповідних потреб. Цілі, що їх містять політичні цінності, також часто є ідеальними, тобто не припускають буквального досягнення, а функціонують як орієнтири. Це об'єднує політичні цінності з ідеалами. Політична цінність відбиває **принцип, стандарт**, що виправдовує або заперечує, засуджує певний зразок політичної реальності або поведінки. Політичні цінності фіксують також найважливіші, фундаментальні **норми** щодо політики, які є основою виникнення симпатій або антипатій. Тому соціально-політична свідомість дуже гостро реагує на відхилення політичної ситуації від не тільки бажаної, вигідної, але й від «нормальної», такої, що відповідає ціннісним стандартам, ідеалам. Реакції на таке відхилення формують політичні настрої;

– **політичні настрої**. Найбільш змінюваний (але не ефемерний) елемент соціально-політичної свідомості. Вони знаходяться у прямій залежності від конкретної соціальної ситуації, політичних, економічних обставин. Політичні настрої здатні завдавати визначного впливу на стан соціально-політичної свідомості, відігравати вирішальну роль навіть порівняно із цінностями або інтересами;

– **політичні установки**. Фундаментом установок є політичні уявлення (перш за все – **політичні цінності** як форма уявлень), проте установки включають до себе не тільки більш чітко сформульоване ставлення до політики, але й готовність до певних політичних дій;

– **політичні оцінки.** Їхнє формування відбувається на основі взаємодії політичних настроїв, політичних знань, цінностей та установок. Це групові та індивідуальні (що залежать від групових) оцінні судження щодо політичних акторів, подій та політики в цілому; в цих оцінках міститься як загальне, «принципове» ставлення до певних елементів політики, так і ситуативний умовний розподіл на «добре» – «погане», «прийнятне» – «неприйнятне», «ефективне» – «неефективне». Політичні оцінки не зводяться до моральних: у багатьох випадках політичні та моральні оцінки не мають загальних перетинань. Пояснюється така ситуація складною взаємодією політики та моралі, політичної та моральної свідомості, адже політика як нормативна система та (особливо) система керування не стільки «продовжує» мораль (як, наприклад, багато в чому її продовжує право), скільки виступає альтернативою. Але, в свою чергу, це не означає, що політичні оцінки повністю позбавлені морального аспекту. Моральні стандарти впливають на формування політичних оцінок, проте їхній вплив не є визначальним. Зазначимо також, що політичні оцінки є фундаментом формування громадської думки, що, втім, є не елементом суспільно-політичної свідомості, а відображенням стану її масової, буденної форми (йдеться про громадську думку як сукупність суджень, а не про її інституціональний аспект);

– **політична довіра.** Це визначення ступеня легітимності політичних акторів та інститутів, рівень підтримки політичної діяльності персон, груп та організацій. Політична довіра ґрунтується на політичних оцінках і є не стільки самостійним елементом соціально-політичної свідомості, скільки різновидом ставлення до політики, політичного настрою і політичних оцінок. Значення політичної довіри ще й в тому, що її можна вважати також проявом певних політичних почуттів та / або переконань;

– **політичні почуття.** Вони виникають як результат участі суб'єкта в політичному житті. Форма участі та характер відносин, що в них включений суб'єкт, обумовлюють конкретні прояви політичних почуттів. Систематична політична участь розвиває більш глибокі та водночас різкі почуття. І формування політичних почуттів, і наслідки їхніх проявів мають соціальну, а не психологічну, природу. Політичні почуття близькі із політичними настроями, але відрізняються від

останніх більшою стійкістю та чіткістю прояву. До політичних почуттів зазвичай відносять патріотизм, націоналізм, класову ненависть, політичне відчуження, політичну слухняність (як виток конформізму), політичну тривогу та політичний страх. Найчастіше політичні почуття адресовані конкретним політикам, лідерам, але групі й навіть інституціональні (держава) адресати політичних почуттів також є нормою;

– **політичні переконання.** Складаються внаслідок взаємодії знань, настроїв та почуттів, містять стійку прихильність до певних цінностей та ідеалів та готовність вчиняти певні політичні дії задля реалізації цих ідеалів та цінностей. Політичні переконання – це не проста раціональна конструкція, це в деякому сенсі прояви **політичної віри**; адже ідеали також не можуть бути максимально раціоналізованими;

– **політичні позиції.** Це найважливіший елемент соціально-політичної свідомості; складне, синтетичне явище, яке **визначає місце людини (групи) у структурі політичного простору**. Зазвичай позиції розуміють як характеристику індивідуального (або особистісного) масштабу, вивчення якої дозволяє визначити мотиви політичної поведінки. Але груповий аспект тут також є; його відображено у визначенні політичної позиції. Звісно, політична позиція не є характеристикою, що повторює поняття «політичний статус», тому що останнє є суто формальним, статичним показником. Більше того, політична позиція стосується не формально-інституціонального політичного простору, а простору символічного, простору політичних уподобань, прихильностей, інтерпретацій. Є. Вятр дає вдале **визначення політичної позиції через три елементи** (виходячи з синтетичності політичних позицій):

1) переконання, що стосуються політичної діяльності та політичних явищ;

2) схильність до певної політичної діяльності;

3) певні або постійні емоційні стани, що стосуються політичних явищ¹⁰⁵.

Варто відзначити, що соціолог не здатен безпосередньо зафіксувати політичні позиції, адже ми аналізуємо лише вер-

¹⁰⁵ Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр ; под общ. ред. Ф. М. Бурлацкого; пер. с польск. – М. : Прогресс, 1979. – С. 387–388.

бальні чи невербальні прояви, за якими робимо припущення про існування політичної позиції. Саме тому у вивченні політичних позицій найбільш ефективним вважають застосування непрямих питань. Крім того, неправильно вважати, що політичні позиції – це щось усталене, однозначне, чітко зафіксоване і зрозуміле для того, кому ми ці позиції приписуємо. Соціологи, як правило, апріорі виходять з того, що кожна людина займає певну, визначену політичну позицію. Це припущення аналогічне такому, згідно з яким кожна людина має певну думку з будь-якого політичного приводу. І воно також є хибним¹⁰⁶. Політичні позиції найчастіше є розмитими, і варто було б розглядати їх не як «статус», а як процес. Водночас це не означає, що політична позиція більшості людей завжди настільки аморфна, що її неможливо аналізувати. Насправді соціологія політики вимагає перш за все дослідження групових і особистісних політичних позицій у їхньому реальному прояві, тобто на рівні переходу в стан **мотиву**, спонукання до дії. Тому просто слід пам'ятати, що «фіксована» політична позиція – це, можливо, ідеальний тип. Реальні політичні позиції не є однорідними, рівномірно стійкими і т. ін.

Треба окремо зауважити стосовно популярного в соціології терміна «**ідентичність**» і його місця в соціально-політичній свідомості. Є багато питань щодо самого цього терміна. Зазвичай ті, хто його використовують, ставлять знак рівності між «ідентичністю» та «ідентифікацією», розглядаючи їх, відповідно, як результат і процес його досягнення. Ідентифікація – це віднесення якогось об'єкта до певної групи об'єктів за подібними рисами. Нерідко мова йде про «самоідентифікацію», тобто ототожнення себе із соціальними групами (в нашому випадку – соціально-політичними, соціально-класовими тощо).

Але термін «ідентичність» містить більше гносеологічних претензій, тому є підстави бути стриманими щодо нього. Точної відповіді на питання: що таке політична ідентичність? – немає. Якщо людина ототожнює себе з певною політичною позицією і декларує це ототожнення, інші люди, групи можуть

¹⁰⁶ Стосовно критики подібних припущень див.: Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые ; сост., общ. ред. и предисл. Н. А.Шматко ; пер. с фр. – М. : Socio-Logos, 1993. – С. 101–105, 159–179.

визнати, або не визнати це ідентичністю. Виникає питання: що ми повинні розглядати як критерій політичної ідентичності? Самопроголошення чи зовнішнє визнання? Коли ми маємо констатувати існування ідентичності: коли особистість не відчуває протиріч під час самовіднесення до якоїсь групи, партії, ідеології чи коли групи, партії визнають цю людину своєю?

У той же час ці питання мають загальносоціологічний характер. А в межах політичної соціології варто було б запитати: чи не є введення терміна «політична ідентичність» неявним дублюванням поняття «політичної позиції»? Звісно, актуальність такого питання не означає, що слід відмовитись від використання поняття «ідентичність». Не є це питання і риторичним, оскільки на нього можна дати відповідь, і не одну. Але треба пам'ятати: коли ми визначаємо **політичну ідентичність** як визнане оточенням ототожнення суб'єктом політики себе з певною політичною позицією або як узагальнене уявлення про «групові координати» власного місця в політиці, ми повинні щоразу доводити вдалість цього розуміння та його адекватність конкретним науковим завданням. Саме тому серед методів та інструментів вимірювання політичних ідентичностей переважають складні та нелінійні.

Рівні соціально-політичної свідомості. Оскільки розглянуті елементи не є рівнозначними ані за масштабом, ані за співвідношенням, ані за ієрархією структурного зв'язку, ані за специфікою прояву, виділяють різні **рівні** соціально-політичної свідомості, перш за все – **теоретичний** та **буденний**.

Буденна соціально-політична свідомість може бути представлена як певне поєднання почуттів, настроїв, досвіду, знань, думок різних соціальних спільнот та їх представників, сформований на загальнодоступних засадах. Це **своєрідні життєві уявлення та оцінки** (як індивідуальні, так і групові) **щодо політичних явищ та процесів**. Цей рівень соціально-політичної свідомості формується внаслідок стикання людини із реальними, практичними проявами політики, та водночас – під спрямованим ідеологічним впливом, внаслідок дії пропаганди та маніпуляції. Певна парадоксальність буденного рівня соціально-політичної свідомості полягає в тому, що носій саме цей рівень вважає «власним», «виробленим власноруч». Процес формування буденної соціально-політичної свідомості

схожий до прямого накопичення, «запам'ятовування» того, що відбувається, – так, як формується життєвий досвід. У деякому сенсі це і є «політичний життєвий досвід». Буденна соціально-політична свідомість, як правило, близька до так званого «здорового глузду»; вона не є результатом критичного осмислення і містить велику кількість ірраціональних стереотипів, аксіоматичних упереджень, стандартизованих кліше-гасел та ін.

Зауважимо, що не можна ототожнювати буденну і емпіричну соціально-політичну свідомість. **Емпірична соціально-політична свідомість** – це відображення безпосереднього практичного досвіду суб'єкта **без урахування** ідеологічного або пропагандистського впливу. Отже, емпірична соціально-політична свідомість входить до буденної, але не вичерпує її. Емпірична соціально-політична свідомість не є антагоністичною щодо теоретичної, і може бути базою для формування останньої. Навпаки, **буденна і теоретична** соціально-політична свідомість протистоять одна одній як **стихійна** та **систематизована**, як **невпорядкована** та **раціоналізована**. Проте **теоретична соціально-політична свідомість** – це результат не простого накопичення досвіду, а його аналізу, структурованого осмислення. Тому емпірична свідомість відіграє у формуванні теоретичної набагато меншу роль, аніж у формуванні буденної соціально-політичної свідомості.

Саме із буденним рівнем соціально-політичної свідомості зазвичай пов'язують громадську думку. Остання відображає не стан буденної свідомості в чистому вигляді, але результат взаємодії різних рівнів; тим не менш, не слід розглядати громадську думку як центральний орієнтир демократичного управління.

На зміст буденної соціально-політичної свідомості впливають, окрім політичного досвіду і конкретних політичних обставин, також **традиції, звичаї**, характерні для тих чи інших груп населення, **історичні обставини** розвитку даного суспільства, **звички-габітуси** (за термінологією П. Бурд'є). Зазвичай за буденною соціально-політичною свідомістю визнають *політичну наївність, конформізм, нестійкість поглядів, схильність до політичних ілюзій, міфів*. Звісно, ці риси теж обумовлені і конкретними обставинами, і політичними звичками, тому не можна вважати їх обов'язковими для будь-якої буденної

соціально-політичної свідомості. І хоча навіть «розвинута» буденна свідомість є дуже інерційною і відкритою для різного впливу та маніпуляцій, саме ця відкритість для зовнішнього спрямованого впливу дозволяє «конструювати» певні риси буденної соціально-політичної свідомості, що можуть бути протилежними наведеним вище.

Теоретичний рівень соціально-політичної свідомості – це розвинуте та обґрунтоване раціональне відображення політичної реальності, що містить теорії, концепції, що пояснюють політику, наукові системи трактування, прогнозування та регулювання політичної діяльності. Теоретичний рівень соціально-політичної свідомості прагне розкрити закономірності існування та розвитку політичної дійсності та містить систематизовану сукупність ідей, пояснюючих політику, та раціонально обґрунтованих поглядів на політику. Це рівень осмислення політичних інтересів різних груп, соціальної природи класів, партій тощо. Його основу складають знання та ідеї.

Незважаючи на те, що ідеологія та свідомість не тотожні одна іншій, саме з теоретичним рівнем соціально-політичної свідомості пов'язана необхідність розроблення ідеологій. Відтак дослідження соціально-політичної свідомості, аналіз закономірностей політичного життя, що входять до теоретичного рівня, є основою розроблення будь-якої політичної ідеології.

Елементи соціально-політичної свідомості можна також розташувати в межах трьох умовних структурних аспектів: **пізнавального, ціннісного та функціонального**. **Пізнавальний** пов'язаний із можливостями інтелектуального опанування **закономірностей** політики, із співвідношенням **раціональних та ірраціональних** елементів у соціально-політичній свідомості. **Ціннісний** аспект відображає будь-який політичний об'єкт з точки зору його **значущості, прийнятності або неприйнятності**. Він виражений в судженнях, оцінках, цінностях, а також у тому, як саме цінності обумовлюють політичну діяльність суб'єктів політики, як формують установки. Зважаючи на це, ціннісний аспект можна також називати **мотиваційним**. **Функціональний** аспект описує ієрархію та ролі різних елементів політичної свідомості. В рамках цього аспекту осмислюється зв'язок між соціально-політичною свідомістю та політичною практикою, відображається конкретний вплив ідеалів, установок, переконань, почуттів на політичну дійсність.

За різними ознаками (носіями, суб'єктом, функціями, характером) можна виділити різні типи соціально-політичної свідомості, такі як: суспільна, масова, індивідуальна, групова, національна, консервативна, реформістська, революційна, оптимістична, песимістична, прогресивна, реакційна тощо. Особливої уваги заслуговує класовий розподіл соціально-політичної свідомості, згідно з яким можна говорити про буржуазну, селянську, пролетарську соціально-політичну свідомість. Незважаючи на нестійку класову структуру багатьох сучасних суспільств та на активну (часто надмірну та політично ангажовану) критику марксизму, саме класове розрізнення соціально-політичної свідомості здатне пояснити значну частину політичних конфліктів та загальну сутність політичної боротьби. Так, дослідження Дж. Еванса, Дж. Келлі, М. Хоута, Г. Кітчелта, М. Севеджа, О. Куценко та ін. демонструють ефективність застосування класового аналізу до вивчення соціальних трансформацій, конфліктів, соціально-політичної свідомості шляхом визначення значущості новітніх класових конфліктів (наприклад, конфлікту «труд – капітал»), кореляції соціального класу із ефектом «вирівнювання» процесів розподілу внаслідок зростання економіки та благ. Дослідження «класово навантажених» ознак та їхніх зв'язків із використанням кореляційного аналізу дозволяють робити висновки про відносно високий вплив належності до класово-професійних груп на рівень зацікавлення політикою, партійну орієнтацію та формування власної думки з приводу політичних проблем¹⁰⁷. Цього не можна стверджувати стосовно популярного та загальноприйнятого, але абсолютно неефективного внаслідок заангажованості розділення на «прогресивний» та «реакційний» типи свідомості.

Також до соціально-політичної свідомості належать такі важливі феномени, як політична ідеологія та громадська думка. Їхній зв'язок із соціально-політичною свідомістю є незаперечним. Але треба вказати на те, що у повному сенсі слова громадська думка не є формою або елементом соціально-полі-

¹⁰⁷ Куценко О. Сохраняют ли значение классовые основания политического участия? / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 92–115.

тичної свідомості. Це, як вже вказувалося вище, відображення стану масової або буденної соціально-політичної свідомості, обумовленої багатьма факторами, у тому числі – й розвитком теоретичного рівня соціально-політичної свідомості. Значущість вивчення громадської думки важко переоцінити, але це тільки підтверджує, що вона заслуговує окремого розгляду. Те ж саме стосується і **політичної ідеології**, яка у найбільш стислому варіанті позначається як **система ідей та поглядів щодо політики, її розвитку та орієнтирів**. Ідеологія займає дуже важливе місце у функціонуванні соціально-політичної свідомості, але за всіма ознаками є досить автономним феноменом для окремого аналізу.

Функції соціально-політичної свідомості. Соціально-політична свідомість, окрім відображення політичної дійсності, справляє на неї вплив. Це відбивається і в функціях соціально-політичної свідомості.

Функція пізнання та відображення (описання) політичної дійсності може бути названа «когнітивною», оскільки вона задовольняє суспільну потребу в постійному отриманні, накопиченні інформації та виробництві знання про різні сфери суспільного життя. Саме ця функція відповідає за вивчення і узагальнення політичної практики та стимулює зміни позицій та призначення різних елементів політики, що відбуваються в історичному процесі.

Крім того, із пізнавальною функцією тісно пов'язана (а деякими вченими включається до її складу) **функція соціальної пам'яті**. Вона забезпечує встановлення зв'язку між політичним минулим та сучасністю, формує з них фундамент майбутнього. Зауважимо, що цю функцію можна також відносити до політичної культури. Те ж стосується і **комунікативної функції**, яка відповідає за досягнення системної гармонії в політиці, забезпечує ефективну взаємодію між різними політичними суб'єктами, політичними, владними інститутами. Саме ця функція робить можливим усвідомлення суб'єктами політики їхньої зацікавленості у конкретних результатах взаємодії, без якої політика не здатна буде розвиватися (а кожний окремий суб'єкт не зможе задовольняти свої потреби в межах політики). Проте політика визначається не тільки консенсусом і співпрацею, але й результативністю індивідуальної та групової діяльності.

вої волі, ефективним лідерством, вмінням владних груп йти всупереч компромісам. Тобто взаємодія не є єдиною / достатньою гарантією ефективності політичної діяльності. Особливо в період трансформацій та інших значущих та масштабних змін, коли стабільність є неможливою, а комунікативна функція дещо втрачає свою ефективність. Тоді на перший план входять інші функції соціально-політичної свідомості.

Перш за все, це **ідейна** (іноді її називають **ідеологічною**) функція. Завдяки цій функції суб'єкти політики формують власне бачення політичної дійсності (або обирають взірць, до якого можна приєднатися). Ідейна або ідеологічна функція соціально-політичної свідомості полягає в тому, що носій свідомості прагне розробити (або обрати з існуючих) систему пояснення політичної дійсності, яка задовольнить не тільки його самого, але й буде сприйнята позитивно іншими суб'єктами політичного життя. До цієї ж функції входить розробка засобів переконання інших у власній ідейній правоті; саме ця функція, як правило, активізується під час політичної нестабільності, різних змін, тому що кількість активних суб'єктів, погляди яких не співпадають, різко збільшується. І кожен з них намагається ствердити саме свій ідейний стандарт в якості загального.

Близька до ідейної функції так звана **функція «орієнтування»** (встановлення цілей). Це функція, що пов'язана з виробленням цілей та орієнтирів політичної діяльності суб'єкта і політичного життя взагалі. Функція реалізується на різних рівнях: індивідуальному, груповому, суспільному. Найважливішим є рівень соціальних груп та класів. Класи та великі стра-ти досі залишаються одними з головних політичних акторів, політика є місцем боротьби саме класових інтересів та цілей (тоді як політичні еліти, наприклад, є лише заявниками класових цілей). Функція встановлення цілей також пов'язана із розробкою способів, шляхів досягнення цілей, що також втілюються в результатах політичної діяльності: програмах, виступах, заявах тощо.

Нормотворча функція соціально-політичної свідомості полягає у формуванні конкретної системи норм і цінностей, яка стає головним кодексом діяльності конкретного суспільства. У результаті створюються такі політичні нормативно-ціннісні системи, як патріотизм, інтернаціоналізм, екстре-

мізм, інтолерантність, демократичність та ін. Рівнем, ступенем та глибиною реалізації нормотворчої функції визначається контролюваність та керованість політичних процесів у суспільстві.

Оскільки соціально-політична свідомість відповідає за ставлення суб'єкта політики до різних форм політичної діяльності, за нею визнають також **мотиваційну функцію**. Ця функція може бути як **мобілізаційною**, так і **демобілізаційною**. Перехід від усвідомлення закономірностей політичного життя до активної участі в їх змінюванні або фіксації може виправдовуватися (вважатися необхідним, нормальним, вимагатися системою) чи не виправдовуватися (засуджуватися). Порівняно із когнітивною та ідейною, функція «мотивації-мобілізації» має вочевидь вторинний характер: її виконання пов'язане перш за все з ідеологією.

Загалом, характер реалізації функцій соціально-політичної свідомості залежить від конкретних соціально-політичних обставин, від процесів, що відбуваються у суспільстві. Засоби виконання функцій, змістовність, ієрархія значущості – все це прямо залежить від політичної практики, і не є лише віртуальними конструктами в межах автономної символічної реальності. Від політичної практики залежать і «дисфункціональні» (якщо використовувати це слово не як термін, але як метафору) властивості соціально-політичної свідомості. Всупереч ілюзії, що виникає завдяки переліку функцій, ілюзії «позитивної функціональності» соціально-політичної свідомості, такі властивості в неї теж є. Наприклад, можна говорити про **декларативність** та **відкритість для маніпуляції**.

Декларативність в широкому сенсі – це властивість свідомості, що призводить до зовнішнього, формального ухвалення соціально схвалених (або всім суспільством, або значущою групою) переконань, поглядів, принципів, цілей, норм; властивість, яка відбивається у заміщенні реального ухвалення заявою про ухвалення. Про прояв декларативності, наприклад, ціннісного аспекту соціально-політичної свідомості можна говорити, якщо має місце не більш, ніж формальне, номінальне прийняття тих чи інших цінностей, установок тощо. У такій ситуації поведінка людини перетворюється на «голу» демонстрацію, декларацію: декларовані нею переко-

нання, принципи ніяк не пов'язані з глибинними; поведження регулюється зовнішніми факторами, особистість індивіда практично не бере участі у процесі його діяльності. Так само і суспільно значущі переконання, погляди, норми приймаються на декларативному рівні, не завдаючи впливу на глибинний рівень свідомості. Знижуючи критичні можливості соціально-політичної свідомості, декларативність робить її відкритою для зовнішніх маніпуляцій. Маніпуляція – це прихований вплив на свідомість особистості, групи, суспільства з метою скерувати їхню поведінку в необхідному напрямку, але таким чином, щоб керований про це не здогадався. Незважаючи на деяку суперечність концепції маніпулювання (як саме визначити, чи вплинула навіть зафіксована маніпуляція на поведінку її об'єкта?), необхідно зазначити, що відкритість до підкорення, «прийняття» маніпуляції теж є невід'ємною рисою соціально-політичної свідомості. Поряд із декларативністю ця риса дозволяє говорити про таку «дисфункцію» соціально-політичної свідомості, як створення ілюзії, автономного віртуального світу особистості або групи, що не співпадає з реальним та відсторонює суб'єкта політики від можливостей активно впливати на ситуацію.

Емпіричні дослідження соціально-політичної свідомості можуть бути присвячені різним питанням. Політичних соціологів цікавить, які саме фактори визначають формування соціально-політичної свідомості в частині політичних уподобань, політичних інтересів, політичних позицій. Так, наявність та особливості впливу на формування різних компонент соціально-політичної свідомості з боку групової належності – етнічної, релігійної, класової тощо – є одним з найскладніших та найцікавіших питань, що вирішують соціологи у своїх емпіричних дослідженнях. Для цього використовуються як різні математичні (кореляційні, факторні та ін.) процедури аналізу інформації, що отримана в результаті застосування опитувальних методик, так і інтерпретаційні процедури в межах контент-аналізу та дискурс-аналізу політичних документів та висловлювань (зокрема для визначення декларативності соціально-політичної свідомості).

До тематики емпіричних досліджень соціально-політичної свідомості також входять питання щодо мотивації полі-

тичної (зокрема електоральної) поведінки. Так, класичні соціально-класова та партійно-ідентифікаційна моделі політичної поведінки побудовані з урахуванням результатів емпіричних досліджень мотивації, що становить один з важливих елементів соціально-політичної свідомості. Цікаві результати отримують соціологи (наприклад, А. Ослон, Є. Петренко та ін.) в результаті застосування кореляційного аналізу до показників динаміки голосування: це дозволяє не тільки визначити взаємозв'язок між голосуванням за різні політичні партії та блоки, але й змодельовати механізм перерозподілу голосів.

Велику увагу соціологів привертають також емпіричні дослідження ідеологічних уподобань особистості, ступеня усталеності цих уподобань та їхнього впливу на сприйняття політики и прийняття рішень щодо політичних дій, політичної активності, політичної поведінки. У цьому ж контексті проводяться емпіричні дослідження політичних цінностей та орієнтацій, які є об'єктом досліджень, що здійснюються у перетині соціально-політичної свідомості та політичної культури. Задач виявлення причинного зв'язку між елементами соціально-політичної свідомості та конкретними актами політичної поведінки використовуються факторний, кластерний аналіз. Для емпіричного вивчення соціально-політичної свідомості поряд із традиційними номінальними, порядковими та інтервальними шкалами використовуються рангові шкали прийнятності-неприйнятності, шкала Богардуса, методика семантичного диференціала, тестові методики.

Висновки

Соціально-політична свідомість може визначатися у різний спосіб, тому існує декілька підходів до її аналізу (наприклад, марксистський, психолого-біхевіористський). Найбільш універсальним для політичної соціології є розуміння соціально-політичної свідомості як специфічної форми суспільної свідомості, що відображає всю сукупність раціональних та підсвідомих уявлень, тлумачень та реакцій щодо політичних процесів, подій, явищ з боку соціальних груп та інших суб'єктів політики. Суб'єктами соціально-політичної свідомості виступають класи, нації, соціальні страти, особис-

тості. Поміж багатьох різних версій переліку елементів соціально-політичної свідомості можна виділити універсальний перелік, до якого входять політичні почуття, настрої, погляди, уявлення, інтереси, ідеї, ідеали, цінності, норми, переконання, ідентифікації, позиції, оцінки, мотиви, установки, знання, досвід. Крім того, можна говорити про теоретичний та буденний рівень соціально-політичної свідомості. При цьому треба розуміти, що недоречно включати до елементів соціально-політичної свідомості громадську думку, яка є станом свідомості, та ідеологію, оскільки остання є відносно самостійним, хоча і безумовно пов'язаним із соціально-політичною свідомістю феноменом.

Соціально-політична свідомість виконує низку функцій, серед яких треба назвати пізнання та відображення політичної дійсності, функцію соціальної пам'яті, комунікативну, ідеологічну (ідейну), орієнтаційну, нормотворчу, мобілізаційну функції. Особливими характеристиками соціально-політичної свідомості є декларативність та маніпулятивність. Слід пам'ятати, що соціолога у вивченні соціально-політичної свідомості цікавить не свідомість як така, а реальна соціально-політична свідомість конкретних спільнот, груп, суспільств, особистостей; джерело конкретних соціальних дій і взаємодій. Тільки такий фокус наукового інтересу дозволяє соціологу бути впевненим, що він вивчає соціальну дійсність, а не інтелектуальний науково-віртуальний конструкт.

Література

1. Артемов Г. П. Политическая социология / Г. П. Артемов. – М. : Логос, 2002. – 280 с.
2. Барматова С. П. Політична соціологія. Курс лекцій / С. П. Барматова. – К. : Аналітичний центр вивчення суспільства, 2003. – 252 с.
3. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє ; пер. с фр. – М. : Socio Logos, 1993. – 336 с.
4. Бурдьє П. О символической власти / П. Бурдьє // Социология социального пространства. – М. : Институт экспериментальной социологии. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 87–96.

5. Кола Д. Политическая социология / Д. Кола ; пер. с фр. – М. : Изд-во «Весь мир», «ИНФРА-М», 2001. – 406 с.

6. Левада Ю. От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993 – 2000 / Ю. Левада. – М. : Библиотека Школы политических наук, 2000. – 576 с.

Питання для самоконтролю

1. Які підходи до аналізу соціально-політичної свідомості ви знаєте?
2. Які структурні аспекти соціально-політичної свідомості ви можете виділити?
3. Які рівні соціально-політичної свідомості ви можете назвати?
4. Чим відрізняються буденна та емпірична соціально-політична свідомість?
5. Що таке декларативність соціально-політичної свідомості?

Тема 7 _____

СОЦІОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Завдання: 1) визначити сутність політичної та електоральної поведінки та їхнє співвідношення; 2) розглянути підходи до вивчення політичної поведінки; 3) визначити типи політичної поведінки; 4) охарактеризувати основні соціологічні теорії електоральної поведінки та методи її дослідження.

Сутність політичної поведінки. Під поведінкою розуміють притаманну живим істотам взаємодію з навколишнім середовищем, опосередковану їх зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю. У застосуванні до людини це поняття включає великий континуум життєвих процесів – від вегетативних до психічних, від безумовного рефлексу до різного виду розумових процесів.

Таке різноманіття вимагає виділення найбільш істотного різновиду соціальної активності суб'єктів, а саме – політичної поведінки.

Поряд з політичною поведінкою, важливими категоріями в політичній соціології є політична активність, політична участь і політичне включення.

Політична активність – форма включення суб'єкта в політику, сукупність його дій для досягнення колективних цілей. Вона може проявлятися як політична поведінка (або участь) і політична діяльність.

Суб'єктами політичної активності можуть виступати спільності та організації, а також особистості, які проявляють її від імені та (або) в ім'я спільності.

Політична участь – це активність суб'єктів у рамках запропонованих ним програм реалізації їх колективних інтересів.

Існує два види участі:

- участь з низькою залученістю. Вона проявляється у виконанні розпоряджень владних органів;
- участь з високою залученістю, яка передбачає активність у складі громадських рухів, політичних партій, груп інтересів та ін.; це може бути відвідування мітингів, участь у політичних демонстраціях, виборчих кампаніях, колективних зверненнях тощо.

Також слід розрізняти політичне включення (п. в.), тобто включеність особистості в суспільно-політичну систему. П. в. визначається відношенням особистості до даної системи, яке вміщує в себе уявлення про своє місце в системі, про те, що людина повинна дати їй і що вона прагне отримати від неї. Цим, зрештою, визначається мотивація життєдіяльності людини в цілому і система її політичних установок зокрема.

Отже, політична поведінка – це будь-яка форма участі в здійсненні влади (або протидії її здійсненню), що охоплює участь у формальних організаціях і масових рухах, включеність у різні елементи системи або усвідомлену відстороненість від них, публічну маніфестацію поглядів з метою впливу на громадську думку, політичні інститути або керівні політичні групи.

Уже це визначення дає уявлення про вкрай складну структуру даного явища. Первинна диференціація поняття дозволяє виділити два основних типи політичної поведінки – «відкритий» (політична дія) і «закритий» (політична іммобільність, або бездіяльність). Очевидно, що кожен з цих типів потребує окремого розгляду.

Політична дія, як і всяка соціальна дія, елементом якої вона є, передбачає певний ступінь активності. Її структура включає суб'єкт дії, обставини її здійснення, об'єкт дії і цільові установки суб'єкта. Суб'єктом дії можуть бути індивіди, малі та великі соціальні групи, організації та інститути. Від типу суб'єкта вирішальною мірою залежать вид і характер об'єкта, на який дії спрямовані.

Обставини здійснення дії, у свою чергу, поділяються на декілька елементів. Найбільш важливий серед них – це рамки політичної дії, утворені такими факторами, як громадські

нормативи, звичаї та інші елементи політичної культури, укорінені в тій чи іншій країні або регіоні, а також, за певних обставин, тип політичної організації суспільства.

На відміну від рамок політичної дії, умови її реалізації утворюють більш лабільні елементи, які, з одного боку, ніби обмежують і направляють політичну дію, а з іншого – постійно змінюються під її впливом.

Найважливішу роль серед таких умов відіграють внутрішня обстановка в країні або групі країн, де здійснюється дія, вплив і дієздатність політичних інститутів, в рамках яких (або проти яких) виступає та чи інша дія, загальне співвідношення політичних сил, міць і ефективність самої дії, ступінь опору, що причиняється, зовнішньополітична ситуація тощо. Об'єктом дії є політичні інститути, політичні відносини і суспільна система в цілому.

Цільова спрямованість дій представляється двома різновидами: конструктивною, завданням якої є зміцнення політичної системи, і деструктивною, спрямованою на докорінне перетворення політичної та соціальної системи. Членування політичної дії на суб'єкт, обставини здійснення, об'єкт і цільові установки є умовним, однак це не знижує її доцільності.

Залежно від мотиваційних характеристик виділяються такі політичні дії:

- очікування, ціннісні орієнтації, прийняття соціальних ролей, усвідомлення власних інтересів, оцінки ситуації тощо;
- ціннісно-орієнтовані (при цій формі поведінки не обов'язкове повне усвідомлення власних інтересів, адекватна оцінка ситуації та похідних від неї можливостей, проте існує загальна політична орієнтація, заснована на стійкій системі цінностей);
- традиційно-мотивовані (тут орієнтація вкрай нерозвинена; нерідко вона зводиться до запозичення готових установок, орієнтованих на гіпотетичні явища і процеси; функція такої орієнтації обмежується запрограмованою реакцією на зовнішні імпульси);
- ціле-орієнтовані, раціональні (за М. Вебером) – дії, які характеризуються свідомою вірою в етичну, естетичну, релігійну чи іншу безумовну самоцінність певної поведінки, незалежно від її успіху;

• афективно-мотивовані (при такій формі роль орієнтації не є обов'язковою, оскільки навіть якщо вона має явно виражену форму, часто не визначає характеру політичної дії, яку може бути скоєно і всупереч їй).

Зі структурної точки зору політичні дії можуть бути прямими, тобто спрямованими безпосередньо на об'єкт, і опосередкованими, заснованими на принципі делегування повноважень через механізм виборів, або в якій-небудь іншій формі. Політичні дії розрізняються і за ступенем активності. Розкид в даному випадку дуже великий – від поведінки, незначно відрізняється від політичної іммобільності, до вищих форм політичної активності, що включають використання найрадикальніших засобів політичної боротьби.

Дослідження політичної активності індивідів або соціальних груп вимагає використовувати таку зразкову шкалу інтенсивності політичних дій:

1) реакція (позитивна чи негативна) на імпульси, які виходять від політичної системи, від її інститутів або представників, не пов'язана необхідністю власної високої активності;

2) участь у періодичних діях, пов'язаних з делегуванням повноважень (електоральна поведінка);

3) діяльність у політичних та прилеглих до них організаціях;

4) виконання політичних функцій у рамках інститутів, що входять у політичну систему або діють проти неї;

5) пряма дія;

6) активна (в тому числі керівна) діяльність у позаінституціональних політичних рухах, спрямованих проти існуючої політичної системи, які домагаються її докорінної перебудови тощо.

Політична іммобільність також не є однорідною і представлена такими структурними елементами:

1) виключення з політичних відносин, зумовлене низьким рівнем суспільних відносин;

2) політичне виключення як результат низької ефективності політичної системи, розчарування і байдужість до політичних інститутів;

3) політична апатія як форма неприйняття політичної системи;

4) політичний бойкот як вираження активної ворожості до інститутів політичної системи.

Подібно до цього, будь-який інший елемент основоположної категорії політичної соціології, політична поведінка піддається різним теоретичним інтерпретаціям і характеристикам. У даний час в науці сформувалося кілька точок зору на її природу і сутність. Так, значна частина вчених виходить з того, що політична поведінка – це сукупність всіх дій (акцій і інтеракцій), що здійснюються в політичній сфері та розрізняються за ступенем свого впливу на владу. Наприклад, в рамках даного підходу дії розглядаються як способи реалізації статусів або, як вважає П. Блау, як результати вигідних актору раціональних рішень.

Вельми поширене і ситуаційне трактування політичної поведінки, автори якої акцентують увагу на зовнішніх по відношенню до людини фактори, що впливають на зміст його дій. Як правило, мова в такому випадку йде про фізичне, органічне і соціальне середовище. У зв'язку з таким розумінням Р. Мертон ставить питання про різні способи адаптації до зовнішнього середовища: конформізм, що означає прийняття людиною сформованого порядку речей, інновації, яка передбачає збереження активності та самостійності позиції людини по відношенню до навколишнього середовища, і ритуалі, виражає символічну та некритичну позицію людини по відношенню до зовнішніх умов діяльності.

Найбільш часто зустрічається конформна адаптованість, для якої притаманним є позбавлення поведінки індивіда / групи вираженої відповідної реакції на політичну ситуацію. Активність конформістськи налаштованого суб'єкта не дозволяє йому помічати прогалини в діях влади, нерідко індивід «пробачає» їй навіть злочини, особливо в тих випадках, коли вони безпосередньо не зачіпають його інтересів. Такий тип поведінки найбільшою мірою надає політичному порядку бажану стабільність, саме тому влада заохочує такий тип поведінки. Ритуальний же характер поведінки також практично безпечний для пануючого режиму в силу відтворення ним домінуючих норм і зразків взаємодії з владою. І тільки ініціативний характер поведінки здатний, в тому випадку, якщо він не спрямований на підтримку влади, стимулювати зміни, що здатні викликати дестабілізацію суспільного становища.

Низка вчених при характеристиці політичної поведінки роблять акцент на суб'єктивних намірах людини, що виявля-

ються в її діях. Так, М. Вебер виділяв у зв'язку з цими цільовими перевірками раціональні, ціннісно-раціональні, афективні і традиційні дії, що мають місце в політичній сфері. Характеризуючи особливі джерела та форми політичної поведінки, ці способи діяльності мають власну специфіку виробництва дій.

Зазначені підходи дають можливість визначити політичну поведінку як всю сукупність суб'єктивно мотивованих дій різноманітних суб'єктів (акторів), що реалізують свої статусні позиції і внутрішні установки. Крім акценту на дієве, активним є прояв позицій актора, політична поведінка несе на собі відбиток суб'єктивності, персональності розуміння кожною дійовою особою цілей і засобів їх досягнення, власних позицій, оцінок минулого та сьогодення.

Звичайно, політична поведінка може бути викликана зовнішніми причинами або спровокована підсвідомими мотивами і стимулами. Однак здебільшого поведінка актуалізує різні форми усвідомлення людьми своїх потреб та інтересів.

Прихильники конфліктної теорії вважають, що політична поведінка людини формується на підставі трьох типів мотивації: кооперативної, при якій суб'єкт зацікавлений у добробуті партнера і розглядає його інтереси в якості складової частини власних устремлінь; індивідуалістичної, яка ігнорує всі міркування доцільності, за винятком своєї власної вигоди; і конкурентної, яка означає неминучість різкого протиставлення позицій та інтересів конкуруючих сторін і гру на виграв, при якій нанесення збитку конкуренту є одним з позитивно оцінює підсумки діяльності.

Представники системного аналізу вважають, що вирішальним мотивом політичної поведінки є схильність до авторитетних лідерів, копіювання їх стилю і нахилів. А. Даунс, Р. Карі, Л. Хуаде та інші прихильники теорії раціонального вибору, ігноруючи ці привнесені мотиви, наполягають на провідному значенні в поведінці індивіда його прагнення до вигоди, пошуку задоволення і мінімізації втрат.

У той же час А. Горц, О. Дебарль та інші вчені, що розділяють принципи ідеї «автономної людини», яка стверджує неухильне наростання індивідуалізації соціальної поведінки і виняткову складність мотивів, якими керуються громадяни в сучасних умовах, не тільки пропонують якомога більш де-

тально дослідити їх установки, але часто доходять до визнання принципової нездатності аналізувати суб'єктивні мотивації.

Теоретичне різноманіття щодо визначення найважливіших мотивів демонструє дуже складний характер політичної поведінки, її багатогранність і навіть відому невизначеність. Тому теоретична суперечка навряд чи незабаром буде вирішена. Разом з тим, вже отримані напрацювання в цілому дозволили сформулювати перелік основних елементів поведінкової активності людини. До них належать: облік зовнішніх факторів; інтересів і потреб суб'єктів; істинних або помилкових форм їх усвідомлення (у вигляді установок, мотивів, переконань); особливостей функцій і ролевих навантажень суб'єктів; конкретних дій; зворотного зв'язку між поведінкою і умовами її здійснення.

На базі таких універсальних принципів у науці розробляються різноманітні моделі електоральної, кризової поведінки громадян, прийняття рішень лідерами та ін.

Типи політичної поведінки. Різноманітність областей політичного життя, множинність ролей і функцій індивідів та груп у сфері відносин з державною владою породили безліч типів політичної поведінки. Так, ідейно зорієнтовані вчинки громадян, як правило, відносяться до автономного типу політичної поведінки, що відбиває відносно вільний вибір людьми політичних цілей і засобів їх досягнення.

Цей тип поведінки протистоїть мобілізованим формам активності, що характеризує вимушеність скоєних людиною вчинків під тиском зовнішніх обставин (силових структур, партійних органів, сили громадської думки).

Там, де вплив ідеології стимулює рутинні, постійно повторювані мотиви і дії громадян, прийнято виділяти традиційні форми політичної поведінки та протистоять їм інноваційні способи практичного досягнення політичних цілей (у них переважають творчі форми політичної активності).

Але найбільше практичне значення для організації політичних порядків мають форми поведінки, які відповідають загальноприйнятим у політичній системі цінностям і нормам «політичної гри» та підтримують, таким чином, правлячий режим, тобто нормативні форми політичної поведінки. У той же час найбільш проблематичним є врегулювання та конт-

роль за політичними діями, що відхиляються від принципів і норм політичних відносин.

У політичній соціології найбільша увага приділяється пошуку причин такого відхилення. Так, ще з часів А. де Токвіля його причини зв'язувалися з протиріччям між інтенсивним зростанням очікувань і домагань громадян, з одного боку, та звуженням шляхів їх реалізації (так звану депривацію) – з іншого. Р. Мертон вбачав причини девіації в розриві між цілями, які висувуються і заохочуються суспільством, та можливими в соціумі засобами їх досягнення. З його точки зору, розуміння людьми того, що усталені засоби і методи діяльності не приводять до намічених результатів, усвідомлення сталого дисбалансу цілей і засобів неминуче спонукають громадян порушувати табу, застосовувати інші, не санкціоновані суспільством способи вирішення завдань.

У практиках емпіричних досліджень дуже широко застосовується класифікація політичних культур, запропонована Г. Алмондом і С. Вербой.

Залежно від специфіки орієнтації і ступеня участі в політичному житті вони виділили три основні типи:

1. «Патріархальна політична культура». На прикладі африканських племен або місцевих автономних громад автори показують, що в них не існує спеціалізованих політичних ролей, політична орієнтація на племінних вождів не відділена від релігійних, соціально-економічних та інших орієнтацій. Уявлень щодо політичної системи (якої немає) і, відповідно, установок в ставленні до неї просто не існує.

2. «Підданська політична культура». Спеціалізовані політичні інститути вже існують, і на них орієнтуються члени суспільства, проявляючи при цьому різні почуття: гордість, неприязнь, сприймаючи їх як законні або як незаконні. Але ставлення до політичної системи має пасивний характер без прагнення змінити що-небудь своїми силами або брати участь у процесі прийняття політичних рішень, впливати на них. Цей тип культури характеризується низькою політичною активністю суб'єктів.

3. «Активістська політична культура», або «політична культура участі». Члени суспільства не тільки формують свої вимоги політичного характеру, але і є активними учасниками політичної системи в цілому.

Американські автори відзначають, що в реальному політичному житті ці типи в чистому вигляді не існують. Взаємодіючи між собою, вони утворюють змішані форми з домінуванням того чи іншого компонента.

Поряд з виділеними чистими типами були запропоновані три типи змішаних політичних культур: патріархально-підданська, піддансько-активістська, патріархально-активістська.

У. Мілбрайт поділяє політичну участь на конвенціональну (легальну і регульовану законом) та неконвенціональну (незаконну, таку, що відкидається більшою частиною суспільства з моральних, релігійних чи інших міркувань). Види діяльності, що належать до конвенціональних і неконвенціональних форм, розрізняються за ступенем активності.

Особливим видом політичної участі є протестна поведінка.

Політичний протест – це прояв негативного ставлення до політичної системи в цілому, її окремих елементів, норм, цінностей, прийнятих рішень у відкрито демонстрованій формі.

До протестних форм поведінки належать мітинги, демонстрації, ходи, страйки, пікетування, масові та групові насильницькі акції. Найбільш поширеною теоретичною моделлю, що пояснює причини протестної поведінки, є концепція депривації. Депривація – це стан незадоволення, викликається розбіжністю між реальним і очікуваним станом, до якого прагне суб'єкт. У тому випадку, коли порівняння соціальної дійсності з соціально значущими цінностями породжує почуття глибокої незадоволеності, виникає відчуття, що при деяких соціальних і політичних змінах бажані цілі можуть бути досягнуті у відносно короткий термін. У тому випадку, якщо описувана розбіжність стає значною, а невдоволення набуває масового характеру, виникає мотивація участі в протестних діях. Факторами депривації можуть бути економічний спад, різке зростання цін і податків, втрата звичного соціального статусу, завищені очікування, негативні результати порівняння власних успіхів з успіхами інших або з деяким «нормативним» станом.

Для того щоб протест відбувся, необхідний певний рівень соціального невдоволення, визнання сили і масових дій в якості прийнятної ціни соціальних змін. Зростанню депривації та активізації протестних дій сприяють радикальні ідеології, гас-

ла, недовіра до політичного режиму, занепад віри в традиційні способи вираження вимог.

Досить часто політичний протест виявляється у формі мітингів, демонстрацій, ходів, страйків. При низькому ступені інституціоналізації та організованості такі акції можуть призводити до масових заворушень, насильства, прямого зіткнення з владою. Саме тому проведення масових політичних заходів регулюється спеціальними законами, які передбачають низку необхідних заходів, що передують проведенню таких акцій (повідомлення влади про проведення заходів або отримання організаторами попереднього дозволу влади на проведення мітингів, демонстрацій, ходів).

І все-таки небезпека переростання конвенціональних форм протесту в неконвенціональні зберігається завжди.

Крайньою формою неконвенціонального типу політичної поведінки та участі є тероризм. Під тероризмом розуміють опозиційну діяльність екстремістських організацій або окремих осіб, метою якої є систематичне або одиничне застосування насильства (або його загрози) для залякування уряду і населення. Характерною рисою, що відрізняє тероризм від кримінальних злочинів, є цільова установка – вплинути на хід політичних подій і прийняття рішень, викликати широкий суспільний резонанс.

Говорячи про політичну участь, необхідно зупинитися ще на одному феномені.

Абсентеїзм – це ухилення від участі в політичному житті (у голосуванні, в акціях протесту, діяльності партій), втрата інтересу до політики, тобто політична апатія.

Зазвичай зростання частки абсентеїстів у суспільстві інтерпретується як прояв серйозної кризи легітимності політичної системи, глибокої кризи її норм і цінностей. Іноді абсентеїзм розглядається як прояв політичного протесту. У той же час цей тип поведінки може бути, навпаки, показником поваги та довіри людей до своїх представників у владі. Багато дослідників вважають, що ознакою нормально функціонуючої системи політичних відносин є не загальна політизація населення, а нормальна діяльність громадян і політиків у своїх сферах, причому індивід успішно займається своєю справою і повноцінно забезпечує своє життя, як правило, не втручається в політи-

ку. Подібного типу люди обмежують свою політичну діяльність участю у виборах, референдумах. Більш активна участь і включення в політичну діяльність відбувається в тому випадку, якщо їх існування і діяльність відчуває обмеження і тиск з боку існуючої влади (недосконалість законодавства, завищені податкові ставки, расова дискримінація тощо).

У науці виділяються кілька причин, що зумовлюють абсентеїзм певної частини населення:

1) високий ступінь задоволеності особистих інтересів; з точки зору деяких науковців, здатність особистості самостійно справлятися зі своїми проблемами, приватним чином відстоювати свої інтереси може породжувати відчуття непотрібності політики і, навпаки, загроза власним інтересам з боку більш могутніх груп породжує необхідність звернутися до політики як засобу відстоювання і захисту своїх інтересів;

2) на політичну апатію може впливати недовіра до політичних інститутів, відчуття неможливості хоч якось вплинути на процес вироблення і прийняття рішень;

3) абсентеїзм може бути обумовлений відсутністю уявлень про зв'язок політики і приватного життя.

Абсентеїзм більшою мірою спостерігається у молоді, представників окремих субкультур, осіб з низьким рівнем освіти.

У сучасній Україні частка політично апатичних людей у складі населення досить велика. Це обумовлено кризою масової свідомості, конфліктом цінностей, відчуженням більшості населення від влади і недовірою до неї, політико-правовим нігілізмом. Багато з тих, хто втратив віру у власні можливості, не вірять, що вони можуть вплинути на політичні процеси, вважають, що політичні рішення приймаються незалежно від їх участі в голосуванні та інших політичних акціях. Люди не відчувають особистої вигоди від участі в політиці, вважаючи, що вона обслуговує інтереси еліти. На абсентеїзм певної частини населення значний вплив зробив крах міфу про якнайшвидше входження до кола високорозвинених країн.

Оцінка ролі абсентеїзму в політичній соціології неоднозначна. Одні дослідники наполягають на необхідності залучення якомога більшої частини людей в різні форми політичної участі. Інші вважають, що обмежену участь і неучасть можна розглядати як стабілізуючий фактор, оскільки активізація

аполітичних верств населення, включення їх у політичний процес може призвести до дестабілізації політичної системи.

Електоральна поведінка. Найбільш поширеним видом політичної поведінки є електоральна. Більшість соціологів при аналізі проблем електоральної поведінки виходять з концепції політичної участі, яку розуміють як дії, що вживаються приватними громадянами і мають на меті вплинути на державну політику, управління державними справами або на вибір політичних лідерів на будь-якому рівні політичної влади.

Слід зазначити, що політична участь буває двох видів: конвенціональна (законна) і неконвенціональна (що виходить за рамки прийнятих законів). Найважливішими видами конвенціональної участі визнаються такі: голосування; участь у роботі партійних та інших політичних організацій та проведених ними кампаніях; участь у політичному житті; контакти з офіційними особами на різних рівнях.

Зародження наукового інтересу до проблеми електоральної поведінки було пов'язано, насамперед, з практичними потребами кандидатів на виборні посади, тому перші дослідження були орієнтовані на розвиток політичних технологій. Організація і проведення передвиборчих кампаній стали видом діяльності, який вимагає найвищої компетенції персоналу та її керівників, що поставило завдання розробки теорії електоральної поведінки. Тому вже до середини ХХ ст. в американській політичній науці визначилися три основних методологічних підходи до дослідження електоральної поведінки громадян (соціологічний, соціально-психологічний і теорія раціонального вибору).

Прихильники соціологічного підходу (П. Лазерсфельд, Б. Берельсон, Г. Рамонд, С. Фінкель, Т. Паттерсон, Р. МакКлюер) основним предметом вивчення вважали залежність між соціально-груповою приналежністю і підсумками голосування. Дослідники соціально-психологічної школи (Е. Кемпбелл, Д. Сток, Ф. Конверс, Г. Лассуелл) приділяли першорядну увагу політичним установкам виборців і їх зв'язку з партійною ідентифікацією. Прихильники раціонально-інструментального підходу (Е. Даунс, М. Фіоріна, М. Лавер, М. Лібах, М. Бонгран) прагнули на основі вивчення впливу політичної інформації на електоральний вибір побудувати чіткі, математичні моде-

лі політичної поведінки виборців. Специфіку соціологічного підходу до цієї проблеми найкраще відображає методологічне положення М. Вебера (з області його соціології влади) про свідомі, суб'єктивно вмотивовані індивідуальні дії.

Соціологічний підхід до дослідження електоральної поведінки. У західній соціології та політології розроблено низку теорій, заснованих на осмисленні тривалої практики вільних виборів в усталених демократіях і дозволяють пояснити і передбачити масову електоральну поведінку.

Початок досліджень електоральної поведінки було покладено відомим французьким демогеографом А. Зігфрідом, творцем напрямку, що одержав найменування «виборча географія». А. Зігфрід виходив з такого: формування політичних поглядів населення, що лежать в основі електоральної поведінки, обумовлено безліччю факторів, у тому числі особливостями історичного, адміністративного та соціально-політичного формування країни; соціальною структурою; релігійними уподобаннями; впливом зовнішнього середовища, а також здатністю досліджуваного об'єкта протистояти подібним впливам. Соціальні фактори А. Зігфрід виводив безпосередньо з географічних. Досліджуючи поведінку виборців у Франції в період Третьої республіки, А. Зігфрід спробував пояснити, чому характер політичних поглядів в різних регіонах залишається постійним, незважаючи на нестабільні й часто мінливі структури партій і партійних систем. Він пояснював стабільність індивідуальної поведінки поєднанням природних і соціальних умов та бачив в природних умовах, наприклад в геологічних особливостях того чи іншого регіону, основні передумови соціальної і політичної поведінки.

Праці А. Зігфріда послужили початком численних досліджень, спрямованих на виявлення зв'язків між електоральною поведінкою і об'єктивними умовами існування людей. Вирішальну роль у становленні «екологічної школи» відіграв учень і послідовник А. Зігфріда Ф. Гогель. Останній приділяв значну увагу соціально-структурним впливам. Зіставлення соціальної структури типів поселення і політичної поведінки він розглядав як ключ до вирішення дослідницьких проблем. Замість «виборчої географії» він вважав за краще говорити про «соціологію виборів».

Однак у середині 50-х рр. багато положень цієї школи критикуються відомим соціологом Р. Ароном. Він стверджував, що екологічний аналіз і методи, засновані на дослідженні взаємозв'язку соціально-професійних змінних, і поведінка виборців не зводяться одне до одного.

У критиці Р. Арона містилося чимало раціональних моментів. Раніше основним об'єктом аналізу була територіальна одиниця, що відрізнялася від інших набором тих чи інших факторів, зокрема соціальним складом. Тепер таким об'єктом стала соціальна група з її специфічними рисами. Електорат відтворювався як система соціальних груп, відокремлених і в той же час взаємодіючих один з одним. Методи «екологічної» школи не вилучалися, а в усе більшій мірі поєднувалися з даними опитувань. Вельми показові в цьому сенсі роботи М. Догана, присвячені дослідженню електоральної поведінки французьких промислових робітників. Доган запропонував «комбінований» метод аналізу електорату, в якому екологічний підхід доповнюється використанням даних опитувань громадської думки. Суть цього методу – у виділенні типових з точки зору соціально-економічного розвитку «зон» (промислові, аграрні, змішані).

На цю класифікацію накладається інша – за типом переважаючою для даної зони політичної та релігійної орієнтацій. Далі висувається гіпотеза про тенденції електоральної поведінки соціальної групи (у М. Догана – це промислові робітники), яка перевіряється даними опитувань.

У стилі принципів «екологічної» школи були витримані й багато інших робіт, що з'явилися пізніше. Особливої уваги заслуговують у цьому зв'язку дослідження Р. Херберле. Найважливішою передумовою поглибленого вивчення електоральної поведінки громадян Р. Херберле вважав виявлення всіх факторів, що визначають політичну поведінку людини. У методологічному відношенні теорія Р. Херберле характеризується використанням статистичних методів. Р. Херберле намагався аналізувати взаємозв'язок політики і основних соціально-економічних структур у рамках міждисциплінарних досліджень, приділяючи особливу увагу різноманіттю соціально-економічних і соціально-структурних детермінант, що мають як історичну, так і територіальну специфіку.

У цілому розвиток досліджень в рамках «екологічної» школи набув переважно прикладного характеру. Основну увагу було зосереджено на розвитку статистичних методів дослідження укрупнених кількісних даних в прогностичних цілях. Хоча географічний підхід до виборів обмежений у силу свого описового характеру, але саме він дозволяє виявити просторову зміну поведінки виборців.

Одночасно дослідження в галузі електоральної поведінки піддалися глибокому впливу біхевіоризму, що поширився спочатку в США, а потім і в інших країнах. Практично вплив біхевіоризму на електоральні дослідження проявився, насамперед, у тому, що методика оцінки поведінки виборців на основі загальної та деталізованої статистики виборів виявилась відсунутою на задній план опитуваннями більш-менш репрезентативної вибірки виборців.

Вперше методологічні положення біхевіоризму були використані для виявлення політичної поведінки громадян в дослідженні абсентеїзму, проведеному в 20-ті рр. XX ст. Ч. Е. Меріам і Х. Ф. Госнел. Автори спробували здійснити репрезентативну вибірку реципієнтів і застосували сучасну техніку опитування виборців про мотиви голосування (інтерв'ю).

Через кілька років з'явилися більш значні роботи С. Райса з цієї же проблеми. У дослідженнях Ч. Е. Меріам, Х. Ф. Госнел і С. Райса була зроблена спроба знайти оптимальний набір експериментальних варіантів застосування кількісних процедур при проведенні електоральних опитувань. Зважаючи на великий інтерес, проявлений у той час до досліджень політичної (в тому числі електоральної) поведінки, праці Ч. Е. Меріам, Х. Ф. Госнел і С. Райса довгий час залишалися в тіні.

Тільки в 1940 р. американським соціологом П. Лазарсфельдом була зроблена перша серйозна спроба використовувати панельні опитування виборців для виявлення механізму формування електоральної поведінки. Даний підхід, що отримав назву «соціологічний», висунув у центр уваги, поряд з аналізом статистичних даних про результати виборів, з одного боку, аналіз впливу поточної політики на вирішення виборців із соціально-структурними детермінантами їх поведінки. З іншого боку, проведений аналіз президентських виборів у США в 40-ві рр. позначив в методологічному відношенні перехід від

аналізу сукупних даних про результати голосування до аналізу індивідуальних даних на базі вивчення громадської думки і за допомогою панельного методу.

Застосована методика дозволила П. Лазарсфельду, по-перше, диференціювати виборців за ступенем стійкості їх електоральних орієнтацій; по-друге, виявити приблизні причини, що спонукали різні групи виборців, що коливаються, змінити свої наміри в ході виборів і в момент голосування; і, по-третє, співвіднести електоральну орієнтацію та поведінку з іншими показниками.

Через кілька років П. Лазарсфельд і Б. Берельсон здійснили новий проект, який продовжує попередній. У теоретичній частині роботи першорядне значення було надано розчленуванню соціальної та політичної структур, при цьому особливо наголошувалося на ролі суспільних інститутів (профспілок, політичних партій та інших формалізованих організацій); міжособистісних впливів; набагато більше місце, ніж раніше, було відведено значенню політичних питань як визначальних для електорального вибору.

Соціально-психологічні теорії електоральної поведінки. За роботами групи П. Лазарсфельда і Б. Берельсона розпочалася ціла серія проектів, заснованих на зборі та аналізі інформації про електоральну поведінку американських виборців.

Найбільш провідними були здійснені дослідним центром Мічиганського університету. Голосування при цьому розглядалося як окремий, відособлений акт внутрішньої значущості. Тому головна увага приділялася індивідуальним психологічним процесам, що визначають політичний вибір. Розробки Мічиганської школи в 60-ті рр. послужили поштовхом до розвитку соціально-психологічного напрямку в соціології. Особливу увагу було звернуто на такі методи дослідження, як опитування, аналіз індивідуальних даних, мотивацій і поведінки виборців. Сформоване А. Кемпбеллом, Ф. Конверс, У. Міллером, Т. Є. Стоком твердження говорить, що психологічна ідентифікація індивіда з політичною партією пов'язана з підтримкою цієї партії на виборах.

Партійна ідентифікація визначає сприйняття і оцінку політичної інформації та поведінки навіть у разі відсутності формального членства в даній партії. Виборець голосує за канди-

дата від цієї партії, по відношенню до якого у нього сформувався максимум сприятливих установок. У разі відсутності такого кандидата виборець голосує відповідно до свого членства в партії або не голосує взагалі.

З точки зору послідовників Мічиганської школи, вибір виборців визначається взаємодією трьох складових:

- партійна ідентифікація;
- ставлення до поточних подій;
- почуття, що має виборець до кандидата.

Дві останні – швидкоплинні характеристики. Засновники цієї школи припустили, що партійна ідентифікація, як найбільш стабільна з цих характеристик, впливає на дві інші пояснювальні змінні так само, як і на вибір виборця при голосуванні. В основі вихідної прихильності до політичної партії, на думку дослідників, лежать не класова позиція індивіда, не рівень освіти, не національність чи релігія, а процеси політичної соціалізації, що діють опосередковано через сім'ю, які оформлюють партійну ідентифікацію дитини. У цьому плані сила партійної ідентифікації може розглядатися як пряма функція віку.

На сьогоднішній день Мічиганська модель голосування є в США найбільш поширеною, тоді як у центрі досліджень знаходяться не самі по собі вибори, а політичні погляди на партії, кандидатів, на їх програми в контексті виборів. Сам процес виборів, голосування і його результати відступають на задній план. Тому напрямок, представлений Мічиганською школою, вивчає, в першу чергу, зміну політичних пристрастей, зміни традиційної поведінки виборців і причини цього.

До позитивних сторін концепції Мічиганської школи можна віднести спроби виявити взаємозв'язок не тільки між соціально-політичними показниками та електоральною поведінкою виборців, а й між сформованою орієнтацією і реально зробленим вибором. Зокрема, було введено поняття «інтервенуючих змінних», до числа яких включали, по-перше, ідентифікацію виборця з певною партією, по-друге, орієнтацію на певного кандидата і, по-третє, позицію щодо спірних політичних питань. На думку низки дослідників, шляхом комбінації цих показників можна пояснити причини переважної більшості електоральних рішень, у тому числі й розриви між

тривалими стійкими політичними уподобаннями і одноразовою політичною дією.

Соціально-психологічний підхід успішно застосовувався при вивченні електоральної поведінки в Західній Європі. Його вплив виявився настільки сильним, що до теперішнього часу поняття «партійна ідентифікація» можна вважати одним з найважливіших в електоральних дослідженнях на Заході.

В Англії в роботах на розглянуту тему вивчення електоральної поведінки серед факторів, що визначають електоральну поведінку, поряд зі статтю і віком, був присутній «соціальний клас», який розуміють як сукупність соціально-економічних позицій та інтересів. При оцінці соціально-психологічних процесів, що визначають політичний вибір, до уваги бралися не тільки індивідуальні особливості, але і групові впливи. Велика увага приділялася впливу суспільно-політичних структур.

Велике значення мають висновки представників цієї школи, англійських дослідників Р. Роуза і Я. МакКалістера. Вони припускають для пояснення мотивів вибору виборців розглянути модель «навчання впродовж життя». Їх аналіз заснований на п'яти категоріях, що містять в цілому 18 пояснювальних змінних: соціалізація неповнолітніх, партія і клас батька, освіта та релігія, соціоекономічні інтереси, забезпеченість житлом, членство у спілках, національність, клас, до якого належить виборець, політичні принципи, благополуччя, расова приналежність і ставлення до расового питання, традиційна мораль, точна діяльність партій: лідери, оцінки правлячої партії тощо.

Серйозний, хоча і не настільки сильний вплив, як у Великій Британії, справила американська «соціально-психологічна школа» на дослідження електоральної поведінки в Німеччині. Представник цієї школи Г. Маркузе вважав, що тоталітарне суспільство в змозі відтворити тільки людину одновимірну, не здатну на сильні емоції, обкрадену в людських взаєминах, схожу на маріонетку, діями і вчинками якої майстерно керують.

Багато німецьких вчених скептично ставляться до дослідження партійної ідентифікації громадян, оскільки вважають цю стійку категорію необ'єктивною і неактуальною. Р. О. Шульц, наприклад, який досліджував виборців з мінливими перевагами, робить висновок про те, що головним в індивідуальному політичному виборі є інформованість вибор-

ця, саме ця категорія визначає політичну активність людини і остаточно впливає на її вибір.

Важливим наслідком поширення методів «соціально-психологічної» школи стало зростання уваги до якості та періодичності опитувань, розрахованих на виявлення електоральних переваг.

У найпізніших роботах в орбіту досліджень було включено аналіз політичних і соціальних структур, громадських інститутів, політичних партій, міжособистісної взаємодії і формування політичної позиції. На сьогодні однією з найбільш відомих розробок в області електоральної поведінки є класична «американська модель». При аналізі проблем електоральної поведінки Р. Вольфінгер і С. Розенстоун показують, що активність участі при електоральному виборі визначається в першу чергу настановними диспозиціями, наявністю відповідних мотивів і психологічними особливостями особистості, її попереднім політичним досвідом і політичною культурою. І лише в другу чергу такими характеристиками виборця, як стать, вік, рід занять, дохід, освіта, сімейний стан.

Найбільш докладно причинами виникнення, розвитку і зміцнення стереотипів електоральної поведінки займається дослідницька школа А. Бентлі та Г. Лассвелла. В основі «теорії настанов» цієї школи лежить вивчення варіацій настанов, мотивів та інших психологічних характеристик, що пояснюють політичну поведінку людей. Індивіди, вважають представники цієї школи, зовсім не намагаються всі поголовно задовольнити в політиці свої особисті корисливі інтереси.

Політична поведінка різна, оскільки індивіди мотивуються різними сукупностями цілей і по-різному ставляться до політики. Останнім часом робляться спроби створити інтегративну теорію, що об'єднує «соціологічну» і «соціально-психологічну» моделі поведінки виборців.

Дійсно, і для соціологічної та соціально-психологічної теорій ключовою є категорія «солідарності» як одна з провідних мотивацій електорального вибору. Різниця між теоріями полягає лише в тому, що згідно з першою з них виборець, голосуючи, висловлює солідарність з соціальною групою, до якої належить, а згідно з другою – він солідаризується безпосередньо з партією. При цьому соціально-психологічний

підхід не заперечує значущості соціально-економічних характеристик, розглядаючи їх як чинник, що впливає на формування партійної ідентифікації. Крім того, і вибір, мотивований соціально-економічним статусом, і голосування на основі партійної ідентифікації відносяться до експресивних типів поведінки.

Разом з тим, виявилася і певна обмеженість обох концепцій: оскільки розподіл соціальних статусів у масових електоратах і «партійна ідентифікація» відносно стабільні, названі теорії не здатні пояснити скільки-небудь значущі зрушення у виборчих уподобаннях. Усвідомлення неадекватності теорій експресивної поведінки підштовхнуло деяких дослідників до пошуку підходу, який міг би, щонайменше, доповнити ці теорії і послужити більш надійною основою пояснення емпіричних даних.

Виходячи з цього положення, можна сформулювати два питання, відповіді на які дозволять визначити характер електорального вибору:

1) наскільки поведінка виборця під час виборів була особисто мотивованою участю в політичному житті, виконанням громадянського обов'язку;

2) наскільки компетентним був вибір, тобто наскільки виборець міг розібратися в політичній ситуації, знав закон, був інформований про кандидатів і вибори.

Суть відповідної проблеми полягає в такому: в недалекому минулому процедура виборів була формальною; виборці голосували за того чи іншого кандидата не тому, що щиро підтримували його і його програму, а тому, що невиконання цього тягло за собою певні неприємності.

В умовах, що змінилися, взаємозв'язок поведінки електорату і свідомості інший. Передбачається, що електоральна поведінка стає більш мотивованою.

Показником того, що поведінка виборця на виборах визначається суб'єктивними мотивами, може служити наявність інтересу до виборів. Ця зацікавленість у результаті виборів може проявлятися як у певних актах, результати яких також, у свою чергу, можуть проявлятися у суб'єктивному стані особистості. Тому категорію інтересу можна трансформувати в таку групу індикаторів:

- знання законодавства про вибори;
- знайомство з програмами і біографіями кандидатів, політичними установками партій та рухів, що беруть участь у виборах;
- знайомство з матеріалами засобів масової інформації про виборні кампанії, кандидатів, з їхніми програмами;
- участь у зустрічах з кандидатом, обговорення виборної тематики серед друзів, на роботі, в колі сім'ї;
- агітація «за» чи «проти» того чи іншого кандидата;
- надання підтримки кандидату в інших формах (фінансова, матеріальна, моральна і т. ін.).

Таким чином, електоральна поведінка – це форма прояву політичної поведінки громадян з приводу делегування своїх повноважень. Специфіка електоральної поведінки проявляється на етапах участі в акціях передвиборної кампанії, безпосередньо в процедурах виборів, що відбиваються на результатах голосування: на етапі «реалізованої електоральної поведінки», що характеризується зв'язком виборців з обранцями, відкликанням і перевибиранням депутатів тощо.

При цьому необхідно розрізняти поведінку корпусу виборців (електорату) і власну поведінку виборців. Поведінка електорату – це зміна в чисельності та питомій вазі голосів, відданих партіям і кандидатам на виборах у порівнянні з попередніми виборами, а також зміна в чисельності та питомій вазі (по відношенню до зареєстрованих виборців) абсентеїстів (виборців, які не взяли участь у голосуванні) і тих, що опустили незаповнені або неправильно заповнені, а значить, – недійсні бюлетені. У цьому сенсі говорять про поведінку корпусу виборців і окремих його груп (на виборчій дільниці, у виборчому окрузі, місті тощо). Поведінка електорату вивчається на підставі електоральної статистики. Більш-менш систематичне дослідження, а не тільки опис цієї поведінки стало можливим у зв'язку з накопиченням статистичних даних про соціальну та демографічну структуру окремих областей досліджуваних країн, про еволюцію цієї структури, що дозволило співвідносити місцеві особливості в розподілі голосів між політичними силами і еволюцію їх підтримки з боку виборців з соціодемографічними факторами.

Електоральна поведінка проявляється в різних за рівнем і масштабах явищах суспільного життя:

1) у загальнонаціональному масштабі – вибори органів державного управління;

2) на регіональному рівні – вибори регіональних і місцевих органів влади;

3) вибори керівних органів в рамках політичних і громадських організацій.

Таким чином, існує три основних теоретичних підходи в дослідженні електоральної поведінки:

- соціологічний;
- соціально-психологічний;
- раціонально-інструментальний.

При соціологічній інтерпретації вибір виборця визначається приналежністю до великих соціальних груп, при соціально-психологічній – виборець солідаризує не з соціальною групою, а з партією (в цьому випадку партія розглядається в якості референтної групи). Два ці підходи вважаються експресивними.

Протилежним до них підходом виступає раціонально-інструментальна концепція, яка ґрунтується на економічному виборі електорату. З вищенаведеного аналізу характеристик видно, що кожна з теорій має свої переваги і недоліки. Однак слід підкреслити, що експресивні теорії мають одну велику перевагу: вони пояснюють, чому громадяни взагалі приходять на виборчі дільниці.

Електоральна поведінка представляє найбільш поширений вид поведінки політичної. Електоральна поведінка розглядається як різновид соціальної активності суб'єктів, дії яких мають вмотивований характер.

Виділяються усвідомлені (соціально-осмислені, або раціональні; ціннісно-орієнтовані) та неусвідомлені мотиви, де мотивування виведено з-під контролю свідомості, а спонукання і регуляція здійснюються нижчими рефлекторними рівнями психіки (афективні мотиви).

Серед найбільш важливих суб'єктивних факторів, що впливають на електоральні рішення, слід називати: специфіку політичної культури, маніпуляторський вплив партій і організацій, що виражають їхню соціальну та політичну стратегію, а також психологічний тиск засобів масової інформації.

За тематикою електоральної соціології в Україні щорічно проводяться десятки емпіричних досліджень, публікуються

книги і статті. Найбільш відомими українськими центрами, що займаються вивченням електоральної поведінки та інших соціально-політичних процесів, стали «Київський міжнародний інститут соціології», «Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова», «Фонд Громадська думка – Україна», Центр соціальних і політичних досліджень «Соціс» та ін. Однією з центральних ланок цієї науково-дослідної сфери є Інститут соціології НАН України. Серед українських соціологів, що займаються не тільки емпіричними електоральними дослідженнями, але і теоретичним осмисленням проблем соціології виборів, можна назвати такі імена, як А. І. Вишняк, В. А. Полторак, В. І. Паніотто, Н. Н. Чурилов, В. Е. Хмелько, О. В. Нельга, І. Е. Бекешкіна та ін.

Висновки

Проблематика політичної поведінки займає особливе місце в політичній соціології. Її специфіка полягає в необхідності осягнення суб'єктивних, внутрішньоособистісних процесів, що мотивують людей на включення до політичного дискурсу або на участь у політичних акціях.

Теоретичне значення проблематики політичної та електоральної поведінки полягає в тому, що, пізнаючи мотивацію політичної поведінки, ми краще починаємо уявляти собі причини стійкості одних політичних режимів і нестабільність інших, розуміти труднощі становлення демократії, виникнення політичних розмежувань тощо.

Її практичне значення полягає в тому, що дослідження в цій області допомагають складати прогнози можливого розвитку політичних подій, вирішувати управлінські завдання в сучасному суспільстві, виробляти більш ефективні технології досягнення політичних цілей.

У цьому ж розділі була розглянута специфіка соціологічного підходу до вивчення електоральної поведінки як форми політичної поведінки. Було продемонстровано, що електоральна соціологія вивчає комплекс проблем, пов'язаних з поведінкою населення у виборчих кампаніях, в тому числі досліджує електоральні орієнтації соціальних спільнот та окремих громадян, проводить аналіз факторів, що впливають на участь

у виборах і голосуванні, вивчає мотиви участі або неучасті в них, вивчає структуру електорату, особливості сприйняття ним передвиборчих заходів, партій та особистостей кандидатів, проводить оцінку ефективності діяльності ЗМІ та рівнів їх впливу на позиції виборців, а також займається прогнозуванням підсумків виборів.

Література

1. Бойков В. Э. Генезис идей политической социологии / В. Э. Бойков // Социс. – № 7. – 2008. – С. 95–100.
2. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые ; пер. с фр. – М. : Socio Logos, 1993. – 336 с.
3. Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи / О. І. Вишняк ; НАН України; Інститут соціології. – К., 2000. – 308 с.
4. Козырев Г. И. Политическая социология : учебное пособие / Г. И. Козырев. – М. : Издательский Дом «Форум», 2013. – 335 с.
5. Политическая социология : учебник для вузов / Ж. Т. Тощенко, В. Э. Бойков, Ю. Е. Волков и др. ; под ред. Ж. Т. Тощенко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 495 с.
6. Ціннісні передумови формування активної громадянської позиції як прояву соціального включення в процесі модернізації / Ю. Б. Савельєв // Український соціум. – 2014. – № 1 (48). – С. 66–77.

Питання для самоконтролю

1. Поняття політичного інтересу, політичної поведінки, політичної участі.
2. Форми і способи політичної поведінки та участі.
3. Основні підходи і парадигми соціологічного аналізу електоральної поведінки.
4. Фактори і мотиви електоральної поведінки. Стимули електоральної поведінки. Регіональна специфіка.
5. Особливості сучасної електоральної ситуації та методологічні проблеми соціологічного забезпечення виборчої кампанії.

СОЦІАЛЬНІ ПІДВАЛИНИ ПОЛІТИЧНОГО ЕКСТРЕМІЗМУ

Завдання: 1) дати визначення поняттю політичного екстремізму, визначити його співвідношення із радикалізмом; 2) розглянути різні підходи до розуміння та аналізу екстремізму; 3) охарактеризувати існуючі типології та класифікації політичного екстремізму; 4) визначити тенденції розвитку політичного екстремізму та його основні соціальні наслідки.

Специфіка академічного погляду на феномен екстремізму полягає в двох незалежних і дискретних напрямках аналізу. До першого можна віднести спроби визначення і класифікації екстремізму; до другого – дослідження конкретних проявів і супутніх феноменів без їхньої категоризації як екстремістських.

Поняття політичного екстремізму. З огляду на те, що поняття «екстремізм» належить до сфери публічної політичної мови, значно ускладненим виявляється процес його визначення як наукового поняття. І якщо нові формулювання пропонуються постійно, то концептуальний підхід, аналіз співвідношення з близькими поняттями і феноменами навіть фрагментарно виконується вкрай рідко. Недотримання цієї фундаментальної умови формулювання коректної дефініції породжує безліч інтуїтивних, умоглядних визначень.

Перш ніж критично розглядати їх змістовну сторону, охарактеризуємо загальні тенденції. Так, у більшості дефініцій екстремізм розглядається виключно як політичний феномен і не передбачається можливість існування його аполітичної, нейтральної форми. Також спостерігається синкретичне використання елементів понять більшої міри спільності («ради-

калізм») і частково пересічних феноменів («фанатизм» або, коректніше, характеристики авторитарної особи в класичному розумінні Е. Фромма і Т. Адорно).

У західній науковій традиції проблема пошуку задовільної дефініції посилюється ще тим, що «екстремізм» в якості терміну зустрічається дуже рідко і використовується переважно у вигляді прикметника: «екстремістська діяльність», «екстремістські організації» тощо. Ширше використовуються поняття «радикалізм» і «радикалізація» як процес формування та інтеріоризації екстремістських установок.

На початку змістовного аналізу існуючих підходів до визначення екстремізму слід вказати, що майже усі автори вважають необхідним підкреслити подвійну природу цього явища, що полягає в прихильності в ідеях та політиці крайнім поглядам і діям. Нечіткість подібних трактувань пов'язана з тим, що в них не підкреслюється одночасність «прихильності» як «крайнім поглядам», так і «крайнім діям». Необхідність цього уточнення стає очевидною при зверненні до поняття радикалізму, що також розглядається відособлено і часто синонімічно трактується. Такі «точкові» дефініції, не включені в систему близьких понять, виявляються занадто широкими і створюють можливість зловживань.

У довідковій літературі радикалізм (від лат. *radix* – корінь) визначається як «теорія і практика, що полягає у відстоюванні та застосуванні рішучих заходів, спрямованих на зміни і тотальний, швидкий темп змін, примат силових методів»¹⁰⁸. Подібне визначення практично зливається з наведеним вище трактуванням екстремізму, оскільки також включає крайні методи, тобто насильство. Проте можна знайти авторів, що виступають проти таких синкретичних дефініцій. Так, Д. В. Новиков розглядає радикалізм як «політичну практику, спрямовану на системно-інституціональну перебудову суспільства, але у рамках правового простору цієї держави»¹⁰⁹. Про право-

¹⁰⁸ Авцинова Г. И. Радикализм политический / Г. И. Авцинова // Политическая энциклопедия: в 2 т. Т. 2: Н - Я / кол. авт.; под ред. Г. Ю. Семигина. – М.: Мысль, 2000. – С. 311.

¹⁰⁹ Новиков Д. В. Этнорелигиозный экстремизм на Северном Кавказе: правовые и законодательные средства противодействия / Д. В. Новиков. – Ростов н/Д: Издательство СКНЦ ВШ, 2003. – С. 29

ве обмеження радикальних практик говорить і В. І. Даниленко, протиставляючи їх нічим не обмеженим екстремістським практикам¹¹⁰. Чіткіше розмежування двох даних понять знаходимо у Д. В. Ольшанського: «На відміну від екстремізму, радикалізм фіксується, передусім, на змістовній стороні тих або інших ідей і, в другу чергу, на методах їх реалізації. Радикалізм може бути виключно «ідейним», а не дієвим, на відміну від екстремізму, який завжди буває дієвим, але не завжди ідейним. Екстремізм в першу чергу фіксує увагу на методах і засобах боротьби, відсовуючи змістовні ідеї на другий план»¹¹¹.

При цьому насильство не є необхідною умовою політичного радикалізму, який не визначає характеру інструментів досягнення, але говорить лише про генеральну мету. Такому розумінню радикалізму найбільш близька дефініція, запропонована голландською Національною службою безпеки (AIVD), в якій ми, з метою надання їй більшої універсальності, замінили «демократичний» лад на «соціально-політичний» лад: «активне прагнення і / або підтримка далекосяжних змін в суспільстві, які можуть створювати небезпеку [соціально-політичному] ладу»¹¹². Таким чином, це визначення дозволяє включити увесь спектр активістських ідеологій, переконань і установок, спрямованих на зміну status quo. А з того моменту, коли для досягнення цієї мети починають застосовуватися крайні, насильницькі методи слід говорити про екстремізм і екстремістські практики.

Саме насильство є диференціюючим маркером екстремізму, це та сама «прихильність до крайніх заходів», що так або інакше присутня в усіх дефініціях. Найбільш лаконічним формулюванням, що безпосередньо пов'язує екстремізм з насильством, є визначення, запропоноване А. Верховським, А. Паппом і В. Прібілов-

¹¹⁰ Даниленко В. И. Радикализм / В. И. Даниленко // Современный политологический словарь : научное издание. – М. : NOTA BENE, 2000. – С. 723.

¹¹¹ Ольшанский Д. В. Психология терроризма / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – С. 165.

¹¹² From Dawa to Jihad: the Various Threats from Radical Islam to the Democratic Legal Order [Electronic Resource]. – AIVD Communications Department, 2004. – P. 13. – Way of access : <https://www.aivd.nl/aspx/download.aspx?file=/contents/pages/42345/fromdawatojihad.pdf>.

ським: «Пропаганда і використання насильства та інших крайніх засобів для досягнення будь-яких політичних цілей»¹¹³.

Наступний компонент, що вимагає окремого пояснення, міститься у визначенні В. С. Ковальова: екстремізм є «застосування нелегітимного насильства (чи публічних закликів до застосування насильства) в усіх його різновидах»¹¹⁴. Необхідність саме такого трактування можна заперечити, оскільки легітимне насильство далеко не завжди є легальним, тоді як нелегальне насильство буде в усіх відношеннях екстремальним. Якщо виділити окремо сферу політичного насильства, то її нелегальна складова і буде політичним екстремізмом. У той же час, усі прояви насильства поза сферою політики можна вважати неполітичним екстремізмом. Саме з останнім пов'язана теза Д. В. Ольшанського про те, що екстремізм не завжди є ідеологічно мотивованим.

Виходячи з цього, можна визначити політичний екстремізм як **нелегальне політично мотивоване насильство і / або його підтримку, де підтримка розглядається двояко: як відкрите схвалення, обґрунтування і заклик до застосування і як участь у відборі та підготовці неофітів.**

Спроби класифікації екстремізму. Пропоновані в літературі дефініції, як правило, супроводжуються різними варіантами класифікацій екстремізму. Останні нерідко відрізняються еkleктичністю і віддаленістю елементів, що входять до класифікації. Так, Г. І. Авцинова, говорячи про спрямованість, ставить в один ряд «політичний, націоналістичний, релігійний, екологічний, духовний» екстремізм¹¹⁵, а Л. В. Баєва¹¹⁶ продовжує цей ряд «підлітково-молодіжною», «антиглобалістською»

¹¹³ Верховский А. Политический экстремизм в России [Электронный ресурс] / А. Верховский, А. Папп, В. Прибыловский. – М. : Ин-т эксперим. социологии, 1996. – 356 с. – Режим доступа : <http://www.panorama.ru/works/patr/p1.html>.

¹¹⁴ Ковалёв В. С. Политический экстремизм и механизм противодействия ему в современной России : дис. на соиск. уч. степени канд. полит. наук : 23.00.02 / В. С. Ковалев. – М., 2003. – С. 16.

¹¹⁵ Авцинова Г. И. Экстремизм политический / Г. И. Авцинова // Политическая энциклопедия: в 2 т. Т. 2 : Н – Я / кол. авт. ; под ред. Г. Ю. Семигина. – М. : Мысль, 2000. – С. 637–638.

¹¹⁶ Баева Л. Экстремизм и интолерантность: природа и сущность [Электронный ресурс] / Л. Баева. – Режим доступа: www.aspu.ru/images/File/ilil/Bayeva_extremizm.pdf.

і «моральною» формами екстремізму. Тут порушуються такі правила класифікації, як застосування однієї основи і взаемовиключність елементів та очевидна необхідність первинного розділення екстремізму на політичний і неpolітичний. При цьому ми маємо зауважити, що нелегальне політично мотивоване насильство так чи інакше спирається на політичні ідеології, у тому числі й ті, які апелюють до колективних ідентичностей. Таким чином, прояви міжетнічного, міжрасового і міжрелігійного насильства та ксенофобії, що мають в основі ідею соціальної уніфікації, так або інакше, вступають в конфлікт або виступають від імені існуючої соціально-політичної системи і повинні розглядатися не нарівні, а у рамках політичного екстремізму.

На наш погляд, у цьому питанні необхідно виходити з комбінації двох підстав, або змінних, що визначають різну природу і форми екстремізму: це, з одного боку, вказана вище політична і неpolітична орієнтація, а, з іншого боку, – соціальні рівні прояву (індивідуальний, груповий, масовий). Такий підхід дозволяє врахувати різницю в об'єктах насильства, характері та масштабах мотивів, а також джерелах формування установок на екстремістські дії. При цьому, якщо в неpolітичній сфері екстремізм частіше зустрічається на індивідуальному рівні, а групове і масове насильство – швидше явища виняткові (наприклад, екстремізм деструктивних культів і футбольних фанатів), то політично мотивовані екстремістські дії, що кидають виклик суспільству і державі, зустрічаються значно рідше за групові та масові прояви.

З іншого боку, існує традиційне розділення екстремізму на етно-націоналістичний, релігійно-фундаменталістський, ліво-революційний і право-радикальний, проте змістовно їх характеристики більшою мірою належать до політичних ідеологій, ніж, власне, до екстремізму. Додавання до цієї класифікації Д. Норіксом «екстремізму міленіаристичних культів»¹¹⁷ (похідного від релігійно-фундаменталістського) і Д. Тосіні «віджилантизму» – «індивідуального активізму щодо захисту

¹¹⁷ Noricks D. M. E. The Root Causes of Terrorism [Electronic Resource] / D. M. E. Noricks // Social Science for Counterterrorism: Putting the Pieces Together / [K. Paul Davis, K. Cragin, D. Noricks et al.]. – RAND Corporation, 2009. – Chapter 2. – P. 11–70. – Way of access : <http://www.rand.org/pubs/monographs/MG849/>.

існуючого порядку насильницькими методами» (гібрид етно-націоналістичного, релігійнофундаменталістського і праворадикального), лише вносить чергове порушення класифікаційної логіки.

Оригінальну класифікацію типів радикальних соціально-політичних ідеологій, що не унеможливають екстремістські практики, запропонували голландські експерти з AIVD. Її фундаментом служить орієнтація на зміну вертикальних («влада – суспільство») або горизонтальних (індивіди і групи) стосунків:

1. Антидемократичні – дають повністю протилежну інтерпретацію вертикальних стосунків, але також зачіпають і горизонтальні.

2. Недемократичні – не торкаються системи вертикальних стосунків, їх головний елемент – недемократичні засоби (часто без явної антидемократичної спрямованості).

3. Такі, що підривають демократію – націлені на горизонтальні стосунки, встановлення пуританської одноманітності, розширення соціального контролю, створення моноетнічного і монокультурного суспільства, з підкресленою системою нерівностей. Деякі антиінтеграційні тенденції серед меншин можуть кваліфікуватися як «антиінтеграційний радикалізм», в якому існують підкатегорії:

а) радикальний ізоляціонізм (група ізолює себе, наскільки це можливо, від соціального і політичного життя у рамках цього суспільства);

б) радикальний ексклюзивізм (відхід від суспільства і самота);

с) радикальний паралелізм (не просто відхід, а створення паралельного суспільства з паралельними владними структурами і власними законами, націлений на вертикальні стосунки).

Дослідницькі напрями. Поняття «політичний екстремізм» почало входити в науковий обіг на початку 2000-х рр. і досі не має глибокої теоретико-методологічної розробки. За цей час встановилася специфічна логіка дослідження екстремізму у форматі міждисциплінарних кейс-стаді, що не дозволяє говорити про суто соціологічні підходи до вивчення політичного екстремізму:

- окремі його прояви мають тривалу історію вивчення – це спеціалізовані соціологічні теорії масового політичного насильства (П. Сорокін, Дж. Девіс, Т. Гарр, Т. Скокпол, Ш. Ейзенштадт, Ч. Тілі, С. Хантінгтон);

- окремі елементи зачіпаються неспеціалізованими теоретичними напрямками – колективної поведінки, соціальних рухів і організаційного облаштування (Г. Блумер, Н. Смедзер, П. Штомпка, Н. Луман, М. Кастельс);

- особливо слід відзначити концепції специфічних проявів екстремізму на етнічному ґрунті у рамках етносоціології (Б. Андерсон, В. Тішков);

- окремі процеси розглядаються на межі соціології і соціальної психології – динаміка референтних об'єктів і соціальної ідентифікації, вплив соціального оточення (Р. Мертон, І. Гоффман, А. Шюц, Б. Андерсон, Дж. Беррі), групова залежність і формування авторитарної особи (К. Левін, Л. Фестінгер, Е. Фромм та Т. Адорно, М. Шеріф, С. Мілгрем, Ф. Зімбардо та ін.).

Більше того, основна робота з накопичення теоретичного та емпіричного знання про сучасний політичний екстремізм проводиться не у рамках академічних інститутів, а в спеціальних дослідницьких центрах і аналітичних відділах державних спецслужб. Основна тематика таких досліджень за останні 10–15 років може бути зведена до чотирьох напрямів:

1. Дослідження динаміки організаційної структури екстремістських груп (Р. Майнц, М. Сейджмен, С. Джонс, Д. Ронфельд, доповіді та річні звіти AIVD, річні звіти EUROPOL TE – SAT та ін.). Тут розглядається трансформація ієрархічних організаційних структур у мережеві, аналізуються типи зв'язків і принципи комунікації, пояснюються новітні тенденції автономізації («homegrown») та самоінспірування («self-recruitment») мережевих вузлів і осередків.

2. Звернення до теорії соціальних рухів для пояснення новітніх тенденцій розширення соціальної бази екстремістських організацій і поширення радикальної ідеології (Л. де ла Кортє, К. Гентрі, М. Торрес, Ф. Маннас, Х. Хордан, і Н. Хорсбург). Ці автори також не звертаються до соціологічних теорій колективної поведінки і соціальних рухів. Виняток становлять останні три дослідники, що спираються у своєму аналізі т. зв. «глобального руху джихаду» («Global Jihad Movement») на ідею «протестної ідентичності» М. Кастельса, що також прирівнює ісламський екстремізм до сучасних протестних рухів¹¹⁸.

¹¹⁸ Castells M. The Information Age: Economy, Society, and Culture. Vol. II. The Power of Identity / M. Castells. – [2nd ed.]. – Blackwell Publishing, 2004. – 538 p.

3. Дослідження соціальних середовищ, що підтримують екстремістські організації, – переважно діаспор (Т. Карасік і Ч. Бенард, М. Сіселауді, Б. Хоффман, П. Вальдманн). В основному це теоретичні міркування з недостатнім емпіричним обґрунтуванням, за винятком робіт німецького соціолога П. Вальдмана, який розробляє поняття радикального середовища на підставі безпосереднього дослідження мусульманських діаспор в країнах Західної Європи. У рамках цього напрямку можна також згадати «Global Attitudes Project» американського соціологічного центру PRC, що охоплює 57 країн світу і з 2002 р. регулярно включає блоки питань з політичного екстремізму.

4. Дослідження процесів радикалізації. Це найякісніший напрям, що є теоретично опрацьованим, оскільки зберігає чітку спадкоємність з досягненнями в області соціальної психології, пов'язаними з феноменом авторитарної особи, груповою агресивністю, впливом авторитету і ролі, груповою залежністю в деструктивних культах. Це класичні праці К. Левіна, Л. Фестінгера, Е. Фромма і Т. Адорно, експерименти М. Шеріфа, С. Еша, С. Мілгрема і Ф. Зімбардо. У повній відповідності з класиками сучасні дослідники психології політичного екстремізму категорично відкидають можливість психічних відхилень і наполягають на колективній та ірраціональній природі сучасного екстремізму¹¹⁹.

У той же час, концепція радикалізації введена в науковий обіг зовсім нещодавно і надає значні перспективи для досліджень. Уперше її згадали голландські аналітики з AIVD у 2002 р.; у 2004 р. радикалізації вже був присвячений окремий розділ річного звіту, а у 2007 р. було сформульовано визначення і подана детальна характеристика. Подальший теоретичний розвиток концепції радикалізації пов'язаний із запропонованим М. Сильбером і А. Батом діленням радикалізації

¹¹⁹ The Radicalization of Diasporas and Terrorism [Electronic resource] / [B. Hoffman, W. Rosenau, A. J. Curiel, D. Zimmermann] // Radicalization, Terrorism and Diasporas: International Conference by the RAND Corporation and the Center for Security Studies, ETH, Zurich 30-31 March 2006, Washington, D.C. – RAND Corporation, 2007. – P. 55. – Way of access : http://www.rand.org/pubs/conf_proceedings/CF229/; Horgan J. The psychology of terrorism / J. Horgan. – New York : Routledge, 2006. – 194 p.

на чотири етапи та типологіями індивідуальної, групової і масової радикалізації К. Макалея та С. Москаленко. Крім того, в 2008 р. спільними зусиллями британських, ізраїльських, йорданських і американських дослідників був створений Центр вивчення радикалізації та політичного насильства (ICSR).

Методологічні вади досліджень політичного екстремізму. Виділені сучасні дослідницькі напрями можуть створювати видимість завершеності як системного аналізу політичного екстремізму, так і його емпіричної обґрунтованості. Проте відсутність концептуального узагальнення і емпірична слабкість є головною проблемою вивчення політичного екстремізму, на чому наполягають Дж. Хорган, М. Сейджмен, Дж. Мегуірк, Р. Ляйкен, а також А. Сілке, який вказує, що «тільки близько 20 % публікацій пропонують принципово нове знання»¹²⁰, тоді як більшість робіт є умоглядним теоретизуванням і реінтерпретацією даних, що знаходяться у відкритих джерелах.

У зв'язку з цим можна відзначити низку серйозних методологічних помилок при побудові моделей зв'язку соціальних груп та екстремістських організацій, механізмів радикалізації й вербування:

- у дослідженнях не використовуються зразки неекстремістських контрольних груп, що в результаті має спірну релевантність пропонованих чинників радикалізації;
- емпіричні дослідження, як правило, обмежуються аналізом соціально-демографічних характеристик затриманих або загинувших екстремістів, оскільки отримання цих даних не потребує зайвих зусиль. Таким чином, недостатніми виявляються як джерела інформації, так і підстави їх аналізу;
- в унікальних дослідженнях, побудованих на інтерв'юванні затриманих екстремістів (М. Сейджмен і Дж. Хорган), спірними можуть бути висновки про мотиви приєднання і участі в екстремістській діяльності та установках на застосування насильства, оскільки дані, на яких ґрунтуються ці висновки, отримані «постфактум».

¹²⁰ Silke A. Holy Warriors: Exploring the Psychological Processes of Jihadi Radicalization / A. Silke // European Journal of Criminology. – 2008. – № 1. – P. 99–123.

Проблема полягає, передусім, в зайвій зосередженості на екстремістських організаціях. Якщо взяти до уваги, що основним питанням усіх сучасних досліджень є те, як і чому відбувається становлення екстреміста, то подібну емпіричну спрямованість ми вбачаємо якщо не тупиковою, то дуже обмеженою. Бо уявлення про процеси, що відбуваються в соціальних групах, з яких рекрутуються майбутні екстремісти, будується, переважно, на матеріалі, отриманому від екстремістів, що вже відбулися. Таким чином, виникає гостра необхідність у соціологічному підході, здатному упорядкувати розрізнені теоретико-методологічні підстави і емпіричні вектори вивчення політичного екстремізму на сучасному етапі.

Основні тенденції: зміна ідентичності, автономні мережі, радикалізація. Основним трендом на початку ХХІ ст. стала зміна масштабності політичного екстремізму. При збереженні значення військових конфліктів основні загрози соціально-політичної стабільності тепер виходять не стільки від масових екстремістських проявів, скільки формуються на груповому рівні, в радикалізованих соціальних середовищах, що підтримують політичний екстремізм. Відповідно, і екстремістські практики набули більш індивідуалізованого характеру: поширення саме терористичних методів політичної боротьби пов'язане з можливістю виступу індивідів і окремих груп проти соціально-політичної системи, їх протистояння на рівних.

З одного боку, подібні практики цілком відповідають вимогам постмодерного, інформаційного суспільства, що висуває на перший план діючого індивіда, суб'єкта в найширшому значенні цього слова. Але з іншого боку, їх реалізація пов'язана з протилежними процесами відновлення архаїчних форм групової солідарності, десекуляризації та фроммівською «втечею від свободи». Як показують результати досліджень сучасного політичного екстремізму останніх 10–15 років, серед основних тенденцій проявляється якраз цей другий бік:

1. Деякі автори стверджують, що роль діаспор, головним чином, мусульманських, за останні десять років змінилася від пасивної підтримки політичних конфліктів у країнах походження до активного включення в політичну боротьбу екстремістськими методами в приймаючих суспільствах. Зважаючи на неоднозначність терміна «діаспора», ми вважаємо необхідним уточнити це положення і говорити, швидше, про

формування ізоляціоністськи налагоджених монокультурних анклавів усередині мусульманських громад, далеко не завжди безпосередньо пов'язаних з процесами міграції. Так, серед основних сучасних соціальних джерел формування екстремістських груп разом з міграцією також важливу роль відіграє реісламізація населення в традиційно мусульманських регіонах і т. зв. мігрантів в другому і третьому поколінні (дітей і онуків, що народилися, і соціалізованих вже в новому суспільстві) за їх межами, а також прозелітизація. Про останню, зокрема, пише Л. Відіно, говорячи про 100 тис. французьких християн, що прийняли іслам і багатьох тисяч інших європейських прозелітів, кількість яких значно збільшилася після терактів 11 вересня 2001 року. За його даними, на 2006 р. було зафіксовано 12 випадків приєднання європейських прозелітів до терористичних груп, проте не проаналізована кількість потенційно готових підтримувати екстремістські практики, кількість яких, ймовірно, значно перевищує виявлених.

У результаті ця тенденція демонструє раптові та стрімкі процеси зміни і уніфікації ціннісних систем, світоглядних категорій, поведінкових орієнтацій і способу життя в цілому. Це говорить про те, що сучасний політичний екстремізм, представлений в основному ісламістським тероризмом, багато в чому спирається на механізми ресоціалізації своїх adeptів.

2. Виключно важливою тенденцією останнього десятиліття стало поширення нового принципу формування терористичних мереж. Згідно з даними голландських дослідників, їх останньою еволюційною фазою є т. зв. «локальні автономні мережі». На відміну від попередніх форм, заснованих на централізованому низхідному вербуванні, з 2003 р. формування нових екстремістських осередків відбувається без прямого зовнішнього впливу і участі іноземних емісарів. Формування таких осередків, що самоінспіруються, забезпечується за рахунок спонтанних процесів саморадикалізації («self-radicalization») та саморекрутуванню («self-recruitment»), де перша означає «зміни в переконаннях, почуттях і поведінці у напрямі більшого виправдання міжгрупового насильства»¹²¹, а друге «включає

¹²¹ McCauley C. Mechanisms of Political Radicalization: Pathways Toward Terrorism / C. McCauley, S. Moskalenko // Terrorism and Political Violence. – 2008. – № 3. – P. 415–433.

практичні кроки до приєднання до екстремістської групи»¹²² чи її створення. В якості принципових відмітних характеристик цих новоутворень виділяються такі:

- якщо рекрутування зазвичай включає особисті асиметричні стосунки між вербувальником і рекрутом, то розширення і розвиток локальних автономних мереж залежить від інтенсивності інтеракцій усіх членів;
- хоча тут досвідченіші або фанатичніші індивіди можуть відігравати ключову роль, група, як ціле, важливіша, ніж у випадку рекрутування;
- переважає не стільки пошук екстремістськими групами нових прибічників, скільки спонтанний вибір індивідами радикальних середовищ за власною ініціативою.

Таким чином, ця тенденція свідчить про те, що механізми ресоціалізації, що раніше були ззовні індуковані, за прикладом тоталітарних сект, останніми роками набули спонтанного автономного характеру. Вони тепер залежать не від впливу окремих осіб, а від різних соціальних чинників, у тому числі прямих і опосередкованих соціальних інтеракцій.

3. Остання складова – концепція радикалізації, що входить в науковий обіг. Вона пов'язана зі змінами когнітивної, емоційної та діяльнісної складових соціальних установок. Також її пов'язують із «готовністю підтримувати і здійснювати зміни за допомогою використання насильства»¹²³. Таким чином, радикалізацію можна визначити як процес зміни установок, що призводить до схвалення і, зрештою, до використання насильства в політичних цілях.

Зі сказаного виходить, що виявлені тенденції раптових змін ідентичності, самоінспірування екстремістських мереж і радикалізації соціальних установок мають яскраво виражений конструктивістський характер і можуть розглядатися у відповідній парадигмі. Для цього необхідно визначити основний

¹²² Neumann P. R. Recruitment and Mobilisation for the Islamist Militant Movement in Europe [Electronic resource] / P. R. Neumann, B. Rogers. – London : ICSR, 2008. – P. 64. – Way of access : http://icsr.info/publications/papers/1234516791ICSRResearchReport_Proof1.pdf.

¹²³ Domestic Extremism Lexicon [Electronic resource] // US Department of Homeland Security, 26 March 2009. – P. 11. – Way of access : http://www.tdbimg.com/files/2009/04/30/-hsra-domestic-extremism-lexicon_165213935473.pdf.

категоріальний апарат, що описує процеси реінтерпретації соціальної реальності та повної ресоціалізації з перспективою формування екстремістських установок.

Ресоціалізація, альтернація, радикалізація. Систему понять більшої міри загальності по відношенню до радикалізації надає теорія соціального контруювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана. Згідно з цією теорією, ресоціалізація як явище, подібне до первинної соціалізації, радикально по-новому розставляє акценти реальності, руйнуючи при цьому попередню суб'єктивну ціннісну структуру і передуючі ідентичності. Вона розриває біографію на «до і після» певного переламного моменту, реінтерпретує минуле, чим співвідносить його з сьогоденням.

В якості інструментів порушення картини соціальної реальності виділяються техніки збільшення емоційного навантаження, що дозволяє вчинити редукцію індивіда в залежний, досуб'єктний стан¹²⁴:

- розробка процесу ініціації;
- копіювання характеру первинної соціалізації;
- соціалізуючий персонал набуває характеру «значущого іншого»;
- формулювання контрвизначення реальності, супротивне визначенням реальності «офіційних» легітиматорів суспільства;
- підкріплення «вислизаючої реальності» – відвідування місць, де контрвизначення реальності є об'єктивною реальністю.

У основі ресоціалізації може лежати зміна як об'єктивної соціальної реальності (революції й інші соціальні трансформації, міграція і подальша адаптація аж до асиміляції), так і суб'єктивного сприйняття реальності індивідами і групами (релігійне звернення, курси групової терапії, табори політичної індоктринації). Останнє, мабуть, і є альтернація. І якщо ресоціалізація в широкому сенсі може бути визначена услід за Е. Гідденсом як «руйнування раніше прийнятих цінностей і моделей поведінки з подальшим засвоєнням цінностей, що радикально відрізняються від попередніх»¹²⁵, то альтернація

¹²⁴ Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : «Медиум», 1995. – 323 с.

¹²⁵ Гидденс Э. Социология : учебное пособие / Э. Гидденс. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.

буде її особливою формою, що спирається на деякі контрвизначення реальності, які існують або конструйовані паралельно з об'єктивною соціальною реальністю і такі, що забезпечують максимальну асиметрію між ними. Як приклад П. Бергер і Т. Лукман якраз й наводять релігійне навернення і підкреслюють принципове значення включення в релігійну громаду, що забезпечує інтенсивність та ізоляцію соціальних взаємодій.

У свою чергу, радикалізація має місце в тих випадках, коли вказані зміни цілеспрямовано призводять до застосування насильства в політичних цілях. Підкреслимо, що радикалізація – несамостійне явище і має місце лише за наявності тієї або іншої форми ресоціалізації. Пов'язано це з тим, що об'єктом ресоціалізації є ідентичність як ключовий елемент суб'єктивної реальності. У свою чергу, об'єктом радикалізації будуть соціальні установки, вторинні по відношенню до цінностей та ідентичностей. Це відрізняє і робить особливою радикалізацію як процес, що визначає поведінковий (насиленницький) вектор, тоді як ресоціалізація та альтернація в цьому відношенні нейтральні. У той же час другі дозволяють здійснити радикалізацію через реінтерпретацію, ставлячи під сумнів або повністю заперечуючи значущість образу соціальної реальності, що розділяється більшістю індивідів.

Агенти радикалізації. Для радикалізації, як і у разі соціалізації, агенти розділяють на значущих та узагальнених інших. Значущі інші характеризуються володінням владою, авторитетом, емоційною привабливістю. Можна сказати, що вони є інтерпретаторами соціальної дійсності, які можуть бути як офіційними функціонерами, так і «несистемними активістами».

У свою чергу, узагальнені інші є абстрактним уявленням про соціальну групу, що включає сукупність цінностей, установок, очікувань групи, на які індивід орієнтує свою поведінку. У деяких випадках вони виступають в ролі референтної тотальності, оскільки ідентифікація з нею в ідеалі конституює і підпорядковує усі інші ролі орієнтації та ідентичності. Таким чином, традиційне виділення лише значущих і узагальнених інших, на наш погляд, є недостатнім і вимагає розширення (див. табл. 8.1).

Таблиця 8.1

Агенти радикалізації

		Агенти контрвизначення реальності	Агенти конфронтації між реальностями
А	Конкретні значущі інші (персоніфіковані, представлені у безпосередньому спілкуванні, або публічно доступні)	Близькі друзі, однокласники, учасники віртуальних дискусій, політичні та духовні лідери, усілякі «мученики»	Лідери і найбільш яскраві публічні представники табору «супротивників»
Б	Узагальнені значущі інші (можуть бути співвіднесені з референтними групами)	Конкретні рухи і організації, що ведуть озброєну боротьбу, колективні жертви в локальних конфліктах тощо	Конкретні організації «супротивника», війська в локальних конфліктах
В	Уявні значущі інші	Максимально широкі ідеальні спільності у минулому або сьогоденні, пов'язані з формуванням «ми» – ідентичності	Максимально широкі спільності, пов'язані з формуванням образу «ворога»

В якості агентів зміни соціальних установок ми пропонуємо біполярну систему «інших» різного рівня абстракції, де, з одного боку, знаходяться агенти, що підтримують контр-визначення реальності, а з іншого – агенти, що посилюють контраст і конфронтацію між конкуруючими образами соціальної реальності. І ті, й інші в рівній мірі важливі та виконують певні функції в процесі конструювання альтернативних образів реальності.

Головним критерієм виділення конкретних значущих інших (рядок А) є особистий безпосередній або публічний приклад (не)схвалюваної поведінки з точки зору даного контр-визначення реальності. Відповідно, узагальнені значущі інші (рядок Б) повинні демонструвати приклад групової (не)схвалюваної поведінки, або її результати. Таким чином, конкретні

й узагальнені значущі інші є самостійними агентами радикалізації, що не вимагають участі інтерпретаторів, оскільки інтерпретатори та інші несистемні активісти вже включені в цю категорію. Узагальнені уявні інші (рядок В), навпаки, вимагають зусиль інтерпретаторів для своєї легітимації і наповнення символічним значенням.

З іншого боку, функції цих агентів у процесі зміни соціальних установок зводяться до двох, позначених в назвах відповідних груп:

- формування і підтримка контрвизначень реальності, а також зниження значущості або заперечення інших образів соціальної реальності; надання зразків схвалюваної поведінки, у тому числі озброєної боротьби;
- посилення конфронтації між конкуруючими образами соціальної реальності; визначення «супротивника» і легітимація застосування до нього насильства.

Фази радикалізації:

1. Перед-радикалізація (або передумови процесу) – стан індивіда або групи перед початком активного процесу радикалізації, це соціальні характеристики, що обумовлюють їх потенційну вразливість перед радикальними ідеями.

2. Самоідентифікація – під впливом об'єктивних і суб'єктивних чинників індивіди починають посилено вивчати доктринальні основи того або іншого вчення і поступово віддаляються від власних переконань, починають залучатися до радикальної ідеології та асоціювати себе з цією групою. Основний вплив на цьому етапі роблять ізольовані канали інформації, що конструюють паралельну соціальну реальність через родинні і дружні зв'язки, соціальні мережі, релігійні та політичні рухи або радикальні дискусії в корпоративних кафе, спортзалах, клубах, учбових закладах, інтернеті. У них індивіди, що шукають відповіді, постійно отримуватимуть вичерпні інтерпретації. На цьому етапі типовими проявами радикалізації стають:

- відкидання минулого життя; приєднання до однодумців;
- приєднання або формування групи однодумців для інтенсивнішого вивчення доктрини;
- зміна способу життя, зовнішнього вигляду на користь ортодоксальних норм, відмова від шкідливих звичок;
- соціальна активність, включеність в громадські дискусії.

3. Індоктринація – процес, в ході якого виробляється беззастережна солідарність з новою ідеологією й, у тому числі, з положеннями, що реабілітують застосування насильства. Інтернет перетворюється на інструмент саморадикалізації: відбувається занурення у віртуальні мережі радикальних одностудів всього світу, що посилює віру і відданість. Групова ідентичність актуалізується і, відповідно, усі особисті цілі витісняються неособистими, орієнтованими на досягнення деякої «великої мети», обумовленої вимогами доктрини. Група стає для індивіда новим світом, члени групи – новою сім'єю, що заміщує потреби будь-яких контактів із зовнішнім світом.

4. Екстремізація – ухвалення рішення та перехід до планування, підготовки і виконання насильницьких екстремістських дій. На цьому етапі індивіди бачать себе частиною руху, а групова відданість перевершує всі інші соціальні відносини.

ВИСНОВКИ

У сучасній науці існує велика кількість визначень політичного екстремізму; немає єдиної думки щодо цього феномену і в соціології. У результаті синтезу найбільш ґрунтовних визначень можна трактувати політичний екстремізм як нелегальне політично мотивоване насильство і / або його підтримку, де підтримка розглядається двояко: як відкрите схвалення, обґрунтування і заклик до застосування, і як участь у відборі і підготовці неофітів. Треба розрізнявати екстремізм та радикалізм, які у найбільш загальному вигляді мають бути розведені як дієве насильство та насильство як елемент ідеології.

Щодо класифікації екстремізму, то варто зауважити, що існують певні труднощі із дотриманням загальнонаукових критеріїв класифікації екстремізму. Ефективним та несуперечливим є розподіл екстремізму спочатку на політичний та неполітичний, і поряд із цим – на рівні прояву (індивідуальний, груповий, масовий). Треба пам'ятати, що ототожнення типів політичного екстремізму з політичними ідеологіями є необґрунтованим та недоречним із методологічної точки зору.

Дослідження політичного екстремізму надають неоднорідну та суперечливу інформацію – перш за все тому, що найчастіше здійснюються не науковими інституціями, а спе-

ціалізованими державними антитерористичними центрами. Основними тенденціями розвитку політичного екстремізму можна вважати зміни ідентичності як джерело політичного екстремізму, розвиток автономних естремістських мереж (зокрема, терористичного характеру) та загальну радикалізацію соціально-політичної свідомості.

Література

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно ; под общ. ред. д. филос. н. В. П. Культыгина ; пер. с нем. – М. : Серебряные нити, 2001. – 416 с.
2. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Т. Р. Гарр. – СПб. : Питер, 2005. – 461 с.
3. Ольшанский Д. В. Психология терроризма / Д. В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с.
4. Тишков В. А. Социально-культурная природа терроризма [Электронный ресурс] / В. А. Тишков // Неприкосновенный запас. – 2002. – № 6. – Режим доступа : <http://www.archipelag.ru/geopolitics/piryadok/terror/ter/>.
5. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон ; пер. с англ. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
6. Хассен С. Освобождение от психологического насилия / С. Хассен. – СПб. : Прайм – Еврознак, 2002. – 400 с.

Питання для самоконтролю

1. Які елементи у визначеннях політичного екстремізму є найбільш суперечливими?
2. Чим відрізняються класифікації політичних ідеологій і типів екстремізму?
3. З чим пов'язана недостатня теоретична розробленість політичного екстремізму?
4. Які спеціальні та галузеві соціологічні теорії зачіпають проблематику політичного екстремізму?
5. Що об'єднує процеси зміни ідентичності, автономізації екстремістських мереж і радикалізації?
6. Наведіть приклади агентів радикалізації, спираючись на відповідну таблицю в тексті розділу.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОЛІТИЧНИХ ТЕХНОЛОГІЙ І ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ

Завдання: 1) визначити поняття політичних технологій; 2) розглянути структуру політичних технологій; 3) визначити поняття, види та засоби політичного маніпулювання; 4) охарактеризувати основні передвиборчі технології.

Поняття політичних технологій. Реальні політичні процеси в будь-якому суспільстві та державі виключно різноманітні. З одного боку, на них можна дивитися як на прояв специфічної суспільної сфери, яка має соціальні межі, внутрішні і зовнішні взаємозалежності, набір акторів, відмінні ознаки тощо. З іншого боку, ці владні взаємозв'язки можна представити як сукупність конкретних проблем, що потребують вирішення з боку держави та інших політичних суб'єктів, здійснення ними відповідних цілеспрямованих дій, застосування конкретних засобів і ресурсів. Але тоді ситуація істотно змінюється: всі макросоціальні міжгрупові відносини в сфері влади перетворюються у взаємозалежність окремих структур та інститутів, у вчинки і почуття дійових осіб, що здійснюються в певному місці та в реальний час. Таким чином, міжгрупова конкуренція у сфері влади постає в якості практичних способів і процедур управління, прийняття рішень, врегулювання конфліктів, встановлення комунікацій та інших процесів, що виявляють інший рівень політичних залежностей і зв'язків. У цьому сенсі процеси здійснення влади і управління суспіль-

ством будуть орієнтуватися на чинники, що фіксують складне переплетення найрізноманітніших – психологічних, матеріальних та ін. явищ, що реально впливають на хід подій.

Таким чином, рішення конкретної проблеми означає не стільки розуміння людиною цілей і засобів їх досягнення, скільки вироблення конкретних способів їх втілення на практиці, тобто застосування певних технологій вирішення завдання. У цілому технологічне рішення проблеми означає не розуміння того, *ЩО* вона собою являє, а *ЯК* розрядити конкретну ситуацію. Саме тому за допомогою технологій виявляється новий зміст і суть влади. Технології по-новому ставлять проблему виміру політичних подій, закладають основу для спеціалізованої діяльності з врегулювання (контролю) політичних явищ. Утворюючи особливий ракурс розуміння політичних процесів, технології показують, що від застосовуваних способів вирішення тієї чи іншої задачі може кардинально залежати сутність цього явища. Наприклад, масовий наклеп, поширення дезінформації, відмова в наданні телеєфіру представникам певних партій можуть перетворити процес формування органів влади з вільного вибору громадянами своїх представників у нав'язування їм інтересів і волі кіл, які контролюють ЗМІ.

Отже, можна сказати, що політичні технології являють собою сукупність послідовно застосовуваних процедур, прийомів і способів діяльності, спрямованих на найбільш оптимальну і ефективну реалізацію цілей та завдань конкретного суб'єкта в певний час і в певному місці. У цілому як сукупність певних знань і умінь, що забезпечують рішення суб'єктом конкретних завдань у сфері влади, політичні технології називаються також і як політичний маркетинг.

Як правило, потреба у формуванні політичних технологій проявляється там і тоді, де і коли є повторювані, часом навіть стереотипізовані дії та при цьому є цілком певні вимоги до умов і результатів даного типу діяльності. Конкретніше до причин їх появи можна віднести:

- необхідність більш раціонального, простого і ефективного способу реалізації практичних цілей, що стоять перед різними учасниками процесу застосування політичної влади і управління державою;

- зниження непередбачуваності взаємодій у сфері влади, стрибкоподібність процесів перерозподілу державних ресурсів, що розгортаються в умовах непередбачуваного розвитку ситуації, що можуть призвести до несподівано вибухових форм протестної соціальної активності та інших форс-мажорних обставин;

- потреба в застосуванні економічних і ресурсозберігаючих способів управління державним (корпоративним) майном, кадровими і технічними структурами;

- необхідність додання стійкості взаєминам учасників того чи іншого процесу, що прискорює навчання персоналу передовими методиками дії і, кінець кінцем розширює можливості досягнення цілей великою кількістю суб'єктів у різноманітних, але схожих умовах;

- можливість більш чіткого визначення критичних значень того чи іншого процесу, за межами якого суб'єкти втрачають можливість здійснення ефективних і результативних дій з управління ситуацією.

Іншими словами, основний пафос застосування політичних технологій полягає в оптимізації виконання різноманітними суб'єктами своїх завдань та обов'язків. Технології функціонально спрямовані на досягнення цілей відповідно до інтересів, функцій і цілей суб'єктів, які можуть складатися в залученні й економії ресурсів, стабілізації або дестабілізації становища в державі, організації виборних кампаній, оперативному інформаційному забезпеченні прийняття рішень, узгодженні інтересів при виробленні державних програм тощо.

Політичні технології як сукупність прийомів і процедур цілеспрямованої діяльності не тільки впорядковують засоби досягнення мети, але і закріплюють черговість дій, вироблення відповідних алгоритмів поведінки суб'єкта. Саме алгоритми виокремлюють і закріплюють оптимальні та ефективні способи вирішення тієї чи іншої задачі, а також дають можливість передавати і тиражувати набутий досвід.

Практично технології викристалізуються з різноманітної кількості способів і механізмів взаємовідносин суб'єктів та об'єктів, взаємодій контрагентів, зовнішніх і внутрішніх факторів. Інакше кажучи, технологія встановлюється лише тоді, коли в процесі досягнення мети складається (і певним чином

закріплюється) відома послідовність операцій, яка фіксує черговість застосування певних прийомів і засобів досягнення конкретної мети.

Таким чином, технології не можна змішувати з окремими механізмами, техніками або прийомами взаємодії. Технології – це і процес застосування технік, спрямованих на досягнення конкретної мети реально діючим суб'єктом, і результат цієї діяльності. А якщо ще точніше, то технологія є підсумком певної взаємодії цих прийомів діяльності, що з'являється тоді, коли неодноразові заходи із досягнення поставленої мети продемонстрували більш оптимальні та економічні способи вирішення питання.

Технології як певні алгоритми дій являють собою форму політичної інженерії, обумовлену як властивостями діючої людини (її знаннями, досвідом, настроєм на реалізацію тощо), так і використовуваними в її діяльності матеріальними (духовними) ресурсами і технічними компонентами. З цієї причини формування і застосування технологій, ритм (темп) їх здійснення жорстко пов'язані з кваліфікацією і компетентністю суб'єкта, його практичними знаннями та вміннями використання певних технічних ресурсів. Як правило, низьке забезпечення технічними або кадровими ресурсами знижує ефективність застосування технологій. Тому не стільки ефективність застосування, скільки саме існування політичних технологій безпосереднім чином залежить від стану діючого суб'єкта, від його вміння використовувати накопичений досвід, реалізовувати наявні можливості в конкретній ситуації. Помилки і некомпетентність суб'єкта (тим більше наділеного повноваженнями і відповідальністю), від яких не рятують жодні статуси і титули, можуть не тільки знизити функціональне значення технологій, а й повністю змінити спрямованість їх дій. Так що використання політичних технологій (насамперед у найважливіших для держави і суспільства сферах) передбачає відбір суб'єктів з точки зору кваліфікації, наявності практичного досвіду, психологічної стійкості, здатності діяти в нестандартній обстановці та ін.

Політичні технології поширюються на все поле політичної влади і державного управління. В силу цього вони включаються як у конвенціональні (легальні) процеси застосування

політичної влади та належного розподілу ресурсів держави, так і в неконвенціональні, які передбачають використання прийомів та процедур, прямо заборонених законом або таких, що суперечать політичним традиціям (технології підривної акції, тероризму або проведення режисованих виборів, маніпулювання громадською думкою тощо).

Структура політичних технологій. У структуру політичних технологій, як правило, входять три найбільш значущих компоненти: специфічні знання; конкретні прийоми, процедури та методики дій; а також різні техніко-ресурсні компоненти.

Принципова роль знань обумовлена тим, що політичні технології за суттю своєю є втіленням особливих форм відображення дійсності, які спрямовані на знаходження засобів і способів практичного вирішення проблем, що виникають у сфері влади та управління державою. В цьому сенсі технологічний рівень пізнання дійсності не тільки являє собою форму науково-прикладного знання, але й водночас висловлює оцінку політичних проблем з точки зору зацікавлених у їх вирішенні суб'єктів.

Таким чином, технологічне знання є пізнавально-проективною, ідеально-перетворюючою діяльністю, яка включає в себе прийоми не тільки повсякденного, але й наукового пізнання дійсності, ніби синтезуючи їх підходи для вирішення конкретного завдання. Це задає технологічному знанню власну логіку відображення і пояснення явищ, яка не притаманна ані науковим формам відображення, ані повсякденним підходам окремо.

Технології вбудовані в найрізноманітніші процеси, що забезпечують формування та використання політичної влади на різних рівнях організації держави та соціуму, сприяючи таким чином формуванню не тільки універсальних, а й типових властивостей політичних технологій.

Найпоширеніші з них – функціональні типи політичних технологій, які передбачають раціоналізацію і алгоритмізацію ролевих навантажень різних суб'єктів управління та влади (наприклад, прийняття рішень, узгодження інтересів, ведення переговорів, спілкування з громадськістю тощо) і, кінцею кінцем спрямовані на управління та контроль за цими

процесами. Інструментальні різновиди політичних технологій імітують застосування технік, спрямованих на раціоналізацію конкретної діяльності, а насправді мають зовсім інші цілі та прикривають їх.

З точки зору областей, в яких застосовуються ті чи інші прийоми досягнення цілей, можна говорити про так звані предметні технології (наприклад, електоральні, техніки лобіювання, комп'ютерні та інформаційні технології, переговорні прийоми і процедури, використовуваних у дипломатичній або військовій сферах тощо). Зрозуміло, що такий підхід до оцінки специфічних властивостей технологій не тільки дозволяє зафіксувати області владної взаємодії, які технологізовані найбільшою (зокрема, вибори до органів влади) або найменшою мірою. У цьому сенсі можна навіть констатувати наявність таких політичних взаємодій, які в принципі не можуть бути піддані будь-якій технологізації, як, наприклад, процес неформального узгодження інтересів у процесі вироблення рішень на державному рівні. Цей підхід допомагає побачити зони перетину різних технічних прийомів, їх взаємозамінність при вирішенні завдань у тих чи інших областях політики та державного управління.

З названим типом технологій тісно пов'язані так звані рівневі технології, що відображають ступінь соціальної організації предметних областей. До них можна віднести: глобальні, пов'язані, наприклад, з рішенням загальносвітових проблем – охороною природи, підтриманням міжнародної безпеки тощо, континентально-регіональні, що розкривають специфічні дії держав, а також міжнародних організацій та інститутів щодо вирішення проблем у близькосхідному, європейському чи якомусь іншому регіоні, національно-державні, що характеризують процес здійснення влади і державного управління в межах однієї країни, корпоративні, що відображають владно-управлінські відносини в рамках окремої організації, локальні, що фіксують специфіку діяльності відносин суб'єктів в обмежених точках політичного простору, а також міжособистісні.

З точки зору характеру тривалості використання певних способів діяльності має сенс виділяти також такі технології: стратегічні (націлені на віддалений результат діяльності акто-

рів); тактичні (що передбачають реалізацію короткострокових цілей); спорадичні (застосовувані одноразово), і циклічні (постійно виявляються в структурі діяльності суб'єкта).

Поняття політичного маніпулювання. Політичне маніпулювання (ПМ) – поняття, яке охоплює рекламу, PR, взагалі всі засоби, що виробляють у людини стійкі соціально-політичні уявлення та спонукають її до тієї чи іншої політичної діяльності (в основному – до підтримки одних фігур і неприйняття інших). Макіавеллісти (треба зауважити, що на висновках Ніколо Макіавеллі базуються багато принципів управління як авторитарних, так і демократичних сучасних держав) вважають, що політика і є мистецтво маніпулювання людьми.

Політичне маніпулювання – це приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою примусити їх діяти або не діяти в інтересах маніпуляторів, нав'язування волі маніпулятора маніпульованим у формі прихованого впливу. Зазвичай поняттю маніпуляції надається негативний відтінок. Ми спробуємо уникнути такої оцінки і поставитися до феномену політичного маніпулювання більш спокійно, адже маніпулювання в тих чи інших формах присутнє в будь-якому суспільстві, починаючи з найдавніших і закінчуючи всіма сучасними. З цим доводиться рахуватися. Маніпуляції бувають необхідні та корисні. Однак де та межа, за якою закінчується корисна дія маніпуляцій? На це питання поки що відповіді не знайдено.

Звичайно, феномен маніпуляції заслуговує найсерйознішого вивчення. Для всякого маніпулювання характерна деяка закритість, ілюзія, невидимий механізм, психологічний вплив на свідомість з метою формування тих чи інших переконань чи уподобань.

Успіх маніпуляції гарантований за умов, коли маніпульований індивід / спільнота вірить в те, що все відбувається природно і неминуче. Для маніпуляції потрібна фальшива дійсність, в якій її присутність не буде відчуватися. Під пропагандистською маніпуляцією слід розуміти послідовно і цілеспрямовано здійснюване управління масовою свідомістю (а через нього в результаті – й поведінкою), звернене переважно до ірраціональної сфери сприйняття, що спирається на навіювання і ставить своїм завданням запобігання соціальним конфліктам.

Мета політичного маніпулювання – отримання, реалізація і збереження влади. На нинішньому етапі життя пострадянського суспільства ці цілі досягаються шляхом виборів. Успіх на виборах неможливий без значної суспільної підтримки (якщо не брати випадки прямої фальсифікації виборчих бюлетенів). Отже, цілі маніпуляторів зводяться до формування у виборців певної думки і спонукання їх підтримати на виборах цю соціальну групу. Маніпулятор повинен вгадати соціальне очікування і запропонувати оптимальний образ кандидата або програму (варіант – переконати в тому, що наявна у кандидата програма і є оптимальною).

Таким чином, у вузькому розумінні політичне маніпулювання – це теорія і практика передвиборчих технологій та методика проведення виборчих кампаній (широке розуміння політичного маніпулювання виходить далеко за межі виборчих кампаній). Стратегія отримання влади вимагає вирішення таких тактичних завдань, як залучення і утримання уваги, а також формування сприятливого іміджу.

Політичне маніпулювання передбачає такі операції:

1) впровадження в суспільну свідомість під виглядом об'єктивної інформації бажаного для деякої групи змісту;

2) вплив на больові точки суспільної свідомості, що збуджують страх, тривогу, ненависть тощо;

3) реалізація декларованих і приховуваних задумів, досягнення яких маніпулятор пов'язує з підтримкою громадською думкою своєї позиції.

Зазначимо, що перший пункт стосується завдань, другий – методів, третій – цілей ПМ. Для успішного вирішення завдань і досягнення цілей існують засоби ПМ, які називаються політичними технологіями (їх ядро – виборчі методики, використовувані в період передвиборчих кампаній). Засоби ПМ можна класифікувати за різними критеріями. За сумісністю з чинним законодавством вони поділяються на регламентовані законом і виходять за межі правових норм, за способом впливу – на прямі та приховані, за функцією – на PR (підтримання зв'язку з громадськістю), агітацію (заклик до дії) та ін., за формою – на агітаційні, економічні, адміністративні та провокаційні, за змістовною спрямованістю – на рекламу і антирекламу, за рівнем впливу – на міжособистісні, групові та масові, за

інформаційними носіями – на друковані, електронні, зовнішні тощо.

ПМ ґрунтується на створенні та впровадженні в масову свідомість соціальних міфів, тобто ідей, які стверджують інтереси маніпуляторів і прийнятих більшістю на віру, без серйозного осмислення. Може здатися, що епоха сліпої віри в міфи давно відійшла в минуле, але щоденна політична практика показує, що це не так. Якщо сучасна людина більше не вірить в натуральну магію, то вона, без сумніву, сповідує якийсь сорт «магії соціальної». Нові політичні міфи створюються за точним планом, відповідно до особистої та соціальної психології людей і цілей маніпуляторів. Е. Фромм доводив, що ПМ позбавляє людину здатності скласти цілісну картину світу, підміняє її абстрактною мозаїкою з тенденційно пов'язаними між собою фактами. На думку М. Лернера, у людини виникає повна мішанина понять і ніякого взаємозв'язку подій. Єдина система, в яку вона здатна підставити окремі факти, – це система стереотипів, що вже склалися у неї в голові. Це система, орієнтована, головним чином, на змагання і боротьбу, де поняття добра і зла приймаються на віру.

Варто відзначити, що ПМ служить не тільки для отримання громадської підтримки в період виборів або соціальних катаклізмів, а й для повсякденного управління стабільним суспільством. Незважаючи на те, що демократія є загальноприйнятою функціональною системою управлінського механізму в більшості країн світу, різночитання в законодавчій сфері з цього приводу досить істотні. Зокрема, політична реклама, крім передвиборчої, обмежена в Німеччині та Іспанії. У Франції та Англії, навпаки, обмежена передвиборча (більше того, у Франції за 3 місяці до виборів заборонена будь-яка платна політична реклама, а безкоштовна обмежена).

Чіткого понятійного апарату, що ясно розмежовує близькі поняття агітації, пропаганди, PR і політичної реклами, в Україні поки не вироблено. У пресі доводиться зустрічати різні тлумачення цих термінів.

Існує погляд, згідно з яким політична реклама – це не тільки рекламні статті або телевізійні ролики, а всі дії, спрямовані на популяризацію іміджу даного товару і депопуляризацію іміджу товарів-конкурентів, впровадження у свідомість людей

певної позитивної та негативної інформації – тут політична реклама виступає поняттям, об'єднуючим і агітацію, і PR та інші елементи політичного маркетингу.

Тактика проведення виборчої кампанії і формування іміджу. Зазвичай систему заходів, що проводяться передвиборчими штабами кандидатів у період виборчої кампанії, називають передвиборчою стратегією. Тактичні ж рішення, що проводяться в площині «кандидат – електорат», можуть розрізнятися дуже сильно. Значною мірою це визначається і відмінністю тактичних завдань, що стоять перед кандидатом та його іміджмейкерами (чи потрібно кандидату отримати або тільки зберегти владу, які в нього козири, чим «підмочена» його репутація тощо).

Успішна стратегія передбачає врахування різних аспектів взаємовідносин з виборцями. Вибір засобів ведення агітації в даному випадку повинен визначатися, з одного боку, максимально точними соціологічними даними про стан зовнішнього середовища під час виборів, а з іншого – тверезою оцінкою характеристик кандидата. Якщо ці характеристики входять у суперечність зі стилем життя й устремліннями виборців, жодні технології не переконують їх проголосувати.

Виборча кампанія зазвичай розбивається на кілька етапів, тому що в передвиборчий період психоемоційний стан суспільства дуже динамічний. Перший етап характеризується зростаючою в суспільстві напругою, і кандидату важливо вчасно заявити про себе. «Чим довше ви будете тримати паузу, тим менше бруду виллється на вашу голову», – кажуть фахівці. Наступний етап – формування електоральних груп уподобань, а також утворення так званого «болота» – значної частини населення, яка не бере участі у виборах. При майстерному веденні виборчої кампанії можна почерпнути чимало голосів і з «болота». На даному етапі формуються, перерозподіляються і закріплюються виборчі переваги.

На заключному етапі нерідко спостерігається зниження соціальної активності, пригнічений стан людей, втомлених від масованого «промивання мізків». Кандидатам на початку кампанії треба вивчати актуалізації у свідомості виборців і методи агітації, найбільш придатні для рекламної комунікації. Для цього придатні якісні методи – фокус-групи та ін. У про-

цесі передвиборчої кампанії потрібно постійно стежити і за конкурентами, аналізувати їх поведінку, тактику, слова, навіть жести.

Головні завдання кандидата у передвиборчій кампанії – побудова свого іміджу, руйнування чужого, захист від атак конкурентів. Центральне місце тут займає створення власного іміджу, тобто образу, який міг би бути прихильно прийнятий населенням. Політичний консультант повинен чітко знати питання, що стоять перед ним: що спонукає людей брати участь у політичному житті країни? Які психологічні фактори і механізми впливають на формування у мас образу політичного лідера? Яка структура цього образу? Який з його компонентів є найбільш важливим і вимагає найпильнішої уваги при конструюванні іміджу політика?

Імідж – стереоскопічна кулька, і в ній існує багато різних фрагментів. Частка цих фрагментів в іміджі кожного конкретного політика різна в суспільній свідомості. У числі таких фрагментів – політична ідеологія, що має політик, його особисті якості, чарівність, освіта, досвід роботи, сексуальна привабливість тощо.

Основними каналами соціальної комунікації, за допомогою яких маніпулятор впливає на маніпульованого, є ЗМІ, власні видання кандидата, агітаційні матеріали, зустрічі з виборцями.

Позаправове політичне маніпулювання. Між неправовим (протизаконним) і позаправовим існує принципова відмінність. Неправова дія вступає в протиріччя з чинним законодавством, позаправова ж формально закон не порушує. Але, якщо юридично деякі форми позаправового ПМ і допустимі, то з етичної точки зору назвати їх бездоганними ніяк не можна. Тому далі мова піде не тільки про протизаконні прийоми ПМ, але і про інші – більш-менш «чисті», законом не регламентовані.

Будь-який прийом ефективного PR-а використовує один або декілька з таких механізмів:

- 1) конструює або дозволяє суперечність;
- 2) маскує скоєні дії – противник, не пручаючись, йде в гіршу ситуацію через нерозуміння загальної картини того, що відбувається;

3) реалізує план, в якому від конкурента нічого не залежить, – відбувається його «виключення» з управління подіями;

4) створює ситуацію, за якої конкурент, що вибирає кращий шлях, потрапляє до пастки;

5) дозволяє використовувати чужі (конкурентів, знаменитостей, населення, держави) ресурси (часу, іміджу, грошей, влади, інформації);

6) виявляє приховані, непомічені ресурси або «оживляє» втрачені.

Ідеальне рішення задачі (тобто, що досягає поставленої мети без втрат, ускладнення системи і виникнення нових небажаних ефектів) багато в чому залежить від правильної розробки прийомів.

Коли виборці незалежні від кандидата, можливий підкуп у різних формах. Виборцям (або окремим групам їх – перш за все пенсіонерам) пропонуються (безкоштовно, зі знижкою або за пільговими цінами) продукти, послуги (лікаря, юриста, двірників) з боку підприємства кандидата або його прихильників. Кандидатами проводиться організація чаювань, обідів для пенсіонерів, роздача подарунків, ліків, продуктових наборів, благодійні акції для пільговиків та малозабезпечених. Досить поширена практика організації безкоштовних юридичних консультацій, «гарячих» телефонних ліній, бюро добрих послуг.

Як правило, всі вони мають на меті залучення симпатій літніх людей – найактивнішої групи електорату. Використовується прямий підкуп виборців (надання «гуманітарної допомоги», «подарунки»); голоси скуповуються за гроші або продукти (у сільській місцевості – зазвичай за горілку). Підкуп виборців може набувати форми найму агітаторів тощо.

Маніпулятивна мова. Маніпуляційний потенціал мови та мовлення ґрунтується на тому, що людина живе одночасно в двох світах – світі природи та світі культури. Для сучасних форм політичного життя значення має, головним чином, світ культури, тобто світ знаків, світ інформації.

Для досягнення маніпулятивного успіху політики створюють особливу мову, порівняну хіба що з «новоязом» зі знаменитого роману Дж. Оруела «1984». Кожну подію дійсного життя, значущу для маніпулятивного плану, можна назвати

по-різному, і від цієї назви буде залежати і суспільна оцінка цієї події. Основоположником наукового напрямку, присвяченого ролі слова в пропаганді, називають американця Г. Лассуела. Він вивчав методи підбору слів для передачі потрібного змісту і розвинув за допомогою цього цілу систему створення політичних міфів.

Ми можемо й самі судити про використання політиками особливої маніпулятивної мови – досить згадати такі лексичні пари, як «наведення конституційного порядку» і «військова агресія», «захист прав людини» та «точкові бомбардування», «загальнолюдські цінності» і «принципи західної демократії», «введення вільного ринку» і «розвал вітчизняної економіки», «права людини» і «міжнародний тероризм». Кожна з цих пар словосполучень може в певному контексті бути синонімічною. У результаті людина судить не про події, а про їх назви; інакше кажучи, інтерпретація починається вже в номінативних, формально нейтральних висловлюваннях.

Поширення інформації через засоби масової інформації. Неминучість певного акценту на факти здається настільки очевидною, що не зовсім точно поміщати інтерпретацію до розділу «позаправове політичне маніпулювання». І все ж, якщо підходити не з формально-юридичної, а з сутнісної точки зору, то неминуче перекручування фактів у ЗМІ – маніпулятивна технологія, причому не «біла».

Інформація «готується» на будь-який смак. Її можна сфабрикувати, спотворити шляхом односторонньої подачі, відредагувати, «вичавити», вирвати з контексту тощо. Поширений прийом «інформаційного перевантаження», коли в потоці другорядних повідомлень губляться дійсно важливі. Деякі висловлювання маніпуляторів не містять прямої брехні, але спотворюють ситуацію абсолютно неприйнятним чином. Досить з безлічі фактів вибрати потрібні, а решту уявити тенденційно, однобічно, промовчати про їх істинну природу. Або, наприклад, такий прийом, як використання середніх цифр: вчені знають, що при великому розкиді показників середні цифри не передають дійсного стану справ. Така практика дуже добре відома навіть неспеціалістам, щоб варто було на ній докладніше зупинятися.

Перераховані форми впливу на свідомість населення (використання мови, звернення до емоцій, інтерпретаційний потен-

ціал ЗМІ) характерні, мабуть, для всіх методів ПМ. Що стосується державного управління виборами і підкупу виборців, вони належать до зовнішньо-організаційної сторони ПМ. Звернемося тепер до більш конкретних прийомів «чорного» PR.

Рейтинги політиків, складені на основі соціологічних опитувань – офіційно вони взагалі не вважаються засобом ПМ. Але при тому, що достовірність рейтингів досить умовна, сама їх публікація являє собою ефективний інструмент передвиборчої боротьби. Неважливо, яке місце займає політик, важлива сама присутність його в списку і те, що ставлення до нього суспільства, дійсне або уявне, постійно підноситься виборцю. Періодично виникають суперечки про правомірність публікації рейтингів, але ці суперечки поки закінчуються нічим. Закон про вибори жорстко регламентує правила публікації соціологічних опитувань за електоральною тематикою: при «опублікуванні (оприлюдненні) результатів опитувань громадської думки, пов'язаних з виборами, засоби масової інформації зобов'язані вказувати організацію, що проводила опитування, час його проведення, кількість опитаних (вибір-ку), метод збору інформації, точне формулювання питання, статистичну оцінку можливої похибки». Не потрібно нагадувати, що ці правила сьогодні не дотримуються. Тим часом деякі фахівці говорять, що характер зібраних даних на 90 % залежить від методики проведення опитування («яке питання – така відповідь»). Автори опитувань створюють штучну ситуацію, якої насправді не буде (когось із кандидатів «знімуть з пробігу», зміниться розклад сил тощо) – відповідними виходять і результати.

Нерідко рейтинги являють собою не більше ніж вимір згадуваності імен даних фігур у пресі. Не маючи перед собою повного комплексу матеріалів з розподілами відповідей, де вказано фактичну кількість респондентів у кожній опитаній групі, дуже складно зробити висновки про статистичну значущість результатів та можливість їх екстраполяції на значні масиви населення.

Тому обґрунтованим видається твердження, що «рейтинги» є не стільки відображенням громадської думки, скільки інструментом маніпулювання. Компрометуюча інформація (компромат) може бути різного походження. Перший вид –

знахідка ретельно приховуваної правди, другий – провокація, створення компрометуючої ситуації, третій – пряма брехня. Вигадка, що ганьбить жертву, зовсім не обов'язково повинна виглядати достовірною – набагато важливіше, щоб вона торкалася найчутливіших струн людської душі. Нерідко буває так, що суб'єкту компромату ніхто по-справжньому не вірить, але рейтинг об'єкта компромату катастрофічно падає.

Іноді доводиться чути, що компромат став єдиною «технологією», і передвиборна конкуренція перетворилася на боротьбу компроматів, відсунувши суперництво іміджів на другорядні позиції. Існують й інші думки. Компромат – дуже слабка політична технологія, що погано працює в політичній кампанії за умови грамотної роботи з електоратом. По-перше, існує ефект бумеранга – компромат так чи інакше тягнеться за джерелом, особливо якщо джерело – інший кандидат. По-друге, якщо компромат дуже жорсткий, люди починають співчувати людині: «її спеціально намагаються скомпрометувати, значить, вона хороша, значить, вона за нас, відстоює наші інтереси» тощо». Є способи захисту від компромату: нанести превентивний удар, тобто попередити населення про можливість швидкого «наїзду», довести звинувачення до абсурду або просто відмовчатися (адже виправдовується той, хто відчуває себе винним).

Методи політичних маніпуляцій постійно вдосконалюються, їх роль у сучасному суспільстві стала величезною. Дія політичних маніпуляцій реалізується не стільки в тому, що люди голосують за потрібного кандидата, скільки в тому, що населення взагалі сприймає виборний інститут як єдино легітимну і ефективну форму вираження народної волі, визнає правила гри, встановлені правлячим режимом, навіть якщо не визнає легітимності самого режиму. Людина, що йде на вибори і щиро сподівається в їх ході вплинути на життя держави, – вже жертва маніпуляції, за кого б вона не ставила свою галочку в бюлетені.

Зрозуміло, в тій чи іншій формі маніпуляція свідомістю існувала й існує практично в будь-якій формі суспільного устрою будь-якої епохи.

Дослідження механізмів і масштабів політичних маніпуляцій дозволяє сказати з усією визначеністю: маніпулювання

в його сьогоднішній формі звело дійсну участь народу у своїй долі практично нанівець, перетворивши прояви «волі народу» не більше ніж в декоративні (неефективні) виступи.

Засоби ПМ неминуче будуть удосконалюватися і розвиватися з прискоренням. З одного боку, це необхідно сьогоднішньому політичному режиму як умова його відносно стабільного існування, з іншого – це диктується бурхливим науково-технічним прогресом, коли виникають нові форми контролю за особистістю та її свідомістю (навіть такі на перший погляд нешкідливі, як стільникові телефони, кредитні картки, ІНН, нові форми ЗМІ тощо).

Основні передвиборчі технології

Історія застосування передвиборчих технологій. На сьогоднішній день застосування передвиборчих технологій, політичний маркетинг, соціологічні технології в проведенні виборів є невід'ємною частиною будь-якої передвиборчої кампанії. Історія застосування цих технологій веде свій початок з 30-х рр. XX століття. Спочатку спеціальні агентства й консультаційні пункти, які займалися винятково організацією виборчих кампаній, виникли в США. Так, уже в 1930-ті рр. чоловік і жінка У. Уїтaker і Л. Бекстер організували першу фірму політичного менеджменту. В період з 1933 по 1955 рр. вони провели на замовлення 75 політичних кампаній, в 70 з яких домоглися перемоги, вірніше, перемогли на виборах їхні клієнти.

Надалі створення подібних агентств і фірм з організації виборчих кампаній стало все більш поширеним процесом. При цьому найважливішою особливістю діяльності подібних фірм політичного менеджменту в США була їх «безпартійність» і «комплексність». Що стосується першого, то мається на увазі, що замовлення фірми беруть від клієнтів, не беручи до уваги їхньої партійної приналежності. Що ж стосується «комплексності», то діяльність американських фірм будується, як правило, на такому принципі: «клієнт повністю довіряє агентству, а воно гарантує йому успіх». Правда, останнє реалізується не завжди, але в переважній більшості випадків, якщо йдеться про роботу висококваліфікованих фахівців. Подібна ситуація й породила досить розповсюджений жарт, пов'язаний з ді-

яльністю американських фірм політичного менеджменту, що придумав один із провідних консультантів з виборчих кампаній Дж. Наполітан: «Якщо кандидат перемагає, то це обґрунтовується його шармом, інтелігентністю й привабливістю для виборців. Якщо він програє, звинувачують менеджера виборчої кампанії»¹²⁶.

Після досить вдало організованої виборчої кампанії в період виборів між Джоном Ф. Кеннеді й Р. Ніксоном в 1960 р. за пост президента США стала активно розвиватися нова модель організації виборчих кампаній, що одержала назву «New Politics». Менеджери й консультанти акцій «Нової політики» на численних з'їздах і конгресах передавали свій досвід колегам з Європи. Нарешті, в 1968 р. у Парижі була заснована Міжнародна асоціація політичних консультантів, що поставила метою організації обмін досвідом проведення виборчих кампаній.

Першою з європейських країн спробувала перейняти американські методи організації виборчих кампаній Франція. Тут стали з'являтися приватні агентства, які займалися винятково політичними виборчими кампаніями. Американська модель «Нової політики» трансформувалася тут у французьку модель «Marketing Politique». Французи спочатку повністю спробували перейняти американську модель у плані впливу на клієнтів у тому розумінні, що фірми політичного менеджменту можуть взяти на себе всю відповідальність за результати виборчої кампанії, а кандидатів залишається лише вибирати, за допомогою якого консультанта або якої фірми він переможе на виборах, або ж, якщо не звернеться до послуг консультанта, то програє. Однак в силу специфіки європейського ставлення до політичної діяльності, різної культури політичних дій, це «не пройшло». Тому діяльність фірм політичного менеджменту з організації виборчих кампаній у Франції триває, правда у вигляді допомоги, що виявляється при організації виборів.

Після Франції в 1970-х рр. професіоналізація діяльності з організації виборчих кампаній приходить до Німеччини. Тут із самого початку, на відміну від США, політичні консультанти

¹²⁶ Петров О. В. Социологические избирательные технологии / О. В. Петров. – Днепропетровск : Арт-Пресс, 1998. – С. 38.

й менеджери виборчих кампаній не переросли рамки партійних структур і діють, як правило, в «межах» якої-небудь партії, співробітники ж подібних агентств найчастіше є членами відповідної політичної партії. Таким чином, відмінності в діяльності фірм політичного менеджменту в цих країнах складаються, головним чином, у тому, що в Америці вони працюють на кандидата; у Франції можуть працювати як на кандидата, так і на партію; у Німеччині – на партію.

Що ж стосується використовуваних методів і технологій, то діяльність західних фірм політичного менеджменту подібна. Причому найважливішу роль у процесі організації виборчих кампаній відіграють соціологічні дослідження й соціологічні виборчі технології (поряд з іншими виборчими технологіями).

Варто також відзначити, що на розвиток передвиборчих технологій значний вплив здійснили соціологічні дослідження, проведені в період виборчих кампаній. Відомо, що перше таке дослідження, перше опитування суспільної думки, безпосередньо пов'язане з організацією виборчої кампанії, було здійснене в США 1824 р. й присвячене вивченню газетою «Херрисберг Пенсилвенієн» через своїх кореспондентів настроїв громадськості в декількох округах щодо шансів чотирьох претендентів на президентський пост (газета вірно визначила того кандидата, що у цих округах набрав найбільше число голосів виборців).

Слідом за цим подібні опитування, які одержали назву «солом'яних опитувань», стали проводитися практично на постійній основі. Спочатку цим займалися в основному газети, приміром, регулярно проводила опитування наприкінці XIX ст. газета «Нью-Йорк Геральд Триб'юн». Найбільший же «розквіт» таких опитувань пов'язаний з діяльністю журналу «Літерарі Дайджест», що з початку XX ст. проводив масові опитування, використовуючи метод бюлетенів. Вони розсилалися передплатникам, власникам телефонів, автомобілів, тобто особам, списки яких містили їхні адреси.

Всі рекорди були побиті в 1931 р., коли були розіслані 20 млн бюлетенів, з відповідями в редакцію повернулося 3 млн. І результати виборів були спрогнозовані з точністю до 0,9 %. Але відразу ж за цим прийшла «розплата». У 1936 р. журнал

розіслав 10 млн бюлетенів в основному власникам телефонів і автомобілів і невірні зробив прогноз (причому, з великою помилкою) щодо перемоги кандидата від республіканської партії А. Лендона, переміг же кандидат-демократ Ф. Рузвельт.

Однак ця поразка не була поразкою методу опитування, а всього лише поразкою безсистемної методики його використання. На цих виборах, опитавши всього кілька тисяч чоловік, правильно спрогнозував перемогу Ф. Рузвельту вчений-соціолог Дж. Геллап. З тих пір, постійно вдосконалюючись (точність прогнозів була доведена до 1–2 % реально поданих голосів виборців), опитування суспільної думки в період виборів перетворилися, на думку того ж Дж. Геллапа, в «телескоп суспільних наук» і стали невід’ємною частиною будь-якої виборчої кампанії. Причому, крім опитувань суспільної думки, в організації виборчих кампаній стали використовуватися багато інших методів і методик соціологічних досліджень: тести, спостереження, експертні опитування, експерименти й т. п.

Яку ж роль, значущість мають соціологічні дослідження, опитування суспільної думки в структурі політичного управління? Німецький дослідник П. Радунський вважає, що існує й послідовно в часі розвиваються три моделі подібної взаємодії. Перша – «технократична» – була властива 60-м рр. ХХ-го ст., коли вчені-суспільствознавці Заходу, «окрилені», в першу чергу, результатами використання у виборчих кампаніях опитувань, соціологічних досліджень, вирішили, що саме їм належить основна роль в організації виборчих кампаній, що вчений-суспільствознавець може виступати не тільки як консультант, але і як головний організатор кампанії. Природно, такий підхід не підтвердився, оскільки виборча кампанія – це надзвичайно складна «суміш» найрізноманітніших підходів і перемога кандидата обумовлюється не тільки результатами соціологічних досліджень.

Друга модель – «легітимації шляхом прийняття рішень» – навпроти будувалася на ідеї, що дослідник, у тому числі той, що з’ясовує суспільну думку, практично повністю «відокремлювався» від організатора виборчої кампанії й кандидата. Він лише пропонував результати своїх досліджень, а вже менеджер кампанії або сам кандидат вирішували, що з ними робити. Зрозуміло, що й подібний тип взаємодії дослідників

(тут малися на увазі не тільки соціологи, але й політологи, психологи й ін.) і практичних організаторів виборів був явно непродуктивним. Нерідко замовники дослідження практично не брали до уваги отримані в процесі його проведення результати, що часто призводило до поразки і, як правило, до зайвої витрати величезних засобів.

Нарешті, третя модель, що є найбільш продуктивною й ширше за все розповсюдженою на Заході в цей час – «інтеграційна». Вона, як видно з її назви, припускає чітку взаємодію між вченими й організаторами кампанії. Тут кандидат, менеджер, інші організатори обов'язково беруть участь у реалізації дослідницької програми. У свою чергу, без інформації й консультацій дослідників не повинні прийматися важливі рішення з проведення виборчої кампанії. Природно, так виходить не завжди, але в цьому запорука успіху.

Основні технології. Якщо проаналізувати, зіставити три основні процедури, що забезпечують демократизм політичного життя в сучасному суспільстві – вибори, референдуми, опитування суспільної думки – то ми переконаємося, що в їхній основі лежить та сама модель, та сама процедура вивчення й обліку думок громадськості, населення. Розходження ж полягають у такому:

- вибори – це проведення опитування суспільної думки на основі всієї генеральної сукупності, а предметом вивчення тут виступають не які-небудь соціальні проблеми, ставлення до котрих цікавлять органи управління, а люди, кандидати, властиві їм різноманітні якості. При цьому результати виборів відповідно до законодавств демократичних країн є імперативними, обов'язковими в процесі подальшої реалізації політичної діяльності;

- референдуми – це також специфічні опитування суспільної думки (і низки інших станів масової свідомості), в рамках яких також аналізується інформація із всієї генеральної сукупності, однак предметом вивчення тут, як правило, стають ті або інші проблеми життєдіяльності суспільства, на вибір шляху рішення яких готуються політичні документи. Ступінь імперативності референдумів, на відміну від виборів, спеціально регламентується законодавством: референдуми бувають обов'язкові й консультативні;

– опитування суспільної думки можуть проводитися як з використанням спеціально організованої вибірки одиниць спостереження з генеральної сукупності, так і всієї генеральної сукупності (приміром, загальні переписи населення), предметом аналізу тут можуть виступати як люди, персоналії, так і проблеми життєдіяльності суспільства. Основна ж відмінність опитувань суспільної думки від виборів і більшості референдумів у тому, що їхні результати не мають імперативного, обов'язкового для виконання, реалізації характеру¹²⁷.

О. В. Петров говорить про такі основні типи технологій навчання:

1. Дослідження передвиборної соціально-політичної ситуації в країні й виборчому окрузі. Цикл зводиться до таких досліджень: максимально повна оцінка соціально-політичної й економічної ситуації в країні й регіоні перед виборами; вироблення загальної концепції виборчої кампанії; збір матеріалів для розробки та уточнення передвиборчої програми кандидата.

2. Дослідження відносин електорату до соціальних інститутів суспільства, політичних партій і провідних політичних діячів. Основні завдання цих досліджень: вибір союзників у виборчій кампанії; вибір соціальних інститутів – об'єктів критики; оцінка можливостей політичних партій для можливого ототожнення кандидата з ними; побудова й відстеження рейтингів провідних політиків тощо.

3. Дослідження іміджу кандидатів і їхніх суперників. Тут проводиться відбір найбільш прийнятних для округу кандидата й попередня оцінка його шансів, здійснюється збір матеріалу для формування, конструювання, «доведення» іміджу кандидата, аналізуються суперники, їхні слабкі місця тощо.

4. Дослідження соціальної структури виборчого округу й цільових груп виборців. Світова практика виборів у принципі знає три різних варіанти використання цільових груп виборців:

- звернення до «своїх виборців»;
- звернення до «чужих виборців»;
- звернення до тих, хто коливається.

¹²⁷ Полторак В. А. Маркетинговые исследования: методы и технологии / В. А. Полторак. – Днепропетровск : Арт-Пресс, 1998. – 136 с.

Виділяють різні методи пошуку й аналізу цільових груп виборців. На основі наявних джерел можна вказати на такі:

- географічний метод;
- соціально-демографічний метод;
- «проблемний» метод;
- метод, заснований на обліку різних типів виборців.

Перший – *географічний* – метод пошуку цільових груп виборців заснований на використанні й аналізі результатів попередніх виборів по даному виборчому округу й припускає виділення тих районів, виборчих дільниць, куди варто направити основні зусилля кандидата і його команди. Використовуються різні методики, наприклад, облік лише даних за останні вибори, облік даних за низкою виборчих кампаній і т. п. На жаль, у наших умовах такий метод може використовуватися досить слабо. З одного боку, у нас немає для цього достатньої «історії голосування» по виборчих округах; з іншого боку – кордони округів поки «перекроюються» практично в умовах кожної виборчої кампанії.

Другий – *соціально-демографічний* – метод виділення цільових груп є, мабуть, найпоширенішим. Як вже було відзначено, при всій складності визначення специфіки електоральної поведінки залежно від соціально-демографічних характеристик населення все-таки існують певні традиції й тенденції в тому, як голосують ті або інші соціально-демографічні групи електорату: за які партії, за кандидатів якої спрямованості й т. п.

Проблема лише в тому, що тенденції впливу певних соціально-демографічних характеристик на тип голосування груп виборців визначити складно, іноді – практично неможливо. Так, в одних регіонах молодь може голосувати за комуністів, в інших – за демократів, у третіх – за націоналістів. Саме тому використання соціально-демографічного методу вибору цільових груп, особливо в наших умовах, завжди пов'язано із проведенням соціологічних досліджень. Причому вивчається це в період проведення базових досліджень.

Третій – *«проблемний»* – метод пошуку цільових груп виборців будується на виявленні електорату, «заклопотаного» рішенням низки першочергових, особливо істотних для нього проблем. Приміром, значна частина електорату виборчого округу (якщо в ньому багато підприємців, розташовані ринки

тощо) виступає за зміну податкової політики й саме на цьому кандидат може побудувати свою виборчу кампанію, орієнтуючись на них. Тут може виникнути питання: а чи достатнім буде для успіху орієнтація на цільову групу, якщо до неї входить, приміром, до 20 % виборців.

Нарешті, четвертий метод пошуку цільових груп виборців, заснований *на обліку різних типів електорату*, припускає, що кандидат «робить ставку» на певний тип, певну категорію електорату, якій властивий той або інший спосіб голосування, підхід до визначення кандидатів, за яких потрібно віддати (або не потрібно віддавати) свій голос. Це може бути так званий «протестний електорат», тобто люди, які завжди незадоволені й голосують проти кандидатів, що представляють правлячий клас, урядові структури і т. п. Варто лише мати на увазі, що як при використанні другого й третього методу виділення цільових груп електорату, так і при застосуванні останнього, обов'язковим є проведення соціологічних досліджень. Без відповідної інформації пошук таких цільових груп неможливий.

5. Дослідження типології електорату, електоральної поведінки. Тут вирішуються два основні завдання – виділення проблем використання суб'єктивно-об'єктивних типів електорату, а також виділення типів виборців за критеріями їхнього ставлення до виборів, мотивації рішення про голосування.

6. Дослідження ефективності пропаганди в процесі виборчої кампанії.

Звідси завдання, які зазвичай вирішуються при проведенні цього циклу соціологічних досліджень:

- визначення основних напрямків пропагандистської виборчої кампанії;
- виявлення найбільш ефективних, інформаційно насичених каналів, засобів інформування населення в процесі кампанії;
- уточнення ступеня довіри населення, електорату до різних джерел, каналів інформації;
- визначення рівня інформованості виборців щодо найважливіших проблем, пов'язаних з кандидатом, його програмою тощо;
- виявлення ролі журналістів у процесі «ретрансляції» інформації під час виборчої кампанії.

7. Дослідження ходу виборчої кампанії, збір інформації для прогнозування результатів виборів.

Тут виникає два найважливіші завдання соціологічних досліджень:

- забезпечення ретельного відстеження електоральної ситуації протягом усієї виборчої кампанії з метою внесення своєчасних коректив у її хід;
- постійний збір інформації для прогнозування результатів виборів.

Труднощі в прогнозуванні результатів цілком зрозумілі, з огляду на цілу низку обставин, які істотно впливають у наших умовах на точність прогнозу. Йдеться про:

- а) політичну неструктурованість нашого електорату;
- б) значну кількість відмов від участі в дослідженнях і пов'язану із цим зміну в реальних результатах голосування щодо прогнозу, побудованого на даних опитувань;
- в) саму (можливу) постановку основного прогнозного питання: «Якби вибори відбулися сьогодні...?»;
- г) наявність «ефекту опитування», тобто вплив на потенційних виборців «фігури інтерв'юера».

Як правило, для забезпечення ефективного прогнозування в процесі проведення опитувань дослідники прагнуть одержати таку інформацію:

- про наміри населення, потенційних виборців взяти участь у виборах;
- про причини участі (неучасті) у виборах, які декларуються виборцями;
- про інформованість потенційного електорату про кандидатів, що балотуються;
- про попередній (за певний період до дня голосування, потім інформація уточнюється в ході опитувань) вибір виборцями типу своєї електоральної поведінки, тобто вибори того кандидата, за якого вони збираються голосувати;
- про час вибору такої поведінки;
- про стійкість обраної електоральної поведінки та ін.

Така інформація служить базою для прогнозування. Сам же процес прогнозування здійснюється на основі використання різноманітних технологій, що дають більш-менш надійні результати.

8. Дослідження поствиборчої ситуації.

До основних з них можна віднести такі:

- проведення глибинного вторинного аналізу результатів виборів;
- вивчення актуальних проблем, пов'язаних з електоральною поведінкою виборців, діяльністю різних партій і кандидатів, що неможливо було прогнозувати на передвиборному етапі;
- збір матеріалів для створення й ведення «історії виборів»;
- відстеження реакції населення на діяльність депутата після виборів, виконання даних їм під час виборчої кампанії обіцянок.

Із приводу останнього пункту варто зазначити, що більшість учасників виборчого процесу приділяють досить мало уваги вивченню поствиборчої ситуації. Така недооцінка поствиборчих вивчаючих технологій найчастіше призводить до помилок у подальших виборчих кампаніях (або не дозволяє врахувати помилки, допущені в минулій кампанії).

9. Рейтингові дослідження, що використовуються для визначення того, що саме вплинуло на вибір громадянами того або іншого кандидата.

Рейтингові дослідження, на думку О. Вишняка, є найпоширенішими й відомими серед різних видів електоральних досліджень¹²⁸. Їх мета – з'ясувати шанси на виборах певних кандидатів і політичних партій на різних етапах виборчої кампанії. Рейтингові дослідження подають інформацію для розробки прогнозів виборчої активності й результатів голосування. На відміну від базових досліджень електоральної ситуації, які переважно проводяться штабами кандидатів для розробки стратегії й тактики певного суб'єкта виборчого процесу, і є ексклюзивними, рейтингові опитування дуже часто проводяться за замовленням ЗМІ або публікуються в них, і їхні результати стають надбанням громадськості. Термін «рейтинг», від якого походить назва цих досліджень, зазвичай означає «числовий показник рівня діяльності організації або індивіда, що обґрунтовується підсумками голосування, соціологічного опитування, анкетування».

¹²⁸ Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / О. Вишняк. – К. : ІС НАНУ, 2000. – С. 135.

Виділяють такі *види рейтингів*:

1. Рейтинг інформованості (популярності) – частина виборців країни або певного округу, що інформована про особистість або діяльність певного політика або про політичну організацію (партію, рух, об'єднання, виборчий блок тощо). Низький рівень популярності кандидата в депутати, політичної партії або кандидата в Президенти різко знижує його шанси на успіх у виборах. Отже, низький рейтинг інформованості вимагає різкої активізації інформаційно-пропагандистської роботи. Однак високий рівень популярності кандидата або партії зовсім не обов'язково свідчить про високі шанси на перемогу, оскільки популярність може мати й негативний характер. Очевидно, це спонукало О. Вишняка розглядати цей вид рейтингу лише як фактор корекції тактики виборчої кампанії й оцінки ефективності рекламно-інформаційної діяльності, а не основи прогнозування його шансів на перемогу на виборах. Однак з іншого боку, очевидно, що цей вид рейтингу в певному сенсі первинний у порівнянні з іншими – у силу того, що популярність кандидата є базою для його подальшої участі в передвиборчій гонці; якщо кандидат невідомий, то за нього не будуть голосувати у всякому разі. Популярність необхідна, а навіть якщо вона «негативна», то із цим можна впоратися. Само собою, має значення й конкретний зміст інформованості виборців. Це може бути інформованість про існування (знання прізвища кандидата або назви партії), може бути знання про конкретну діяльність. Причому нерідко другий тип інформованості є небажаним для учасника політичної гонки, і він навмисно обмежує свою популярність «назвою».

2. Рейтинг довіри – оцінка виборцями рівня довіри певному політичному діячеві або політичній партії, блоку. Зазвичай вимірюється чотирьохбальною (повністю довіряю; частково довіряю; зовсім не довіряю; не знаю такого) або шестибальною шкалою (повністю довіряю; швидше довіряю; наскільки довіряю, настільки й не довіряю; швидше не довіряю; зовсім не довіряю; не знаю такого). Величина рейтингу може визначатися різними способами: або часткою тих, хто повністю довіряють, або повністю не довіряють, або середнім індексом (середньою зваженою). При цьому позиція «не знаю такого» повинна оцінюватися як найнижча.

Цей рейтинг має значення як додаткова інформація, оскільки, по-перше, виборець може висловити однаково високу довіру декільком політикам (політичним партіям), у той час як голосувати йому доведеться тільки за одного з них. По-друге, високий середній рейтинг довіри може бути результатом переваги не позитивних часток над негативними, а нейтральних над крайніми, що зовсім не свідчить про можливу перемогу на виборах.

3. Рейтинг впливовості – оцінка ступеня впливу певного політика або політичної організації на прийняття рішень виконавчої або законодавчої влади. У випадку із впливом на рішення Президента або уряду залежить від формальної або неформальної «наближеності» до виконавчої влади, а у випадку із впливом на рішення парламенту – від наявності потужної фракції або вміння домовлятися про «взаємозаліки» рішень між різними фракціями при відсутності стійкої більшості. Оскільки для того, щоб оцінити ступінь впливовості того або іншого політика, потрібно мати відомості про владу, недоступними для більшості «простих» громадян, подібні рейтинги будуються за результатами експертних опитувань. Само собою, це приводить до високої суб'єктивності одержуваних результатів, що, у свою чергу, виводить і цей рейтинг із ряду тих, що дають інформацію про шанси на перемогу певного політичного діяча. До того ж впливовість може бути ніяк не пов'язана із привабливістю кандидата для населення.

4. Рейтинг вибору (привабливості) – частка виборців, які готові віддати свій голос за певного кандидата або політичну партію на момент опитування. Цей рейтинг має безпосереднє відношення до оцінки шансів кандидата або партії і конструює ситуацію виборів з дотриманням всіх параметрів (єдиний вибір тощо). Такі дослідження проводяться регулярно практично всіма дослідницькими центрами й передвиборними штабами. Крім усього іншого, такі рейтинги дозволяють визначити найнебезпечніших суперників.

Варто також згадати про такий найважливіший різновид цього типу рейтингу, як рейтинг негативного вибору. Нерідкі ситуації, коли досить високий рівень позитивного вибору йде поряд із не менш високим рівнем негативного вибору. Крім того, рейтинг негативного вибору дозволяє охарактеризувати

якісним чином рівень популярності, зафіксований відповідним рейтингом.

Завершуючи даний розділ, можна сказати, що технології, які вивчаються, відіграють важливу роль у проведенні виборчих кампаній. Вони значною мірою впливають на вибір регулюючих технологій, які будуть застосовані в ході кампанії.

Регулюючі передвиборчі технології. У сучасному українському суспільстві при організації виборчої кампанії найпоширеніша концепція, що за аналогією з економічною системою можна назвати концепцією «інтенсифікації політичних зусиль». Її характерними рисами виступають: а) зосередження на потребах владних еліт; б) використання широкого спектра маніпулятивних прийомів впливу, несумлінної конкуренції; в) ігнорування потенційного відношення населення до політичних придбань, здійсненим під впливом цих прийомів. Ці й інші особливості політичного процесу в нашій країні мають низку деструктивних наслідків. Як відзначив Н. В. Іванчук, «на відміну від справжніх технологій в антитехнологіях (технологіях «інтенсифікації політичних зусиль») ставка робиться на досягнення приватного або найближчого результату при ігноруванні загальних, довгострокових наслідків прийнятих рішень»¹²⁹.

Сучасний арсенал політтехнологів досить великий. Він регулярно поповнюється новинками політичного ринку, де замовниками виступають політики, а продавцями – політконсультанти. Тому нижче будуть виділені лише найбільш часто застосовувані технології політичної конкуренції й «інтенсифікації політичних зусиль», які спрямовані як на деструктивний вплив на імідж конкурента, так і на використання недоліків електоральної системи.

Першу групу політичних технологій позначимо як іміджеві – тобто такі, які пов'язані з формуванням політичного іміджу владних рішень, заходів, самих політиків і побічно впливають на їхню підтримку або непідтримку виборцями.

Поширення чуток та анонімної інформації – одна з досить часто застосовуваних технологій. Зміст дії даної політичної технології полягає в поширенні наклепницьких відомостей про кандидата в процесі неформального спілкування

¹²⁹ Іванчук Н. В. Технологии зла в деструктивных манипуляциях / Н. В. Иванчук // Информационно-аналитический вестник УРАГС. – 2000. – № 4. – С. 48.

транслятора слухів і реципієнта. В умовах, коли ЗМІ одержують пропартійні або проперсоналістські ярлики, недовіра виборців до одержуваної ними інформації в ході виборчої кампанії може бути більш успішно переборена за допомогою застосування такої технології. Ця технологія порівняно недорого. Крім того, поширення чуток відбувається дуже швидко, хоча існує ймовірність значного перекручування первинної інформації. Контроль над застосуванням даної технології не представляється можливим. У період виборчої кампанії вона може бути використанною для поширення компромату, створення свідомо непопулярного іміджу конкурентів.

Сьогодні також ефективно використовується така технологія, як «**клонування**» ЗМІ. Ця технологія реалізовується в рамках фальсифікації якого-небудь друкованого видання, що має ярлик ангажованого конкурентом. У такому виданні конкурент підтверджує від свого імені негативні чутки про себе, розповідає про які-небудь непопулярні факти своєї біографії й т. п. На парламентських виборах 2007 р. була застосована схожа технологія, коли були випущені листівки нібито однієї з політичних партій. У цих листівках було зазначено, як необхідно заповнювати виборчий бюлетень «у зв'язку із внесенням змін у порядок голосування». Листівка була адресована прихильникам конкретної партії і закликала при голосуванні виокреслити з бюлетеня інші партії, тобто фактично зіпсувати бюлетень. Ця технологія виявилась досить ефективною і під час голосування значна кількість бюлетенів була зіпсована виборцями, які повірили таким «рекомендаціям».

Наступна технологія **політичного графіті** зв'язана (як і багато інших) із програмуванням свідомості виборця. Зміст її полягає в створенні підсвідомого зв'язку між ім'ям політичного конкурента й соціальними проблемами. Коли нехитрий напис у підтримку якого-небудь кандидата з'являється на напіврозвалених будівлях, його ім'я зв'язується з багатьма проблемами соціальної дійсності у свідомості виборців.

Політична технологія «масових зборів», «акцій протесту» застосовується переважно для боротьби з діючою владою. Суть її полягає в мобілізації соціального невдоволення, у залученні уваги мас до соціальних проблем, так чи інакше пов'язаних з діяльністю чинної адміністрації.

Політична технологія «самозамах» є класичною формою апеляції до обуреної свідомості виборців, що втомилися від політичної боротьби. Зміст її полягає в тому, що політик свідомо використовує «брудні» технології проти себе, але підносить це виборцям як підступні дії недобросовісних конкурентів.

Публікація рейтингів кандидатів і коментарів про лідерство «свого» кандидата успішно схиляє виборців до підтримки «більшості» голосуючих в окрузі.

У ході виборів за пропорційною системою можна виділити політичну технологію «зоряних списків». При застосуванні даного прийому на перші місця в списках з метою залучити голоси виборців реєструються особи, які широко відомі й користуються популярністю. Ця технологія користується успіхом у вітчизняних політичних сил фактично протягом всього періоду проведення виборів у нашій країні.

Вищезгадані технології «корекції» іміджу ззовні не поступаються за популярністю в політиків технологіям «підкупу» населення в умовах, коли «маючи потребу в найелементарнішому й не сподіваючись одержати на політичному ринку що-небудь варте, виборець нерідко готовий продати свій голос всякому, хто запропонує щось конкретне, корисне для його життя»¹³⁰.

Класичним видом такого підкупу є так звана «карусель». Цю назву одержала технологія, при якій виборець виносить незаповнений бюлетень із виборчої дільниці, попередньо поклавши в урну заздалегідь заповнений.

Політичні технології «прямої корекції електоральної бази» – своєї або конкурентів – втілені в таких маніпуляціях.

«Таємна змова» про висування кандидатури, що реально не претендує виграти кампанію, але має шанс «відтягнути» голоси в головного конкурента.

«Клонування кандидатів» – одна з найбільш відомих політичних технологій. Вона полягає в реєстрації у виборчому бюлетені кандидата з аналогічним прізвищем і схожими ініціалами, але конкурента, що займає рядок вище, з метою «роздрібнити» масив голосуючих на його підтримку.

Характерною рисою сучасного політичного процесу, як було показано вище, часто стає агітація «проти», а не на ко-

¹³⁰ Пшизова С. Н. Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе / С. Н. Пшизова // Полис. – 2000. – № 2. – С. 33–34.

ристь політичних заходів і самих політиків. Результатом застосування технологій «інтенсифікації політичних зусиль» також стає обрання «кращих з гірших», а не «кращих із кращих»¹³¹.

Очевидно, що вищезгадані механізми соціального впливу на імідж публічної політичної влади й осіб, що займають високі державні й муніципальні посади, здатні викликати загострення політичної фрустрації основної маси населення. Вищезгадані політичні технології провокують неприйняття на родом порядку, що нав'язується йому, і застосування неправових і насильницьких методів протидії такому порядку. Це стає очевидним в умовах застосування особливо інтенсивних методів соціального програмування населення конкурентами, що претендують на виборні посади. Це особливо актуально для України на сучасному етапі її розвитку. Через застосування «брудних» технологій під час виборів у населення сформоване негативне ставлення до більшості інститутів влади і до особистостей, що ці інститути уособлюють. На тлі загальної втоми населення від ситуації політичного протистояння всередині країни така ситуація може мати досить тяжкі наслідки для подальшого розвитку країни. На сьогоднішній день неможливо навіть передбачити, чим завершиться таке протистояння між різними владними гілками і який вплив воно матиме на подальший розвиток країни.

Висновки

У цьому розділі були продемонстровані особливості соціологічного підходу до застосування політичних технологій, а також прикладні можливості соціології в забезпеченні політичних технологій. Крім того, було показано, як соціологічне знання може бути використане для політичного маніпулювання, як соціологічні дані стали елементом політичних технологій, як вони використовуються як для захоплення влади в ситуації виборчої кампанії, так і для її утримання. З'явилася і набуває поширення величезна кількість спеціальних технологій маніпулювання соціологічними даними в тісній зв'язці

¹³¹ Нежданов Д. В. Политический маркетинг. Вчера, сегодня, завтра / Д. В. Нежданов. – 2004. – С. 42–49.

з роботою засобів масової інформації. Таким чином створюється уявлення про тотальну ангажованість соціологів.

Було звернуто увагу на те, що «соціологією», на жаль, стали називатися процедури та заходи, які не мають нічого спільного ні з наукою, ні навіть з професійними прикладними дослідженнями – опитування журналістів, інтерактивні опитування, ток-шоу, окремі висловлювання політиків і т. зв. «експертів».

Література

1. Вишняк О. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи / О. Вишняк. – К. : ІС НАНУ, 2000. – 308 с.
2. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Эксмо, 2000. – 864 с.
3. Лисовский С. Избирательные технологии: история, теория, практика / С. Лисовский, В. Евстафьев. – М. : РАУ Университет, 2000. – 319 с.
4. Нежданов Д. В. Политический маркетинг. Вчера, сегодня, завтра / Д. В. Нежданов. – СПб. : Питер, 2004. – 157 с.
5. Петров О. В. Социологические избирательные технологии / О. В. Петров. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1998. – 164 с.
6. Цуладзе А. Политические манипуляции, или покорение толпы / А. Цуладзе. – М. : Книжный дом «Университет», 2005. – 144 с.

Питання для самоконтролю

1. Чи є конструювання міфів політичною технологією?
2. У чому суть політичного консультування як технології в період виборчих кампаній?
3. Як ЗМІ впливають на електоральну поведінку виборців?
4. Чи є масові соціологічні опитування інструментом політичної технології?
5. Як використовується пропаганда у політичній боротьбі?

АНАЛІЗ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН І ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНІЙ СОЦІОЛОГІЇ

Завдання: 1) дати визначення аналізу та прогнозуванню політичних відносин і процесів; 2) охарактеризувати різні підходи до аналізу політичних відносин і процесів; 3) розглянути алгоритм, види та методи аналізу; 4) визначити поняття прогнозу політичних відносин і процесів; 5) охарактеризувати види прогнозів; 6) визначити способи, методи та етапи прогнозування.

Сучасна політична соціологія вимагає критично-конструктивного аналізу досягнень і прорахунків науки та практики і створення якісно-досконалішого теоретико-методологічного інструментарію, одними із основних складових якого є аналіз та прогнозування політичних відносин і процесів. Зростання інтересу сучасних соціологів до аналізу та прогнозування зумовлений та підживлюється інтенсивним розвитком аналітичної соціології, яку її засновники іменують «стратегією для розуміння соціального світу»¹³². Аналітична соціологія відрізняється від інших галузей соціологічного знання тим, що вона концентрує ключову увагу саме на поясненні механізмів, що викликають соціальні факти, і ці механізми незмінно співвід-

¹³² The Oxford Handbook of Analytical Sociology / ed. by P. Hedström and P. Bearman Oxford Handbooks in Politics & International Relations, 2009. – 796 p. – P. 4.

носяться з діями фізичних осіб і відносинами, що пов'язують акторів один з одним.

У сучасній соціальній науці та політичній практиці існує чимало підходів до розуміння як аналізу, так і прогнозу. Іноді їх розглядають як самостійні аналітичні процедури, іноді як послідовний процес, підсумком якого є формулювання обґрунтованої рекомендації як основи для вироблення політичного рішення. Розглянемо специфіку соціологічного аналізу і прогнозування політичних відносин і процесів, передусім у контексті другого підходу.

Аналіз політичних відносин і процесів. Слід, у першу чергу, зазначити, що категорія «аналіз» у співвідношенні з політичними явищами (політичний аналіз, аналіз політики, політична аналітика тощо) має значну кількість інтерпретацій. У практичній політиці дана категорія використовується щонайменше у чотирьох значеннях: 1) інформаційне забезпечення внутрішньої і зовнішньої політики; 2) «ситуаційний аналіз» як аналіз розташування та перегрупування сил на міжнародній, регіональній, внутрішній аренах, проблеми позиціонування; 3) експертне супроводження державних рішень (розробка галузевих, цільових, комплексних програм за різними напрямками політики, а також стратегічне планування); 4) політична журналістика¹³³.

У науковій сфері також склалась неоднозначна ситуація. Зокрема, російський дослідник К. Симонов вказує на два домінуючих підходи до розуміння терміна «політичний аналіз»¹³⁴. Перший із них, зазначає дослідник, пов'язаний з використанням одного з основних наукових методів – методу логічного аналізу для вивчення фундаментальних політичних проблем. У межах багатьох галузей наукового знання логічний аналіз (уявне розчленування досліджуваного об'єкта на складові частини та дослідження кожної частини окремо) та синтез (об'єднання усіх даних, отриманих у результаті аналізу) дозволяє створити цілісне уявлення про досліджуваний об'єкт. Отже, по суті, у

¹³³ Попова В. Политический анализ: современное состояние и направления России / В. Попова, С. Красько // Полис. – 2004. – № 3. – С. 183.

¹³⁴ Симонов К. В. Политический анализ : учебное пособие / К. В. Симонов. – М. : Логос, 2002. – С. 7–8.

межах такого трактування політичний аналіз орієнтований на увесь спектр соціально-політичних явищ і процесів під кутом зору логічного аналізу.

Другий підхід виходить із визнання «дуалізму» суспільно-політичного знання та визнає існування теоретичного аналізу, що використовується в фундаментальних дослідженнях політики, та прикладного аналізу, що застосовується у дослідженнях прикладних. Думку про різні рівні (види, виміри) політичного аналізу підтримує й російський дослідник А. Дегтярьов, який вказує на те, що у сучасній спеціалізованій літературі поняття «політичний аналіз» використовується як мінімум у трьох значеннях: теоретико-фундаментальному, інструментально-емпіричному та практично-прикладному¹³⁵. При цьому перший, теоретико-фундаментальний, вимір політичного аналізу охоплює базові концептуальні дослідження політичної сфери, її структури й динаміки, що робить дане поняття майже синонімічним категорії «фундаментальні (теоретичні) політичні дослідження» у цілому. У другому, інструментально-емпіричному вимірі, під політичним аналізом розуміють збір й опис, систематизацію й обробку первинних даних. У рамках третього, практично-прикладного, виміру політичного аналізу на перший план висуваються способи оцінки й вирішення суспільної проблеми для конкретного замовника. Саме у такому практично-прикладному вимірі категорія «політичний аналіз» застосовується у більшості американських підручників з аналізу політики, що були опубліковані, починаючи з середини минулого століття, та працях вітчизняних дослідників останніх десятиріч.

Проте навіть у межах такого прикладного розуміння аналізу політичних відносин і процесів численні дослідники акцентують увагу на різних аспектах аналізу. Так, американські дослідники часто політичний аналіз визначають у категоріях виробленого ним продукту: поради або рекомендації для особи, що приймає політичне рішення. Також у цих визначеннях акцентується увага на тому, що ці рекомендації науково об-

¹³⁵ Дегтярев А. А. Прикладной политический анализ : учебник для студентов-политологов [Электронный ресурс] / А. А. Дегтярев. – М. : МГИМО (У) МИД РФ, 2010. – Режим доступа : http://www.mgimo.ru/files2/2013_05/up24/file_59082ae315107afb4191f31a25971edd.pdf.

грунтовані на основі результатів прикладних досліджень. Зокрема, Б. Хогвуд і Л. Ганн вважають політичний аналіз такою галуззю соціальної науки, що має прескриптивний характер і зосереджена на прикладних дослідженнях, орієнтованих на конкретну проблему клієнта й планування його політичної діяльності¹³⁶.

У деяких інтерпретаціях аналізу політики орієнтація на конкретного замовника підмінюється більш всеохоплюючою суспільною орієнтацією. Так, Е. Квайд, який, до речі, вживає категорію «аналіз для політичних рішень», розуміє її як «галузь прикладного дослідження, метою якого є поглиблення нашого розуміння соціотехнічних проблем і виявлення найкращих способів їхнього вирішення. Залучаючи сучасні наукові методи й технології, політичний аналіз спрямований на пошук адекватних способів колективної дії, а також генерування інформації й організацію даних, що стосуються здобутків, витрат й інших наслідків, що можуть стати результатом їхнього прийняття й застосування на практиці, сприяючи тим самим особі, що приймає рішення, у виборі найбільш кращої дії»¹³⁷.

У низці визначень аналізу політичних відносин та процесів, у тому числі наведеному вище, акцентується увага на ролі інформації у процесі виробленні політики, й відповідний аналіз трактується як інтелектуальна діяльність із перетворення інформації. Так, професор Пітсбургського університету В. Данн визначає політичний аналіз як прикладну суспільно-наукову дисципліну, що використовує множинні мультидисциплінарні знання й методи дослідження й аргументації з метою виробництва й перетворення політично значущої інформації для того, щоб провадити, критично оцінювати й обмінюватися релевантною в практично-політичному відношенні інформацією¹³⁸. А. В. Вільямс політичний аналіз визначає безпосередньо як способи синтезування інформації,

¹³⁶ Hogwood B. Policy Analysis for the Real World / B. Hogwood, L. Gunn. – N.Y. : Oxford University Press, 1984.

¹³⁷ Quade E. S. Analysis for Public Decisions / E. S. Quade. – 2nd ed. – N. Y. (USA), North-Holland, 1982. – P. 5.

¹³⁸ Dunn W. Public Policy Analysis: An Introduction / W. Dunn. – Englewood Cliffs, NJ. : Prentice Hall, 1981.

включаючи результати досліджень, з метою вироблення формату політичних рішень (висування політичних альтернатив), а також визначення майбутніх потреб у політично значущій інформації¹³⁹.

Окрім того, останні дослідження в галузі аналітичної соціології, націлені на інтеграцію теорії та емпіричних досліджень, акцентують увагу на ролі соціальних механізмів, основними одиницями яких є актори, їх дії та відносини, в описі та поясненні соціальних явищ та процесів. Комбінація накопичених переваг в нашому мисленні та різних досягненнях технічного прогресу, зазначає один із засновників аналітичної соціології, сьогодні дозволяє нам аналізувати соціальні зміни як комплексну систему, що розвивається. У той час як соціологи ще з часів К. Маркса були впевнені у важливості «діалектики» між структурами і дією, до теперішнього часу ми не могли з точністю та ясністю аналізувати такі складні соціальні процеси: те, як на індивідуальні дії впливають соціальні структури, в які вони включені, і як ці дії породжують зміни в тих же самих структурах¹⁴⁰. Саме каузальне пояснення досліджуваного явища чи процесу шляхом відтворення ланцюга ситуаційних, трансформаційних механізмів та механізмів формування дії, характеризують специфіку соціологічного підходу в аналізі та прогнозуванні політичних відносин і процесів.

Узагальнюючи наведені акценти, представимо інтегровану дефініцію аналізу політичних відносин та процесів:

Аналіз політичних відносин та процесів являє собою міждисциплінарний напрямок соціальної науки (на межі політичної соціології, аналітичної соціології та політології), що зосереджений на прикладних дослідженнях, орієнтованих на: 1) конкретну проблему клієнта й планування його політичної діяльності / конкретну соціальну проблему; 2) пошук адекватних способів колективної дії; 3) створення, критичне оцінювання та поширення знань стосовно процесу вироблення і здійснення політики.

¹³⁹ Williams W. Social Policy Research and Analysis / W. Williams. – N.Y., 1971.

¹⁴⁰ Социология: призвание и профессия. Интервью с профессором Питером Хедстремом // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2014. – № 1 (72). – С. 5–13.

Таке розуміння аналізу політичних відносин та процесів передбачає досить широке коло діяльності прикладного характеру щодо різноманітних індивідуальних та колективних суб'єктів соціального, економічного, політичного життя суспільства. Саме тому у спеціальній літературі представлені численні спроби звуження та деталізації сфер політичного аналізу, через виокремлення його різноманітних підходів, аспектів, видів.

Види аналізу. Вітчизняні дослідники різні трактування аналізу політичних процесів пов'язують з особливостями перекладу англomовних термінів «policy analysis» та «political analysis». Зокрема, В. Тертичка наголошує на тому, що слід розрізняти поняття «аналіз політики» та «політичний аналіз». Ця різниця виходить з того, що в англійській мові вживаються два еквівалентні поняття щодо українського терміна «політика»: *politics* (сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у використанні інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб) і *policy* (план, курс напрям дій, прийнятий та дотримуваний владою, керівником, політичною партією). Саме політика у значенні *politics* є предметом дослідження політичного аналізу, а у значенні *policy* – аналізу політики¹⁴¹. При цьому традиційно «policy» розглядається як більш адекватна сфера для прикладного аналізу. Хоча слід звернути увагу, що в обох наведених визначеннях «politics» і «policy» йдеться про публічну політику, яка уособлює діяльність як держави, так і громадянського суспільства. Різниця полягає передусім в тому, що «politics» передбачає процес публічної політики, а «policy» її конкретний зміст.

У такому контексті становить інтерес підхід Б. Хогвуда та Л. Гана, які з точки зору цілей аналізу виокремлюють описовий (дескриптивний) і нормативний (проскриптивний) види аналізу. *Дескриптивний аналіз* трактується ними як дослідження заради розуміння політики та політичного процесу, а *проскриптивний аналіз* – як дослідження з метою отримання знань, необхідних для участі у політичному процесі та виробленні політики. Відповідно, дескриптивний аналіз має на меті інформування громадськості та науковців щодо політики уряду

¹⁴¹ Тертичка В. Аналіз державної політики і політологія / В. Тертичка // Політичний менеджмент. – 2004. – С. 4–5.

в конкретних сферах, наслідків вже прийнятих і реалізованих рішень. Він передбачає або історичний аналіз колишніх рішень і дій (ретроспективний), або оцінку поточних рішень у міру їхньої реалізації (оцінний аналіз). Проскриптивний аналіз політики націлений на сприяння виробленню політики, визначення можливих результатів альтернативних політичних рішень.

Аналіз можливих наслідків пропонованих політичних альтернатив називають також *перспективним*. Коли проскриптивний аналіз дає більш-менш віддалену проекцію можливих результатів тих або інших альтернативних рішень і дій, він стає перспективним. Разом з тим, дескриптивний аналіз також може бути складовою частиною перспективного аналізу: щоб спроектувати й оцінити нові рішення, необхідно зрозуміти зміст й оцінити результати колишніх рішень. Реалізовані політичні програми піддаються моніторингу й оцінці для ухвалення рішення про їхнє продовження або коригування, а також для забезпечення інформації, потреба в якій може виникнути в майбутньому.

Окрім того, у філософії та соціології застосовуються інші більш деталізовані класифікації аналізу, які цілком придатні для аналізу політичних відносин і процесів. Отже, відповідний аналіз може бути:

- *онтологічним / нормативним;*
- *описовим / пояснювальним / прогнозним;*
- *експлораторним / конфірмативним.*

Онтологічний аналіз (аналіз від проблеми) відповідає на питання «що є?», вивчає реальний стан речей, з'ясовує об'єктивні взаємозв'язки між суспільно-політичними явищами. Він передбачає поділ реального світу на складові та класи об'єктів і визначення їх онтологій, або ж сукупності фундаментальних властивостей, які визначають їх зміни та поведінку. *Нормативний аналіз* (аналіз від нормативних уявлень) відповідає на питання «що повинно бути?», представляє оцінні судження про стан досліджуваного об'єкта згідно з певними критеріями, які детермінуються суб'єктивними цілями, цінностями, етичними нормами, прихильністю до певних теоретичних концепцій.

Описовий (дескриптивний) аналіз ґрунтується на уявленнях про структурні та функціональні зв'язки досліджуваного об'єкта. *Пояснювальний (причинний, каузальний) аналіз*

спирається на уявлення про причинно-наслідкові зв'язки, що існують у досліджуваному об'єкті, і вимагає експериментальної перевірки. **Прогнозний аналіз** орієнтований на виявлення тенденцій розвитку досліджуваних об'єктів.

Експлораторний аналіз є попереднім ознайомленням дослідника із даними. Він передує їх теоретичній чи емпіричній інтерпретації і застосовується у «чистому» вигляді, якщо дослідник не має чіткої теоретичної моделі, за допомогою якої можна було б організувати та описувати дані, або якщо з цієї проблеми немає узгодженості серед науковців, а отже, необхідно визначити можливі зв'язки та структуру даних. **Конфірматорний аналіз**, навпаки, потребує детальної попередньої інформації про структуру отриманих даних. Уявлення дослідника формують ідеальну модель досліджуваного явища, яку необхідно перевірити на відповідність цим даним¹⁴².

З точки зору аналітичної практики, виокремлюють **ситуаційний і стратегічний** види аналізу політичних відносин та процесів.

Ситуаційний аналіз проводиться при потребах розробки послідовності дій у контексті конкретної, обмеженої в часі й просторі ситуації. Здійснення такого аналізу вимагає чіткого розрахунку і максимального прагматизму, досягнення поставлених цілей з мінімальними матеріальними, фінансовими, інформаційними, людськими та іншими ресурсами. Мистецтво ситуаційного аналізу полягає в системному розгляді конкретної проблеми, окреслення кола інтересів суб'єкта її виникнення. Досягають цього за рахунок обробки максимально великої кількості джерел інформації про проблему – статистичних та соціологічних даних, психологічних характеристик учасників подій, історичних, економічних тощо. Характерною ознакою цієї аналітичної практики є орієнтація на прийняття рішень у просторово-часовому діапазоні «тут і тепер». «Завтра» для ситуаційного аналізу – завжди пізно. У цьому полягає вразливість ситуаційної аналітичної практики, постійний привід звинувачень на її адресу у нібито нездатності побачити та оцінити перспективу. Саме тому практика ситуаційного аналізу підкріплюється стратегічним аналізом.

¹⁴² Соціологія. Короткий енциклопедичний словник / [уклад. В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін.] ; за заг. ред. В. І. Воловича. – К., 1998. – 736 с.

Стратегічний аналіз зорієнтований на конструювання моделей майбутнього розвитку за допомогою сполучення елементів між «минулим» та «теперішнім», виявлення макрополітичних закономірностей розвитку суспільства, які будуть домінувати у майбутньому. Даний вид аналізу не вимагає від суб'єктів політики негайних дій, а лише стимулює ухвалення рішень, які матимуть реальні наслідки лише в майбутньому.

Звернення до різних видів аналізу політичних відносин і процесів свідчить, що його результатом може бути або прогноз, або порада щодо конкретних дій. Саме через перспективний, прогнозний та стратегічний аналіз ми виходимо на проблематику прогнозування політичних процесів.

Методи та етапи аналізу політичних процесів

Аналіз політичних відносин і процесів спирається на гетерогенну концептуально-методологічну базу та інструментарій. Будучи одним із вимірів аналітичної соціології, він, як і сама аналітична соціологія, не пов'язаний тісно з жодною конкретною методологією дослідження. Основне питання полягає в тому, що дає певний факт шуканого каузального процесу, а не використаний метод: кількісний або якісний, експериментальний або позаекспериментальний¹⁴³. Так, аналіз «витрати-вигоди» та «витрати-ефективність» запозичений з економічної науки; такі експертні методи, як синектика, Дельфі, Метаплан, розроблені психологами та соціологами, «івент-аналіз» привнесли політологи та соціологи (метод спрямований на аналіз подій, їх перебіг та вплив на динаміку політичних явищ та процесів), методи мережевого аналізу тощо. Практично весь арсенал кількісних і якісних методів соціології застосовується для аналізу політичних відносин та процесів. Серед них традиційний і формалізований (кількісний) аналіз документів (стенограм засідань парламенту, партійних програм, звітів про офіційні переговори, щоденників, листів, мемуарів, кіно-, фотодокументів); масові опитування громадської думки і опитування експертів (анкетування, інтерв'ю); статистичні методи (встановлення закономірностей, виявлення політичних тенденцій); методи моделювання (використання формальних

¹⁴³ Хедстрём П. Каузальные механизмы в социальных науках / П. Хедстрём, П. Иликоски // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2014. – № 1 (72). – С. 14–40.

математичних і нематематичних моделей, методу політичної комунікації, інструментарію теорії ігор і теорії катастроф) та ін.¹⁴⁴. Отже, аналітик, що досліджує політичні відносини та процеси, абсолютно вільний у виборі методів та їх комбінуванні при побудові своєї методології й методики.

Хоча визнається повна свобода вибору методів аналізу, численні школи політичного аналізу пропонують певну послідовність кроків, етапів, кожен з яких покликаний вирішити конкретне аналітичне завдання. Підручники з політичного аналізу зазвичай ідентифікують компоненти аналітичного процесу у вигляді серії кроків, етапів, кожен з яких покликаний вирішити конкретне аналітичне завдання. Розглянемо типовий алгоритм аналітичного процесу з короткою характеристикою:

1) **Визначення та деталізація, аналіз проблеми** – найважливіший та найскладніший етап аналізу. Формулюючи проблему, слід враховувати такі фактори, як причини проблеми, масштаб проблеми, вплив зацікавлених груп, новизна, серйозність, надзвичайність. Після того як проблема сформульована, необхідно ретельно проаналізувати різні елементи або компоненти цієї проблеми та виявити ті з них, які можуть мати значення для дослідження.

2) **Встановлення оцінних критеріїв або критерії оцінки альтернатив** (технічної здійсненності, економічних і фінансових можливостей, політичної життєздатності, адміністративної дієвості). Оцінні критерії частіше за все розуміють як шкалу, за якою аналітик політики передбачає вплив альтернатив політики на поставлені завдання. Критерії оцінки альтернатив політики поділяють на *оцінні* (самостійні) – результативність, ефективність, справедливість; та *практичні* – адекватність, реагування, прийнятність, політична здійсненність, простота в адміністративному забезпеченні.

3) **Визначення або ідентифікація альтернатив**. Кожна альтернатива складатиметься з набору витрат і доходів, позитивних і негативних впливів на проблему. Джерелами для альтернатив є діючі рішення і програми, типові політичні рішення, «модифіковані» типові політичні рішення та унікальні

¹⁴⁴ Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 27–28.

рішення. На цьому етапі дуже важливими є внутрішні та зовнішні консультації, що дадуть можливість врахувати всі можливі точки зору.

4) Оцінка альтернатив, їх порівняння та розрізнення. Визначивши критерії оцінки та альтернативні стратегії, аналітик систематизує їх у такий спосіб, щоб було легше зробити вибір між ними. Для цього можна сконструювати матрицю, в якій слід, з одного боку, перелічити альтернативи, а з іншого – критерії оцінки їхнього впливу. Порівнюючи критерії з альтернативами, аналітик має спрогнозувати впливи кожної з альтернатив на кожен критерій.

5) Вироблення рекомендацій. Надаючи рекомендації, аналітик політики повинен чітко і коротко відповісти на три питання: що повинен зробити клієнт? чому він повинен це робити? і як це можна зробити?

6) Оцінка результатів впроваджуваної політики або моніторинг наслідків прийнятого політичного рішення. Цей етап спрямовується на оцінку політики щодо її змісту, здійснення, досягнення цілей та інших наслідків. У процесі оцінювання може бути виявлено проблеми чи перешкоди, що вимагають відновлення процесу аналізу політики з метою її продовження, модифікації або скасування. Важливими на цьому етапі є консультації та опитування тих громадян, на яких вплинула дана політика, щодо її результативності та ефективності.

Хоча не кожний політичний аналіз повинен містити усі перелічені вище компоненти й від аналітика може вимагатись виконання лише декількох послідовних кроків, існуючі схеми етапізації аналітичного процесу мають значну методичну та дисциплінарну цінність.

Прогнозування політичних відносин і процесів. Необхідність наукового передбачення політики обумовлена як об'єктивними реаліями загальноцивілізаційного розвитку, так і проблемами перехідних суспільств. Прискорені темпи змін, які відбуваються в усіх сферах життя сучасного суспільства, створюють реальну загрозу політичній, економічній і духовній стабільності, а в окремих випадках призводять до невиправних кризових явищ. За цих умов політичне прогнозування стає невід'ємним атрибутом забезпечення стабільного розвитку будь-якого суспільства, оскільки дозволяє внести

елемент визначеності щодо майбутнього як внутрішньодержавних, так і світових політичних процесів, надаючи достатній обсяг знань та альтернатив для того, щоб здійснювати керований вплив на політичні процеси, події, явища, важливі і для окремих політичних підсистем, інститутів, суб'єктів, і для суспільства в цілому.

Прогнозування політичних відносин і процесів (від грецьк. *prognosis*, *pro-* наперед, *gnosis* – пізнання) – процес розробки імовірнісного, науково-обґрунтованого судження про можливі стани політичного об'єкта в майбутньому, можливий розвиток політичних подій, про альтернативні шляхи й строки їхнього здійснення. В окремих випадках це визначення доповнюється твердженням про чітко окреслений термін упередження прогнозів та тісний зв'язок з можливістю оперативної реакції на них у вигляді політичних рішень.

Політичний аналіз і прогноз безпосередньо пов'язані один з одним. Аналіз є відправною точкою для будь-якого прогнозу, оскільки саме він дає можливість визначити вже існуючі напрямки розвитку політичного процесу, а також виявити певні потенційні «полюси росту» – тенденції в політичній сфері, які ще не сформовані, але вже проглядаються¹⁴⁵. А прогнозування відокремлює прикладний політичний аналіз від академічних політичних досліджень, в яких цілком доречно можуть використовуватись дескриптивний опис та діагностика політичних ситуацій. Прогнозування відкриває шлях до перспективного політичного аналізу, який передбачає здатність трансформувати теоретичні гіпотези, змінні та показники, моделі, графіки та інші атрибути описувальної науки в практичну політичну рекомендацію.

Загалом найважливіші способи наукового обґрунтування передумок – опис (аналіз), пояснення (діагноз) і пророкування (прогноз) – становлять три основні функції кожної наукової дисципліни. Прогноз не є лише інструментом такого обґрунтування. Однак його практичне значення зводиться саме до можливості підвищення з його допомогою ефективності прийнятих рішень. Саме тому прогнозування за останні десятиліття прийняло безпрецедентні масштаби, стало відігравати важливу роль у соціальних процесах.

¹⁴⁵ Симонов К. В. Политический анализ : учебное пособие / К. В. Симонов. – М. : Логос, 2002. – С. 50.

Слід відрізняти прогнозування від передбачення, планування та проектування. *Передбачення* включає до себе пізнання будь-якої невідомої ситуації чи то в майбутньому, минулому або теперішньому, в той час як прогнозування спрямовано виключно на події майбутнього, знаходячись у взаємозв'язку з цілепокладанням, програмуванням, проектуванням та управлінням. Планування передбачає формулювання того, яким має бути майбутнє, тоді як прогнозування має відношення до визначення того, яким воно може бути. Як зазначає І. Бестужев-Лада, прогноз і план розрізняються способами оперування інформацією про майбутнє: імовірнісний опис можливого або бажаного – це прогноз, директивне рішення щодо заходів з досягнення можливого, бажаного – це план. Прогноз і план можуть розроблятися незалежно один від одного, але щоб план був ефективним, оптимальним, йому повинен передувати прогноз, по можливості безперервний, що дозволяє науково обґрунтовувати даний і наступний плани¹⁴⁶. У цьому сенсі прогноз є елементом вводу в процес планування.

Проектування – науково обґрунтоване визначення варіантів планового розвитку політичних процесів і явищ, спрямоване на перетворення певних політичних та соціальних інститутів або суспільства в цілому. У найзагальнішому вигляді суть проектування у політичній сфері полягає в тому, що політичний актор чи організація перш ніж розпочати ту чи іншу дію (програму, акцію, захід тощо) спочатку розглядає кілька варіантів, одному з яких після співставлення віддається перевага. Отже, проектувати – значить свідомо перебирати варіанти та схему майбутньої дії. Кінцевою метою проектування є реалізація одного з варіантів перетворення об'єктивної дійсності, пов'язаного із прагненням передати бажані властивості та риси об'єкта, що проектується. Отже, з точки зору засобів реалізації намічених цілей політичне проектування виступає зв'язуючим ланцюгом між політичним прогнозуванням і плануванням. У прогнозуванні ці засоби виступають у найзагальнішому вигляді, в плані вони максимально конкретизуються. Тому політичне проектування є одним з елементів

¹⁴⁶ Бестужев-Лада І. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. – М. : Педагогическое общество России, 2002. – С. 50.

передпланової діяльності при розробці можливих варіантів певного рішення, конкретних деталей планів. На відміну від планів, які розраховані на чітко визначений проміжок часу, проектування може не мати заздалегідь визначених термінів, бути заснованим лише на приблизних розрахунках без чітких часових обмежень. До того ж, на відміну від планування, політичне проектування допускає багатоваріантність підходів, засобів, рішень, що меншою мірою зумовлює, детермінує інші функції управління. Зв'язок між політичним проектуванням і прогнозуванням полягає в тому, що останнє містить у собі усі елементи проектування, оскільки, визначаючи майбутній стан об'єкта та можливі шляхи досягнення певного рівня розвитку, воно не ставить перед собою завдання безпосереднього втілення їх у життя, воно лише готує базу, спираючись на яку, використовуючи проектування, можна виробити ті чи інші плани вирішення соціальних та політичних проблем.

Таким чином, політичне прогнозування, політичне планування, політичне проектування можуть розглядатися як послідовні етапи. Спочатку відбувається наукове передбачення розвитку подій (прогнозування), потім створюються конкретні образи майбутнього (проектування), потім відбувається проєкція в майбутнє людської діяльності для досягнення наперед поставленої мети (планування).

Політичні прогнози розробляються з метою підвищити ефективність і результативність прийнятих рішень, уникнути небажаного напрямку розвитку подій у різних областях політичного життя й на ділянках впливу політики на економіку, соціальну й духовну сфери. Найважливішим завданням прогнозування є виявлення перспективних політичних проблем і найкращих шляхів їхнього вирішення в інтересах оптимізації управління політичними процесами, а також передбачення тих або інших політичних подій: як бажаних, так і небажаних.

Дійсно, будь-яка майбутня ситуація тією чи іншою мірою є невизначеною. В умовах цієї невизначеності цілком природним є прагнення людини та суспільства знизити її рівень. Відповідно, залежно від наявної в політичних прогнозах картини майбутнього людина жадає або активно прагнути до нього, або протидіяти йому, або пасивно чекати на нього. У зв'язку з цим будь-який політичний прогноз містить у собі як науково-

пізнавальний зміст, так і має певне ідеологічне призначення. Однак, у будь-якому випадку намагання заглянути в завтрашній день означає прагнення подолати невизначеність майбутнього. При цьому кожен прогноз розробляється з метою запобігання небажаних наслідків вірогідного розвитку подій з тим, щоб спрямувати їх у бажане річище.

Зокрема, політичне прогнозування дозволяє уникнути небажаних наслідків для політичної системи шляхом вчасного попередження суб'єктів державного управління про наявність негативних тенденцій. Крім того, завдяки науково обґрунтованому політичному прогнозу органи державного управління забезпечуються необхідними знаннями щодо можливості здійснювати керований вплив на перебіг політичних подій, процесів, явищ. У такий спосіб досягається політична стабільність, легше відбувається адаптація до нових політичних обставин та прискорюється розвиток необхідних соціально-політичних процесів у бажаному напрямку.

Таке багатозначне призначення політичного прогнозування зумовлює той факт, що прогноз як нове знання існує у двох формах: 1) знання про властивості об'єктів, що існують у дійсності, спостережуваних або не спостережуваних у період прогнозування; 2) знання про властивості об'єктів, неіснуючих у дійсності в період прогнозування. Саме тому виділяють два аспекти прогнозування: теоретико-пізнавальний та управлінський¹⁴⁷. Перший припускає опис можливих або бажаних перспектив, станів, рішень, другий – власне вирішення цих проблем, використання інформації про майбутнє у цілеспрямованій діяльності.

Види політичних прогнозів. Теоретико-пізнавальному та управлінському аспектам прогнозування відповідають два основних типи прогнозів – *пошукові* (дослідницькі, трендові, генетичні) і *нормативні* (програмні, цільові). При здійсненні *пошукового прогнозу* основним завданням є *визначення можливих станів явища в майбутньому, виявлення і уточнення перспективних проблем, котрі полягають у розв'язанні засо-*

¹⁴⁷ Общая и прикладная политология : учебное пособие / под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. – М. : МГСУ; Изд-во «Союз», 1997. – С. 773–774; Горбатенко В. «Аналіз майбутнього» та його роль в управлінні соціально-політичними процесами / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 34.

бами політичного управління за умови збереження наявних соціально-політичних тенденцій. У той час як завдання нормативного прогнозу полягає у визначенні шляхів і термінів досягнення можливих станів явища, що прийняті як мета. Мається на увазі прогнозування досягнення бажаних станів на основі заздалегідь заданих норм, ідеалів, стимулів, цілей.

Нормативний прогноз вкрай наближений до процедури прийняття рішень. Більше того, принцип його дії багато в чому дублює цей механізм – оскільки при прийнятті політичного рішення спочатку ставиться мета, яку необхідно досягти, тобто визначається той стан політичної системи або її окремої частини, якого слід досягти, а потім вже здійснюється пошук оптимальних шляхів реалізації такого завдання¹⁴⁸. Отже, нормативне прогнозування є передумовою нормативних розробок у сфері управління, допомагає виробляти рекомендації з підвищення рівня об'єктивності, а отже, ефективності рішень. Ця обставина спонукала виявити специфіку прогнозів, що обслуговують, відповідно, цілепокладання, планування, програмування, проектування, безпосередньо організацію управління¹⁴⁹.

Пошуковий прогноз має більш самостійний характер з точки зору його зв'язку з процесом прийняття політичного рішення. Він, у першу чергу, відповідає своїй назві та виконує функцію пошуку проблемних вузлів. Пошукові політичні прогнози досить часто публікуються у соціально-політичних журналах та періодичному друку. Їх автори прагнуть виявити основні тенденції в сучасному політичному процесі та продовжити їх в майбутнє, конструюючи тим самим нові стани політичної системи. Однак пошуковий прогноз також цілком може бути вбудований у процедуру прийняття політичного рішення. Бо якщо пошуковий прогноз виявить, що без зміни існуючих тенденцій ситуація буде розвиватись у вкрай несприятливому для політичного актора напрямку, то тоді виникне потреба у її виправленні та прийнятті відповідного рішення. Таким чином, пошуковий прогноз може в низці випадків ви-

¹⁴⁸ Симонов К. В. Политический анализ : учебное пособие / К. В. Симонов. – М. : Логос, 2002. – С. 48.

¹⁴⁹ Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. – М. : Педагогическое общество России, 2002. – С. 51.

конувати діагностичну функцію, виявляючи наявність або відсутність проблемних ситуацій¹⁵⁰.

Окрім перелічених основних типів політичних прогнозів, у сучасній літературі виокремлюють інші типи прогнозів: аналітичні прогнози, прогнози-застереження, прогнози-розвідки (В. Горбатенко)¹⁵¹; цільові, планові, програмні, проектні, організаційні (І. Бестужев-Лада, Г. Наместнікова)¹⁵².

Також поширеною є типологія прогнозів за терміном упередження – оперативний, короткостроковий, середньостроковий, довгостроковий та віддалений. Часова градація прогнозів є відносною й залежить від характеру та цілі того чи іншого прогнозу, проте таке розрізнення необхідне. У політичній галузі відповідно до характеру й темпів розвитку явищ, що прогнозуються, емпірично встановлений такий часовий масштаб: оперативні прогнози – до одного місяця, короткострокові – до одного року, середньострокові – до п'яти років, довгострокові – на період від 5 до 20 років, віддалені – за межами довгострокових. Хоча, слід відзначити, що за певних обставин у сфері політики діапазон між коротко- й довгостроковістю звужується до меж найближчого десятиріччя.¹⁵³

Способи, методи, етапи прогнозування політичних відносин і процесів. Основу прогнозування становлять принаймні три взаємодоповнюючих джерела інформації про майбутнє:

- оцінка перспектив розвитку майбутнього стану прогнозованого явища на основі досвіду, найчастіше за допомогою аналогії з досить добре відомими подібними явищами й процесами;
- умовне продовження в майбутнє (екстраполяція) тенденцій, закономірності розвитку яких добре відомі;

¹⁵⁰ Симонов К. В. Политический анализ : учебное пособие / К. В. Симонов. – М. : Логос, 2002. – С. 50.

¹⁵¹ Горбатенко В. «Аналіз майбутнього» та його роль в управлінні соціально-політичними процесами / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 38.

¹⁵² Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. – М. : Педагогическое общество России, 2002. – С. 51–52.

¹⁵³ Общая и прикладная политология : учебное пособие / под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. – М. : МГСУ; Изд-во «Союз», 1997. – С. 775–776.

– модель майбутнього стану того чи іншого явища, процесу, побудована згідно з очікуваними або бажаними змінами низки умов, перспективи розвитку яких добре відомі¹⁵⁴.

Відповідно існують три основні способи розробки прогнозів:

– **експертні оцінки** – судження висококваліфікованих фахівців щодо найбільш ймовірних вирішень проблеми або розвитку подій. Вони здійснюються за допомогою колективних або індивідуальних методик опитування (інтерв'ювання, анкетування) експертів з метою впорядкувати, об'єктивувати суб'єктивні оцінки прогнозного характеру;

– **екстраполявання та інтерполявання**. Екстраполяція – поширення висновків, отриманих від спостережень за однією частиною явища, певної реальності на іншу частину. Екстраполявання спирається на припущення, згідно з яким усі фактори, що визначали динаміку ситуації у минулому або визначають у теперішньому, будуть мати місце у майбутньому, породжуючи аналогічний характер змін або аналогічну модель поведінки. Інтерполяція – виявлення проміжного значення між двома відомими моментами процесу. Інтерполявання складніше за екстраполявання, адже передбачає на основі минулого, сучасного та віддаленого майбутнього прогнозування найближчого майбутнього;

– **моделювання** – побудова пошукових і нормативних моделей з обліком імовірної або бажаної зміни прогнозовано-го явища на період попередження прогнозу на основі наявних прямих або непрямих даних про масштаби й напрямки змін.

На цих способах розробки прогнозів засновані близько 200 методів соціологічного прогнозування, які класифікуються за різноманітними критеріями: на основі даних, що використовуються, на основі того, хто здійснює прогнозування, за ступенем точності та складності методології тощо. Найбільш вживаною є класифікація за критерієм суб'єктивності – об'єктивності.

¹⁵⁴ Горбатенко В. «Аналіз майбутнього» та його роль в управлінні соціально-політичними процесами / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 32; Бестужев-Лада І. В. Социальное прогнозирование: курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. – М. : Педагогическое общество России, 2002. – С. 56; Коваленко А. О. Політичний аналіз і прогнозування / А. О. Коваленко. – К. : Наук. світ, 2002. – С. 76.

Суб'єктивні методи (інакше, імпліцитні, клінічні, неформальні), й об'єктивні методи (інакше, експліцитні, статистичні, формальні) можуть спиратись на прості та складні процеси, можуть використовувати об'єктивні та суб'єктивні дані як вхідні, можуть супроводжуватись формальним аналізом. Проте головна відмінність між ними полягає в тому, що у випадку застосування суб'єктивних методів вхідні дані перетворюються на прогностичні висновки в голові аналітика, а у випадку об'єктивних це відбувається завдяки процесам, які можуть відтворити незалежно інші дослідники, отримавши при цьому аналогічні результати.

Суб'єктивні методи прогнозування являють собою різноманітні експертні оцінки: індивідуальні та колективні.

Індивідуальні експертні оцінки:

- *інтерв'ю* – дозволяє здійснити безпосередній контакт експерта з фахівцем за схемою «запитання – відповідь», в ході якого прогнозіст відповідно до заздалегідь розробленої програми ставить перед експертом запитання щодо перспектив розвитку об'єкта прогнозування;

- *аналітичний метод* – дозволяє здійснити логічний аналіз ситуації, що прогнозується, та представити його у вигляді аналітичної записки;

- *методи побудови сценаріїв* – застосовуються до аналізу політичних ситуацій, які зазвичай розвиваються кількома різними сценаріями та заснований на визначенні логіки розвитку процесу або явища в часі за різних умов;

- *«дерево цілей»* – будується шляхом поділу об'єкта пізнання на елементи, структури, які ієрархічно пов'язані між собою.

Колективні експертні оцінки:

- *метод комісій* – полягає у визначенні узгодженості думок експертів щодо перспективних напрямків розвитку об'єктів прогнозування, що сформульовані раніше окремими фахівцями;

- *колективної генерації ідей* («мозкова атака») – доцільний для визначення можливих варіантів розвитку об'єкта прогнозування й отримання продуктивних результатів за короткий термін шляхом залучення всіх експертів у активний творчий процес;

- *метод «Дельфі»* – полягає в організації систематичного (у кілька турів) збору експертних оцінок, їх математично-статистичній обробці й послідовному коригуванні експертами своїх оцінок на основі результатів кожного туру.

Об'єктивні методи поділяють на дві групи – методи екстраполяції (власне екстраполяція, інтерполяція, методи найменших квадратів, експоненціального згладжування тощо) та моделювання (методи математичного (операційного), каузального, статистичного та математичного моделювання, зокрема – кореляційні, регресійні, кластерні, агентні, імітаційні моделі тощо).

У практично-політичному сенсі прогнозування являє собою багатоступеневий процес наукового пошуку, який складають такі загальні стадії: 1) постановка мети; 2) одержання інформації; 3) обробка інформації; 4) оцінка й аналіз інформації; 5) визначення перспектив та вірогідності реалізації проєкту¹⁵⁵. Досить розповсюдженим у спеціалізованій літературі є більш деталізований алгоритм побудови політичного прогнозу. У ньому загальна послідовність операцій політичного прогнозування зводиться до таких десяти етапів:

1. Передпрогнозна орієнтація. В межах цього етапу відбувається уточнення завдання на прогноз, аналізується характер прогнозу, його масштаби, періоди, підстави й попередження, формулюється мета й завдання, робочі гіпотези, визначаються методи й сам процес організації прогнозування.

2. Побудова теоретичної моделі прогнозованого об'єкта методами системного аналізу (об'єктний і функціональний підходи). Також на даному етапі для уточнення моделі можливе опитування населення й експертів.

3. Збирання даних контексту прогнозування – сукупності зовнішніх по відношенню до об'єкта прогнозування умов, але значущих для вирішення завдань політичного прогнозування.

4. Побудова динамічних рядів показників – основи, стрижня майбутніх прогнозних моделей методами екстраполяції. Динамічні ряди являють собою тимчасову послідовність ретроспективних значень перемінної об'єкта прогнозування (кількісної характеристики об'єкта, що є або приймається за змінювану протягом періоду попередження прогнозу).

5. Створення серії дослідницьких гіпотез (статистичних, причинних тощо), гіпотетичних (попередніх) пошукових моделей прогнозованого об'єкта методами пошу-

¹⁵⁵ Горбатенко В. «Аналіз майбутнього» та його роль в управлінні соціально-політичними процесами / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2004. – № 1. – С. 39.

кового аналізу профільних і фонових показників з конкретизацією мінімального, максимального й найбільш імовірного значення. До пошукових методів зазвичай відносять методи екстраполяції, історичної аналогії, побудови сценаріїв, аналітичний метод та інші.

6. Побудова серії гіпотетичних нормативних моделей прогнозованого об'єкта методами нормативного аналізу з конкретизацією значень абсолютного (необмеженого рамками прогнозного контексту) і відносного (прив'язаного до цих рамок) оптимуму за заздалегідь визначеним критерієм згідно із заданими нормами, ідеалами, цілями.

7. Оцінка достовірності й точності прогнозу – уточнення гіпотетичних моделей методами опитування експертів.

8. Вироблення рекомендацій для рішень у сфері управління на основі зіставлення пошукових і нормативних моделей.

9. Експертиза прогнозу і рекомендацій, їхня доробка з урахуванням обговорення й передача їх замовнику.

10. Зіставлення матеріалів прогнозу з новими даними прогнозного контексту і започаткування нового циклу дослідження.

Особлива увага в процесі здійснення політичного прогнозу приділяється питанню його верифікації – ступені достовірності, точності й обґрунтованості. Задовго до абсолютної верифікації, яка, по суті, можлива лише із завершенням періоду упередження, рекомендується прибігати до попередньої верифікації. До основних способів верифікації політичних прогнозів належать: перевірка отриманих результатів повторними або паралельними дослідженнями; опитування експертів – фахівців у певній специфічній галузі, якої найбільше стосуються здійснений аналіз і прогноз; зіставлення вихідних положень з реальною політичною ситуацією; паралельне розроблення прогнозу методом, що відрізняється від первісного; виявлення і врахування джерел можливих помилок; опосередкована верифікація прогнозу шляхом його зіставлення з прогнозами, отриманими з інших джерел інформації. Якщо результати збігаються, є підстави з більшою впевненістю вважати ступінь достовірності прогнозу високим, якщо ні – є час для пошуку й усунення помилок або недоліків у методиці розробки прогнозу.

Слід додати, що ефективне політичне прогнозування можливе лише за умови постійного коригування прогнозів з урахуванням найновішої інформації. Прогнозування не можна розглядати як безумовну констатацію, що характеризується дієсловами «буде», «станеться». Воно має розглядатися як умовна, інструментальна діяльність, що вкладається у формулу: «може бути» або «станеться за певних умов».

Висновки

Сутність аналізу і прогнозування політичних відносин і процесів зводиться до аналітичної діяльності, яка на основі пізнання минулого і теперішнього спрямована на пошук заходів та елементів майбутніх політичних процесів, передбачення їхнього розвитку. Єдність політичного аналізу та прогнозу зумовлена тією обставиною, що прийняття компетентних політичних рішень неможливо без двох інших істотних компонентів – аналізу політичної ситуації й створення прогнозу із приводу її розвитку. Причому якщо політичний аналіз може бути самостійною процедурою та не знаходити продовження в прийнятті політичних рішень та здійсненні політичного прогнозування, то ані політичне рішення, ані політичний прогноз не можливі без опори на результати аналізу. До того ж, політичний аналіз займається не тільки прогнозуванням потреб у новій інформації, значущої для прийняття рішень – у його завдання входить прогнозування розвитку самих подій як з погляду можливого коригування вже ухвалених рішень, так і для передбачення виникнення нових проблемних ситуацій і завчасної підготовки до їхнього вирішення, що включає розробку декількох стратегій поведінки на прогнозний період.

Таким чином, повна схема прийняття політичних рішень є фактично повною схемою всього політичного аналізу та містить у собі три основних компоненти: аналіз політичної ситуації, що склалась, прогноз щодо її розвитку й прийняття компетентних політичних рішень. Це сукупність різних методик, за допомогою яких можливе дослідження конкретних політичних подій і політичної ситуації, створення припущень із приводу її можливого розвитку й прийняття компетентних політичних рішень.

Література

1. Бестужев-Лада И. В. Социальное прогнозирование : курс лекций / И. В. Бестужев-Лада, Г. А. Наместникова. – М. : Педагогическое общество России, 2002. – 157 с.
2. Ващенко К. О. Політичний аналіз і прогноз у сучасній Україні : монографія / К. О. Ващенко. – К. : Логос, 2008. – 288 с.
3. Дегтярев А. А. Прикладной политический анализ : учебник для студентов-политологов [Электронный ресурс] / А. А. Дегтярев. – М. : МГИМО (У) МИД РФ, 2010. – Режим доступа : http://www.mgimo.ru/files2/2013_05/up24/file_59082ae315107afb4191f31a25971edd.pdf.
4. Паниотто В. И. Моделирование социальных процессов: функции и перспективы [Электронный ресурс] / В. И. Паниотто, С. В. Хуткая. – К., 2005. – Режим доступа : http://i-soc.com.ua/school/Panitto_model.pdf.
5. Симонов К. Политический анализ : учебное пособие / К. Симонов. – М. : Логос, 2002. – 152 с.
6. The Oxford Handbook of Analytical Sociology / ed. by Peter Hedström and Peter Bearman. – Oxford Handbooks in Politics & International Relations, 2009. – 796 p.

Питання для самоконтролю

1. Які інтерпретації аналізу політичних відносин та процесів є характерними для соціальних наук та політичної практики?
2. Які види аналізу застосовуються у дослідженнях, націлених на розуміння політичних відносин та процесів, а які – у дослідженнях, націлених на отримання знань, необхідних для участі у політичному процесі та виробленні політики?
3. У яких випадках доцільно звертатися до ситуаційного політичного аналізу, а в яких – до стратегічного?
4. Чим відрізняється політичне прогнозування від політичного планування та проектування?
5. Які джерела інформації про майбутнє Вам відомі? Яким чином з ними пов'язані основні способи політичного прогнозування?
6. Які методи політичного прогнозування можна вважати суб'єктивними, які об'єктивними? Чому?

ВИСНОВКИ

Завершуючи огляд основних проблем політичної соціології, маємо підбити певні підсумки. Звичайно, ми сподіваємося, що, ознайомившись зі змістом посібника, кожен зробить власні висновки. Втім, узагальнюючи працю авторського колективу, хочемо підкреслити декілька принципових моментів.

У першу чергу, відзначимо, що сьогодні політична соціологія посідає важливе місце серед наукових дисциплін, які звертаються до вивчення проблем політичного життя суспільства. Не менш значущою є й роль політичної соціології як навчальної дисципліни, яка, безумовно, належить до засадничих курсів у фаховій соціологічній та політологічній освіті.

При цьому політичну соціологію відрізняє особливий підхід до пізнання політичної сфери, оскільки вона розглядає політичні процеси, діяльність політичних акторів, функціонування політичних інститутів у широкому соціальному контексті, зокрема, цікавлячись їх взаємозв'язком з різноманітними аспектами соціальної структури (клас, етнос, гендер та ін.) та культури суспільства, механізмами соціального контролю та соціалізації.

Проте політична соціологія як галузь соціологічних наук та навчальна дисципліна ще не набула остаточного оформлення, процес її інституціоналізації триває. Звідси, будь-яка спроба узагальнити та викласти її теоретико-методологічні принципи, структурувати її проблемне поле залишається відкритим проектом. Багато проблем, що цікавлять фахівців з політичної соціології, ще чекають свого остаточного розв'язання.

Тому в процесі написання цього посібника автори свідомо відмовились від спроб «осягнути неосяжне» та сконцентрували свої зусилля на найбільш цікавих й актуальних питаннях політичної соціології, віддаючи пріоритет тим напрямам

соціологічного дослідження політики, за якими спеціалізується кафедра політичної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Зокрема, це такі теми, як предмет політичної соціології, соціально-політичні інститути суспільства, соціальні нерівності та політична стратифікація, політичні еліти та політичні партії у соціологічному розрізі, соціально-політична свідомість, політична та електоральна поведінка, соціальні підвалини політичного екстремізму, соціологічний аналіз політичних технологій та політичного маніпулювання, політичний аналіз та прогнозування.

Працюючи над навчальним посібником, автори виходили з необхідності розв'язання низки завдань теоретичного, методичного та дидактичного характеру. Цей посібник призначений для методичного забезпечення курсу «Політична соціологія» та низки спеціальних курсів, що присвячені окремим проблемам політики. У ньому ми намагалися ввести читачів у коло найбільш актуальних проблем сучасної політичної соціології, показати особливості соціологічного підходу до політичної проблематики, його можливості та обмеження, допомогти знайти орієнтири у численних наукових інтерпретаціях політичних явищ та процесів, стимулювати творчий та критичний підхід до аналізу складних та суперечливих феноменів політичного життя суспільства.

Сподіваємося, що цей посібник допоможе і тим студентам, що тільки починають знайомитись з політичною соціологією, й молодим науковцям, які роблять перші кроки у самостійному академічному плаванні, й досвідченим дослідникам, наукові інтереси яких пов'язані з політикою. Представляючи авторське бачення кола головних тем політичної соціології, ми готові до критичних зауважень, гострих питань та плідних дискусій у подальшому спілкуванні з членами соціологічної спільноти, а також з представниками суміжних дисциплін: політичної філософії, політології, політичної психології.

Навчальне видання

Безносів Михайло Анатолійович
Дублікаш Тетяна Миколаївна
Литовченко Артем Дмитрович
Мурадян Олена Сергіївна
Нікулін В'ячеслав Сергійович
Панченко Тетяна Василівна
Шерстобоев Владислав Володимирович

ОСНОВИ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Навчальний посібник для студентів
соціогуманітарних спеціальностей

На обкладинці книги використано ілюстрацію «Рівновага»
із циклу «Спіралі» (книга Франциско Інфанте, Нонна Горюнова
«Артефакти. Альбом-каталог ретроспективної виставки»...)

Коректори *О. В. Токар, Ю. В. Леонтієва*
Комп'ютерне верстання *О. С. Чистякова*
Макет обкладинки *І. М. Дончик*

Формат 60 x 84 / 16. Ум. друк. арк. 10,38. Тираж 100 пр. Зам. № 68/15.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009 р.

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. 705-24-32